

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტი

საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტი

შრომები

სპეციალური გამოშვება

კლარჯეთისა დიდებულთა უდაბნოთა

**Ivane Javakhishvili Tbilisi State University
Faculty of Humanities**

Institute of Georgian History

**Proceedings
Special Issue**

To the Splendid Hermitage Places of Klarjeti

გამომცემლობა „მერიდიანი“
Meridian Publishers
თბილისი
Tbilisi
2012

უკ(UDC)94(479.22)

ს–323

რედაქტორები:

თედო დუნდუა

ალექსანდრე ბოშიშვილი

Editors:

Tedo Dundua

Alexander Boshishvili

სარედაქციო კოლეგია:

მარიამ ლორთქიფანიძე

გიული ალასანია

თეიმურაზ პაპასქირი

აპოლონ თაბუაშვილი

ქეთევან გოჩიტაშვილი

ლერი თავაძე

ანდრო გოგოლაძე

გიორგი ჟუჟუნაშვილი

შალვა გლოველი

ქეთევან მირზიკაშვილი

ეკა კვირკველია

როზეტა გუჯეჯიანი

Editorial Board:

Mariam Lordkipanidze

Giuli Alasania

Teimuraz Papaskiri

Apolon Tabuashvili

Ketevan Gochitashvili

Leri Tavadze

Andro Gogoladze

Giorgi Zhuzhunashvili

Shalva Gloveli

Ketevan Mirzikashvili

Eka Kvirkvelia

Rozeta Gujejiani

<http://geohistory.humanities.tsu.ge>

E-mail: geohistory@tsu.ge

geohistory@live.com

© ტექსტი – ავტორები, 2012

© შედგენა – თ. დუნდუა, ა. ბოშიშვილი, 2012

ISSN 1987–9970

შინაარსი CONTENTS

როზეტა გუჯეჯიანი „ქართული ხელოვნების სახლი“ სტამბოლში.....	5
როლანდ თოფჩიშვილი სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეები	8
Roland Topchishvili Historical-Ethnographic Regions of South-Western Georgia (Summary).....	23
ინგა ღუტიძე თურქეთის (ბურსა, ინეგოლი) მუჰაჯირი ქართველები (ეთნო-ლინგვისტური მიმოხილვა)	24
Inga Ghutidze The Forcelly Migrated Georgians in Turkey (Bursa, Inegol) (Ethno-Linguistic Review) (Summary)	41
მაია მიქაუტაძე სამეტყველო კოდთა შერევის საკითხისათვის ქართული ენის ტაოურ დიალექტში	42
Maia Mikautadze Mixing the Speech Codes in Tao Dialect of the Georgian Language (Summary)	50
როზეტა გუჯეჯიანი სოციალური მეხსიერების ფაქტები თურქეთულ ქართველთა ტრადიციულ ეოფაში	51
Rozeta Gujejiani The Facts of Social Memory in the Traditional Life of the Georgians in Turkey (Summary)	62
ლერი თავაძე კურაპალატის ტიტული ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონთა სამეფო სახლში (ქართველთა სამეფოს პოლიტიკური ვითარება IX-X საუკუნეებში)	63
Leri Tavadze Title of Kouropalates in Tao-Klarjeti Bagrationi Royal House (Political Situation of Kartvelian Kingdom in 9 th – 10 th CC.) (Summary)	99

ჯაბა სამუშია ბაგრატ III-ის მიერ „კლარჯი ხელმწიფეების“ ამოწმება	101
Jaba Samushia Execution of “Sovereigns of Klarjeti” by Bagrat III (Summary).....	110
გეა კვირკველია სახარების ოშკური ხელნაწერის (ათონ. 62) ისტორიის შესახებ	111
Eka Kvirkvelia About the History of the Gospel Manuscript (Ath. 62) from Oshki (Summery)	118
ნინო სილაგაძე ჯაყისმანის (ჯაყისუბნის) მონასტრის უძველესი ნაგებობის დათარიღების საკითხისათვის	119
Nino Silagadze Towards the Date of the Earliest Building of Jakismani Monastery in Southern Georgia (Summary)	133
თეოდო დუნდუა, აპოლონ თაბუაშვილი „გურჯისტანის ვილაიეთი“ და ბატონეობის გაუქმება სამხრეთ და სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში	134
Tedo Dundua, Apollon Tabuashvili Emancipation of the Serfs in the Southern, and South-Western Georgia (Childir Vilayet) (Summary).....	141
ალექსანდრე ბოშიშვილი მესხი დიდებულის – დოლენჯიშვილის ოჯახი	142
Alexander Boshishvili Meskhetian Noble Family of Dolenjishvili (Summary)	150
ნიკო ჯაფახიშვილი ოსმალეთში დაბანაკებული „ქართული ლეგიონის“ ფულის ნიშნები	151
Niko Javakhishvili Paper Money of “Georgian Legion”, Camped in Turkey (Summary)	158

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის
საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. სპეციალური გამოშვება:
კლარჯეთისა დიდებულითა უდაბნოთა
თბილისი. 2012

„ქართული ხელოვნების სახლი“ სტამბოლში

2011 წელს ქართულ-თურქული კულტურული ურთიერთობების გაღრმავებისა და თურქეთში ქართული ეთნიკური კულტურის განვითარების მიმართულებით მნიშვნელოვანი ნაბიჯი გადაიდგა – 17 დეკემბერს სტამბოლში „ქართული ხელოვნების სახლი“ გაიხსნა. დამფუძნებელი და დირექტორი არის ბატონი შექსეთინ იემი (გიორგი ირემაძე). იგი თურქეთელი ქართველია, სემო მაჭახლის მინდიეთის თემის სოფელ ირემეთიდან.

გიორგი ირემაძეს თურქეთში ქართული კულტურის განვითარების საქმესთან ხანგრძლივი პერიოდი აკავშირებს. გიორგის მშობლები – ქაზიმ ირემაძე და ნაზი გივიაძე-ირემაძე თურქეთში განხორციელებული მრავალი კულტურული პროექტის ინიციატორები არიან. „ქართული ხელოვნების სახლის“ კულტურულ ღონისძიებებს ხელმძღვანელობენ იბერია ოზქან-მელაშვილი და ეკა ირემაძე-მელაშვილი. იბერია დიდი ქართველი მოღვაწის – აჰმედ მელაშვილის ვაჟია და აგრძელებს მამის მიერ დაწყებულ კულტურულ საქმიანობას. „ქართული ხელოვნების სახლთან“ თანამშრომლობს თამარ თედორაძე, სტამბოლის უნივერსიტეტის დოქტორანტი, ახალგაზრდა მეცნიერი საქართველოდან.

„ქართული ხელოვნების სახლის“ დაარსების იდეა ხანგრძლივი დროის განმავლობაში არსებობდა თურქეთელ ქართველთა შორის. ბუნებრივია, ასეთი მნიშვნელოვანი პროექტის განხორციელება დიდ დროს და სახსრებს მოითხოვდა. მოსამზადებელი სამუშაოები მთელი წლის განმავლობაში მიმდინარეობდა.

„ქართული ხელოვნების სახლი“ სტამბოლის აზიურ ნაწილში, ქაღიქოის რაიონშია განთავსებული და თეალს ახარებს აბრაჟე ამოკვეთილი ქართული წარწერა. ცნობილია, ქაღიქოის რაიონი გამორჩეულია კულტურის ცენტრების სიმრავლით. ადგილობრივი მოსახლეობა კმაყოფილებით შეხვდა მორიგი კულტურულ-საგანმანათლებლო კერის გახსნას.

ბატონი გიორგი ირემაძის სიტყვით, „ქართული ხელოვნების სახლის“ მიზანია თურქეთ-საქართველოს მეგობრობისა და სტრატეგიული პარტნიორობის ფარგლებში კულტურული ურთიერთობების შემდგომი გაღრმავება; სრუნვა თურქეთის ეთნიკურ ქართველთა კულტურის გადარჩენისათვის, ასევე, სხვა კავკასიელ ხალხთა ეთნო-კულტურული მრავალფეროვნების წარმო-

ნენა“.

„ქართული ხელოვნების სახლის“ გახსნის საპატიო მისია დაეკისრა აჰმედ მელაშვილი-ოხაძის ქვრივს, ქალბატონ იუქსელს. ღონისძიებას დაესწრნენ ღიასპორის საკითხებში სახელმწიფო მინისტრი, ბატონი მირზა (პაპუნა) დავითაია, თურქეთის რესპუბლიკაში საქართველოს საელჩოს გენერალური კონსული ბატონი ზურაბ პატარიძე, რომელმაც „ქართული ხელოვნების სახლს“ დიდი მხარდაჭერა აღმოუჩინა; ამ ზეიმისათვის საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქის კურთხევით სტამბოლში წავიდა საქართველოს საპატრიარქოს ჯანდაცვის დეპარტამენტის ხელმძღვანელი, არქიმანდრიტი ადამი (ახალაძე). „ქართული ხელოვნების სახლის“ გახსნას დაესწრნენ საპატრიარქოს თანამშრომლები, მეცნიერები და ხელოვნების სფეროების წარმომადგენლები.

„ქართული ხელოვნების სახლის“ გახსნას მიესალმნენ ქაღიქოის რაიონის კულტურის დაწესებულებებისა, თურქეთში მოქმედი ქართული და კავკასიური კულტურის ცენტრებისა და თურქეთის ამა თუ იმ რეგიონში არსებული ქართული კომპაქტური დასახლებების წარმომადგენლები. ღონისძიებას ესწრებოდა საპატიო სტუმარი – ბატონი სირლი ოხთურქი – სიონურ იაინი-ღარის ხელმძღვანელი, რომელიც გამოსცემდა აჰმედ მელაშვილისა და ვახტანგ მაღაყმაძის ნაშრომებს.

„ქართული ხელოვნების სახლში“ წარმოდგენილია ტრადიციული ქართული ხელოვნების ამსახველი მუდმივმოქმედი ექსპოზიცია. პერიოდულად ახლდება მხატვართა გამოფენები. იმართება მუსიკალური და სხვა სახის შემოქმედებითი საღამოები, იწვევენ ქართული კულტურის წინაშე ღვაწლმოსილ აღაშიანებს და მათ ღვაწლს აცნობენ ფართო საზოგადოებასა და ახალგაზრდა თაობას. დიდი მნიშვნელობა აქონდა ცნობილი თურქი მეცნიერის, პამუკ-კალეს უნივერსიტეტის დოცენტის, ფაჰრიე ბაირამის მონოგრაფიის – „ართუინის ქართული მონასტრების არქიტექტურა“ – წარდგენასა და განხილვას. პროფესორმა ფაჰრიე ბაირამმა წაიკითხა მოხსენება „შუასაუკუნეების ქართული არქიტექტურა ანატოლიაში“. გაიმართა წარდგენა ოზგე ჩ. დენიზჯის გამოკვლევისა „ქართველები, ისტორია, ენა, კულტურა, მუსიკა“. აქვე განთავსებულია ანსამბლ „კაფადის“ – „კავკასიის მთის“ სარეპეტიციო დარბაზი.

„ქართული ხელოვნების სახლს“ კულტურულ-საგანმანათლებლო ფუნქციაც აქვს: იმართება საბავშვო-შემეცნებით ღონისძიებებიც. იწვევენ სკოლების მოსწავლეებს და აცნობენ ქართულ კულტურას. ქართველი მხატვარი ჯ. თანდოღლუ ატარებს ბავშვებისათვის გაკეთილს „ეველას შეუძლია ხატოს“; ხოლო იბერია მელაშვილი და ქენან იაშარი-ურბენიძე მსურველებს ასწავლიან ქართულ მრავალხმიან სიმღერებს და სხვადასხვა ქართულ ხალხურ საკრავზე დაკვრას.

მნიშვნელოვანია, რომ „ქართული ხელოვნების სახლმა“ შემოიკრიბა თურქეთში მცხოვრები ჩერქეზი, ჩეჩენი, აფხაზი ხელოვნები და იმართება მათი გამოფენები თუ სხვადასხვა წიგნებისა და კრებულების წარდგინებები.

„ქართული ხელოვნების სახლი“ ჩართულია სხვადასხვა ეთნოგრაფიული ექსპედიციის ორგანიზების საქმეში და მას ხშირად სტუმრობენ საქართველოდან სამეცნიერო სიმპოზიუმებში მონაწილეობის მისაღებად ჩასული მეცნიერები.

„ქართული ხელოვნების სახლში“ იგეგმება ამავე მეღაშეილისა (ოხქანის) და ჰაირი ჰაირიოდლუს (ვახტანგ მაღაყმაძის) ხსოვნის უკვდავეოფისაკენ მიმართული ღონისძიებები, აქვე განთავსდება მათი სამეცნიერო არქივები. მსურველებს შესაძლებლობა აქვთ გაეცნონ ქართულ-თურქული კულტურული ურთიერთობების ამსახველ მცირე ბიბლიოთეკას, სადაც დაცულია კურნალ „ჩვენებურების“ ის ნომრებიც, რომლებიც ბიბლიოგრაფიულ იშვითობას წარმოადგენს.

გიორგი ირემაძე მაღლიერებას გამოხატავს ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის პუმანიტარული ფაკულტეტის დეკანატისადმი (დეკანი პროფესორი დარეჯან თვალთვაძე, დეკანის მოადგილე პროფესორი თედო დუნდუა) და ამავე უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის „შრომების“ რედკოლეგიისა და ავტორებისადმი, რომლებიც დიდ ადგილს უთმობენ თურქეთელ ქართველთა ისტორიისა და კულტურული მემკვიდრეობის საკითხების შესწავლას. აღსანიშნავია, რომ პროფესორ დარეჯან თვალთვაძისა და პროფესორ თედო დუნდუას ინიციატივით „ქართული ხელოვნების სახლის“ ბიბლიოთეკას ეგზავნება უნივერსიტეტის მიერ გამოცემული ყოველი მორიგი კრებული. იგეგმება შემდგომი თანამშრომლობაც.

ეუსურვებთ სტამბოლის „ქართული ხელოვნების სახლს“ წარმატებებს. ამ ცენტრის არსებობა მნიშვნელოვანი განაცხადია ქართულ-თურქული კულტურული ურთიერთობების შემდგომი გადრმაეების კუთხით და დიდი სტიმულია თურქეთის ეთნიკური ქართველების ენობრივი და ეთნიკური იდენტობის გადარწმუნისათვის.

როზეტა გუჯეჯიანი

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის
საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. სპეციალური გამოშვება:
კლარჯეთისა დიდებულთა უდაბნოთა
თბილისი. 2012

როლანდ თოფჩიშვილი

სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეები

ცნობილია, რომ ქართველი ხალხისა და მისი ეთნიკური კულტურის ფორმირება და განვითარება დღევანდელი საქართველოს ტერიტორიასა და მის ისტორიულ სამხრეთ-დასავლეთ პროვინციებში მოხდა. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძირითადი ნაწილი დღეს საქართველოს სახელმწიფოს ფარგლებს გარეთაა. ისიც საყოველთაოდაა აღიარებული, რომ ხალხთა ეთნიკურ განვითარებასა და ეთნიკური კულტურის შექმნაში გეოგრაფიულ ფაქტორს/ლანდშაფტს გადამწყვეტი როლი აქვს. ქართული ეთნიკური კულტურის მრავალფეროვნებაში, ისტორიულ-ეთნოგრაფიული/ისტორიულ-გეოგრაფიული ერთეულების წარმოქმნაში გეოგრაფიული ფაქტორის როლი განუსაზღვრელია.

ქართველთა განსახლების მთელი არეალი/ტერიტორია შედგებოდა სხვადასხვა ტერიტორიული ერთეულისაგან. ამ ტერიტორიულ ერთეულებს, ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეებს საქართველოში „თემებს“ უწოდებდნენ. ამ ტერმინს ანიჭებდა უპირატესობას ივანე ჯავახიშვილიც. საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეები ისტორიის სხვადასხვა პერიოდში წამოყალიბდა, ზოგიერთი საკმაოდ ადრე, ზოგიც კი – შედარებით გვიან. თითოეული ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ერთეული სპეციფიკური ეთნოგრაფიული თავისებურებებით ხასიათდებოდა.

ქართული ეთნოსით განსახლებული ტერიტორია უადრესად რთული რელიეფით და მრავალფეროვანი ბუნებრივ-გეოგრაფიული პირობებით ხასიათდება. სწორედ ამით და სამეურნეო-ეკონომიკური განვითარების თავისებურებებით, ისტორიული განვითარების მსვლელობით იყო განპირობებული არცთუ ისე მცირე ისტორიულ-გეოგრაფიული/ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ტერიტორიების (მხარეების) არსებობა და, შესაბამისად, ქართულ ეთნოსში ეთნოგრაფიული ჯგუფების/ლოკალური ერთეულების სიმრავლეც. სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ ესა თუ ის ქართული „ისტორიულ-გეოგრაფიული აქვეყანა“ გარკვეულ დროსა და ვითარებაში წინდება, სახეს იცვლის

დროსა და ვითარების შესაბამისადვე: იზრდება, მცირდება თუ მოიშლება...¹ ასე რომ, ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეებს და, შესაბამისად, ეთნოგრაფიულ ჯგუფებს უცვლელად როდი მოუღწევიათ წყნამდე. ისტორიის მანძილზე სოციურთი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარე გაქრა, სხვას შეეხარდა, გამსხვილდა, ანდა პირიქით, ორად გაიყო. იმასაც უნდა გავუსვათ ხაზი, რომ ამა თუ იმ ტერიტორიულ-ეთნოგრაფიული ერთეულის ფართობი და საზღვრები მუდმივი არ იყო. ის ხშირად იცვლებოდა საგარეო და საშინაო ფაქტორების, მოსახლეობის მიგრაციის შედეგად. ბარში დიდი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ერთეულები არსებობდა, მთაში – პირიქით, მცირე ტერიტორიულ-ეთნოგრაფიული ერთეულები გვექონდა, ამავე დროს, მეტი რაოდენობით. ისტორიულად არსებულმა ყველა ეთნოგრაფიულმა ჯგუფმაც არ მოაღწია წყნამდე. საგარეო ფაქტორის გამო რამდენიმე ქართულ ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ ერთეულში საერთოდ გაქრა მოსახლეობა. „საქართველოს აწინდელი მოსახლეობა მის ძველ მოსახლეობასთან შედარებით დიდად შეცვლილია. ძველი ტომურ-ნათესაური სიწმინდით დღემდის არცერთ კუთხეს არ მოუღწევია“.²

წინამდებარე ნაშრომში საუბარი მხოლოდ საქართველოს იმ ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეებზე გვექნება, რომლებიც თანამედროვე თურქეთის სახელმწიფოს ფარგლებშია მოქცეული. ამდენად, იმის გამო, რომ სამცხისა და ჯავახეთის ტერიტორიული ერთეულების ძირითადი ნაწილი საქართველოს სახელმწიფოს ფარგლებშია, ამჯერად ამ პროვინციების შესახებ საუბარი არა გვაქვს.

დღევანდელი თურქეთის ტერიტორიაზე მოქცეულმა სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეების უმრავლესობამ დღეისათვის, ფაქტობრივად, დაკარგა ის ეთნოგრაფიული თავისებურებანი, რაც მას XVIII საუკუნეში ჯერ კიდევ მეკეთრად ჰქონდა შემორჩენილი. სამცხისა და ჯავახეთის გარდა, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში წვენ გვექონდა შემდეგი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეები: *შავშეთი, კლარჯეთი, ერუშეთი, კოლა, არტაანი, ტაო...* შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ სანაპიროზე განსახლებული იყვნენ *ჭანები (ლაზები)*, რომლებიც ქართული ენის ზანური შტოს ჭანურ (ლაზურ) დიალექტზე მეტყველებდნენ და მეტყველებენ. ისტორიულმა მსვლელობამ ლაზების (ჭანების) მხოლოდ მცირე ნაწილს მისცა შესაძლებლობა ქართულ სახელმწიფოში თანაცხოვრებისა.

შავშეთი. დღევანდელი თურქეთის ტერიტორიაზე ქართული ეთნოგრაფიული რეალიები და ქართული ენა უმეტესად შავშეთის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ რეგიონში მაცხოვრებლებმა შემოინახეს. შავშეთი სამხრეთით უშუალოდ აჭარას ესაზღვრება. ეახუშტის ცნობით, შავშეთში ორი მდინარე – შავშეთის წყალი და ჭიღოვნის ხევი – მიედინება: „ხოლო ამ ორთა შავშეთის მდინარეთა ზედა არიან დაბნები შენნი დიდ-მცირენი. და მსღერის შავ-

¹ 6. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები. წ. VIII. თბ. 1975, გვ. 345.

² 6. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები. წ. I. თბ. 1964, გვ. 273.

შეთს: აღმოსავლეთითმა არსიანი, და გარდაეღუნან მას ზედა ზხანი ერუ-
შეთს, ფოცხოვის ხეობას და ზარზმა-ყუელს; სამხრით მზღვრის კლდე არტა-
ნუჯსა და შავშეთს შორისი...“.³

შავშეთში იყო X საუკუნეში დაარსებული ტბეთის მონასტერი, სადაც
ტბელი ეპისკოპოსი იჯდა. 1547 წელს შავშეთი თურქებმა დაიპყრეს, ხოლო
1878 წელს შავშეთი რუსეთმა შეიერთა. შემდგომ კელაე ოსმალეთმა დაიპყრო.
შავშეთის ძველი სოფლები იქ მოსახლე ძირითადი გეარის სახელს ატარებდ-
ნენ. გეართა უმეტესობა -ძე სუფიქსს ირთავდა. 1886 წელს რუსეთის ხელი-
სუფლებამ აღწერა შავშეთშიც ნაატარა. აქ მცხოვრებთა უდიდესი ნაწილი
ქართველ მაჰმადიანადაა ნაწერილი. 1874 წელს სამხრეთ საქართველოში
იმოგზაურა დიმიტრი ბაქრაძე, რომელიც წერდა: „ამ საუბრის დროს ქართუ-
ლი მაყრული შემომესმა. და მართლაც, ზენდიდელი ბეგი თურმე შავშეთელი
ბეგის ქალზე ქორწინდებოდა და შავშეთიდან მას სიმღერით მიაცივებდა
კარგა მოზრდილი მაყრიონი“.⁴ შავშეთში, კლარჯეთსა და სხვა ქართულ ის-
ტორიულ-ეთნოგრაფიულ რეგიონებში ჯერ კიდევ შემორჩენილი ყოფილა არა-
ერთი ქართული ტრადიციული ყოფითი რეალია. იმავე ავტორს თუ მოვეუხ-
მენტ, ამაში უდავოდ დავრწმუნდებით: „აქაური საქორწინო წეს-წყევლება
ბეერ რამეში ჰგავს ქართულს. მაგალითად, წინასწარი მოლაპარაკება მშობ-
ლებს შორის შუამავლის მეშვეობით, მხითვის პირობა და თვით მხითვეი, და-
წინდვა და მისი ცერემონია, სიძე-პატარძლის სახელები ქორწილის დროს –
მეფე, დედოფალი, ასევე სიძე-პატარძლის მხლებელთა სახელები – მაყრები,
სიმღერა, რომელსაც ამ დროს ასრულებენ – მაყრული, მისი სიტყვები და კი-
ლო, თვითონ ქორწინების სეიმი სამ დღეს – ქორწილი, – ყველაფერი ეს
წმინდა ქართულია და იგი შემონახულია არა მარტო აჭარაში, არამედ ყველ-
გან ამ მხარის ქართველ მუსლიმებში.“⁵ შავშეთის ნაწილი იყო იმერხევი.
ქართული მეტყველება დღეს ძირითადად აქაა შემორჩენილი. სხვათა შორის,
იმერხეველები შავშეთელებს „გადაბრუნებულ ქართველებს“ უწოდებენ. 1886
წლის საოჯახო სიებით შავშეთელები უკვე თურქებად იყვნენ აღრიცხული,⁶
თუმცა ეთნოგრაფიული მონაცემებით XX საუკუნეშიც შავშეთში მოხუცებმა
ქართული იცოდნენ. აღნიშნული აღწერით შავშეთში გათურქებული ქართვე-
ლების რაოდენობა 9 401 სული იყო. რაც შეეხება თვით ქართველთა რაოდე-
ნობას, ის 7556 კაცს შეადგენდა (მთლიანად ართვინის ოკრუგში ქართველე-
ბის რაოდენობა 17. 802 სული იყო). 1907-1908 წლების სტატისტიკური მონაცე-

³ ვახუშტი ბატონიშვილი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. ქართლის ცხოვრება. ტ. IV. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით სიმონ ყაუხჩიშვილის მიერ. თბ. 1973, გვ. 679.

⁴ დ. ბაქრაძე. არქეოლოგიური მოგზაურობა გურიასა და აჭარაში. ბათუმი. 1987, გვ. 50.

⁵ დ. ბაქრაძე. არქეოლოგიური მოგზაურობა გურიასა და აჭარაში, გვ. 50.

⁶ Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886. Тифл. 1893.

მეზობელი იმერხევეში ქართველების რაოდენობა 6. 896 კაცი იყო.⁷ ოცი წლის განმავლობაში კლება აშკარაა (-562). 1907 წლის მონაცემებით, შავშეთის ერთ-ერთ სოფელში, კერძოდ სოფორაში, მოსახლეებს ქართული ეთნიკური თვითშეგნება ჯერ კიდევ ჰქონდათ შემორჩენილი: სხვა სოფლის მკვიდრთაგან განსხვავებით, ეთნიკურობის გრაფაში მათ „ქართველი-მაჰმადიანი“ აქვთ მიწერილი (სხვათა შორის, ამავე დემოგრაფიული მასალით, ართვინის ოკრუგის, რომელშიც ართვინის, არტანუჯის და შავშეთ-იმერხევის უბნები შედიოდა, რამდენიმე სოფლის მცხოვრებთ მიწერილი აქვთ არა „ქართველი-მაჰმადიანი“, არამედ „ქართველ“, რაც პირდაპირ მიუთითებს იმაზე, რომ მათ ისლამი არ ჰქონდათ მიღებული. ასეთ სოფელთა შორის შეიძლება დავასახელოთ მანაგბა და ბაზირეთი – იმერხევეში, ანაგურტი და მეცავილი – არტანუჯის მხარეს, ე. ი. კლარჯეთში, ბეშელის და კაბარჯეთი – ართვინის მხარეს, მურდულის ხეობაში). ველზე მუშაობისას დასტურდება, რომ შავშეთში ოიკონიმები (სოფლის სახელები) მთლიანად ქართული იყო: ანკლია, ვერხნალი, ზენდაბა, მოქეთა, მორხოხი, მოხობანი, სინგოთი, ხანთუშეთი, ცეცხლაური, ცორცელი, სათაფლია, გარელობი, ახალხაბა, დაბაკეთილი, ტბეთი, თურმანიძე, ციხეთი, ციხისძირი, ჭვარები, დაბაწერილი, მერია, სხლობანი, ციხია, შექეთი, ქვათეთრისი, ოქრობაქეთი, ვანთა, ველი, გურნათელი, საბუღარა, ხათლევი და სხვა. დღეს ოფიციალურად ეს ქართული სოფლის სახელები უკვე თურქული სახელებითაა შეცვლილი. მოსახლეობამ კი ქართული ტოპონიმები კვლავ იცის. უფრო მეტიც – შავშეთის მიკროტოპონომიის (დღელების, მთების, სახენულების, სათიბების) დიდი ნაწილი კვლავ ქართულია. შავშეთშია ტბეთის შესანიშნავი ტაძარი, რომელიც 1960-იან წლებში დაუნგრევიათ. იმერხევეშია ტოპონიმი „ხანცთა“ – სოფელ უბესთან. გადმოცემით, აქ ეკლესია და სასწავლებელი ყოფილა. დღეს ხანცთის მონასტრად ფორთის გუმბათოვან ტაძარს მიიწნევენ. მიგვაჩნია, რომ ხანცთის მონასტერი იქ იყო, სადაც ტოპონიმი „ხანცთაა.“ არქიტექტურულმა ძეგლმა უბრალოდ ჩვენამდე ვერ მოაღწია – აქ ხომ სხვა არაერთი ეკლესია და ტაძარი მოიხსოვ. „დობინიდან უბეში რომ გადავიართ, ძველად ავადმოფების სახლი ყოფილა და ხანცთა იმიტომ დაურქმევიათ.“ ადგილობრივები ბევრ სოფელში ნაეკლესიარებს მიუთითებენ. ცნობილია, რომ ეთნოსის ერთ-ერთი განმსაზღვრელი ისტორიის მახსოვრობაა. შავშეთ-იმერხეველებს თამარ მეფე ახსოვთ; მას უკავშირებენ ყველა ხიდის, ციხის, რუს აგებას. ისევე როგორც საქართველოს ყველა მხარეში, მიაჩნიათ, რომ თამარ მეფის საფლავი აქ არის. იმერხეველი მთხრობელი გვარწმუნებდა, რომ „სხლობანს წევს თამარა. ველიდან უნდა შეიარო სხლობანს. წამალი უჭამია და იქ დაწოლილა.“

შავშეთ-იმერხევი ეთნოგრაფიულად ძალიან ჰგავს მთიან აჭარას. პირველ რიგში, აღსანიშნავია ის, რომ სამეურნეო ყოფა თითქმის ანალოგიურია. ხნავდნენ ხის სახენულოთ, რომელსაც აქ „არუნას“ უწოდებდნენ. მასში უღელ

⁷ Кавказский календарь. 1910. ч. I.

ხარს აბამდნენ (კორდის ხენის დროს – ევეარს). მესაქონლეობა ყიშლებისა და იაილების სისტემის იყო. მაისის თვეში ერთი თვით ჯერ ყიშლებში, რომელიც სოფელთან ახლოს იყო, შემდეგ იაილებში ადიოდნენ. კოტორობამდე (სიმინდის მოჭრამდე) ისევ ყიშლებში ბრუნდებოდნენ.

ძირითად სატრანსპორტო საშუალებას წარმოადგენდა მარხილი, რომლის ნაირსახეობას „ხიხეკი“ ეწოდებოდა. სოგვიერთ ადგილას მთლიან ხეში გამოჭრილი ბორბლიანი (გოგორიანი) ურემიც გვხვდება. ასეთი ურმები დღესაცაა შემორჩენილი.

საცხოვრებელი სახლები ხისაგან იყო და დღესაც არის აშენებული. მისი პირველი სართული საქონლისათვის იყო განკუთვნილი. მას ახორი ეწოდებოდა. მეორე სართული საცხოვრებელი იყო, ხოლო მესამე, დაბალი სართული, ორი ნაწილისაგან შედგებოდა – ერთ ნაწილს ერქვა „მარანი“, მეორეს – „ბუდელო“. ძველად სახლები მთლიანი ძელებისაგან უკეთებიათ, ახლა სახლის კედლების ფიკარი „დახეულია“ (დახერხილია). დასახლება აჭარულს ჰგავს, თითოეულ სახლს ირგვლივ ეზო-კარმიდამო აკრავს. განსხვავებული დასახლების ტიპი მხოლოდ სოფელ ბაზვირეთსა და მანაბტაშია. ბაზვირეთი ზღვის დონიდან 1. 900 მეტრზეა და ფერდობზე საცხოვრებლები ერთმანეთის მიჯრითაა განლაგებული. საეურადღებოა, რომ სამცხე-ჯავახეთის მსგავსად, იმერხევეშიც ჰქონიათ სამალავი დარანები. მაგალითად, სოფელ იფხრეულში ასეთი სამი დარანი ყოფილა, თითოეულში კი დაახლოებით 60 კაცი ეტეოდა. სოფლებში აუცილებელი სამარხილე გზები ჰქონდათ. ღობეები „წყნელით დაწნული“ იყო, თუმცა ქვისაგან გაკეთებული ღობეებიც იშვიათობას არ წარმოადგენდა. ხისაგან ჰქონდათ აგებული ორსამართულიანი ნაგებობები – „ქორები“, რომლებშიც თივას ინახავდნენ. ქორი თითოეულ ოჯახს რამდენიმე ჰქონდა, ჭალებში ანუ სათიბ ადგილებში და სახლებთან. სათიბები, ისევე როგორც სვანეთსა და აჭარაში, ირწყვებოდა (რწყევაზე რიგი ჰქონდათ დაწესებული. ვისაც დიდი მიწის ნაკვეთი ჰქონდა, მას წყალი უფრო დიდხანს ერგებოდა). ამის გამო აქ ორჯერ თიბავდნენ. პირველ მოთიბულს „თივას“ უწოდებენ, მეორედ მოთიბულს – „მორწეს“ („შეკონილ, მოკოჭილ თივას ღორიმი“ ერქვა). თიბვის დროს, ისევე როგორც საქართველოს სხვა მხარეებში, იცოდნენ ურთიერთდახმარება. იმის გამო, რომ ბალახსა და მორწეს ქორებში ინახავდნენ, იმერხევის ლანდშაფტისათვის თივის ბულებები დამახასიათებელი არ არის. ერთადერთი გამოწვევის, ამ თვალსაზრისით, სოფელი მანაბტაა.

იმერხევეში ბოლო დრომდე აკეთებდნენ ჭურებს. მას ძირითადად მწნილის წასადებად იყენებდნენ. სხვათა შორის, აქ რამდენიმე ჯიშის მსხალი (კეირისთავა, კალოპირული, მერულა, თავრიველი, მარიობა, იშილა...) იყო გავრცელებული და ერთ-ერთი მათგანიდან („სართულა“) მწნილსაც აკეთებდნენ. ჭურებში ინახავდნენ თაფლსაც, ბექმესსაც. ბექმეში თუთის სქელი მოღუღლებული წვენია, ძალიან გემრიელი. ხილისაგან, ქლიავისგან, ვაშლისა და მსხლისაგან ძირითადად დიდი რაოდენობით აკეთებდნენ ნირს. შაჟმეთ-

იმერხევეში ორი სახის ყველს ამზადებდნენ – ერთი იყო „ფშენილა“ და მეორე – „ნეჩილი“ (მაჭახლელები ფშენილას „ფუნჩხას“ უწოდებდნენ, ხოლო დაწნულ, ანუ ნეჩილ ყველს „ჭიჭიკონს“). ყველი ძირითადად ძროხის რძისაგან უკეთებიათ, თუმცა სცოდნიათ თხისა და ცხვრის რძის შერევაც. ფშენილას ხის ედროებში – *კროჭებში* (დიდ კროჭებს *ქილაკს* უწოდებდნენ. კროჭი წყლის ჭურჭელიც იყო. მას თავსახურიც ჰქონია. ფშენილას დებდნენ ასევე ხისაგან გაკეთებულ ოვალურ და დაბალ ჭურჭელში, რომელსაც „*კარღ-რას*“ უწოდებდნენ) მთელი წლის განმავლობაში ინახავდნენ. დიდხანს ინახავდნენ ნეჩილ ყველსაც. იცოდნენ ყველის გულაში შენახეაც. გულებს, ნეკულებს, თხის ტყავებისაგან აკეთებდნენ. შავშეთ-იმერხევეში პურს, ნეკულებს, კეცებში აცხობდნენ, მაგრამ, როგორც ირკვევა, ჭოროხის ხეობაში მცხოვრები ქართველებისათვის არც ვერტიკალური საცხობი იყო უცხო. მართალია, აქ ტერმინი „თორნე“ ვერ დაეაფიქსირეთ, მაგრამ მთხრობელების თქმით, „ჭურში აცხობდნენ პურს. აცხებდნენ და ისე. პურის ასეთი გამო-საცხობები არტანშიც იყო. კეცები მერე გამოსულა. მე არ მოვსწრებურვარ ჭურბში პურის გამოცხობას, მაგრამ დედების დროს აცხობდნენ“ (მასალა ნაწერილია სოფელ მანხატეთში). შავშეთში კერამიკული წარმოების ცენტრი სოფელი სინქოდი ყოფილა – აქ, გარდა ჭურებისა, კეცები, დერგები (მაწვნის შესადედებელი), კოკები და სხვ. უკეთებიათ. იმერხეველებისათვის ტრადიციული საჭმელი იყო ფეცვისაგან გამომცხვარი მჭადი. პოპულარული იყო იაღში ნაფშენილი მჭადი ან პური, რასაც *ჭიმურს* უწოდებდნენ (სხვათა შორის, სოფელ ბაზგიერთში ერთ ნათესაურ გაერთიანებას „ჭიმურები“ ერქვა. ეთნოგრაფიული მონაცემებით, „ჭიმურები“ იმიტომ შეერქვათ, რომ ბევრ ჭიმურს ჭამდნენ). იმერხეველები გარე სამუშაოზედაც დადიოდნენ. არტანსა და კოლაში (კოლაში) ისინი სათიბად მიდიოდნენ, თან ხილი მიჰქონდათ. რაც შეეხება არტანელებსა და კოლაელებს, თავიანთ მხრივ, ისინი იმერხევეში შეშის მოსატრელად მოდიოდნენ, რადგან ისტორიული საქართველოს ამ ეთნოგრაფიულ მხარეებში ტყე არ იყო.

შავშეთ-იმერხევეში დასტურდება ისტორიულად შორი ადგილებიდან საცხოვრებელ სახლამდე წყლის გამოყენა როგორც კერამიკის, ისე *ხის მიღებით*. საგულდაგულოდ შენახული ხის მილები სოფელ უბეში მოლიძეების (ახლა აღთუნები) ოჯახში აღმოჩნდა. 1,8 და 2,0 მეტრის სიგრძის და 20-25 სმ. დიამეტრის ხეები შუაგულში გახვრეტილი იყო და ისინი ისე იყო მჭიდროდ შეერთებული, რომ წყალს არ უშვებდნენ.⁸ ყველა სოფელში რამდენიმე წყაროა. ნეკულებს, წყაროს წყალი ავახანში წაედინება, რომელიც ამოღარული დიდი ხეა.

ეთნოგრაფიული მასალებით დასტურდება დიდი ოჯახების არსებობა. „ოთხი ძმა ერთ ოჯახში ვიყავით. ყველას თავისი ოდა (ოთახი) ჰქონდა დასა-

⁸ საქართველოს ეთნოგრაფიკეთნოლოგია. რ. თოფნიშვილის საერთო რედაქციით. თბ. 2010, გვ. 145.

წოდ. სახლის უფროსი იყო ასაკით უფროსი ძმა“. იცოდნენ უმძრახობის წყევლება. რძალი დედამთილ-მამამთილს არ ელაპარაკებოდა. „დედამთილს უსულოდ ელაპარაკებოდა. ბაღი რომ ეყოლების ერთი, ორი, მერე დაელაპარაკებოდა“. ოთახში მამამთილის ყოფნის დროს რძალი არასდროს აქედან 'სურგშექცევით არ გამოვიდოდა. კარებისაკენ აუცილებლად უკანასკლით უნდა წასულიყო. როგორც მუსლიმები, იმერხეველები ნათესავებსაც ქორწინებოდნენ, მაგრამ, როგორც ირკვევა, ასეთ ქორწინებებს ისინი არ მიესალმებოდნენ. ერთ-ერთი მოხრობელის თქმით, „თუ ახლობლები დაქორწინდებიან, სახადი გამოა“. როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, ძველად ქორწილი, ისევე როგორც დანარჩენ საქართველოში, სამი დღე სცოდნიათ. ხარის დაკვლა აუცილებელი იყო. საქორწილო სუფრებს მრგვალ, დაბალ ტაბლებზე აწყობდნენ. იცოდნენ სათაგნო. რძალს ცხვარს დედამთილიც აძლევდა. სამწუხაროდ, დღეისათვის შავშეთ-იმერხეის ყოფიდან ძველი ქართული საქორწილო წეს-წყევლებები თითქმის გაქრა და ის თურქულის ანალოგიურია. ხარის დაკვლა, საქორწილო სუფრის გაშლა აღარ ხდება. სუფრა მხოლოდ ნეფე-დედოფლის წინაა გაშლილი, რომელზედაც ტორტი და წვენებია. ქორწილის არსი მხოლოდ მუსიკის მოსმენასა და სიმღერებში გამოიხატება. ცეკვავენ ძირითადად აღმოსავლური ტიპის – „ქოჩარის“ ცეკვას. რაც შეეხება ქართულ ცეკვებს, ისინი ჯერ კიდევ შემორჩენილია. მაგალითად, იმერხევეში სათაგის ფესტივალზე, რომელიც ადრინდელი შუამთობის ნაცვლად იმართება, ოფიციალურად დიდ მოედანზე მხოლოდ თურქულს ცეკვავენ, ქართული ფერხულით კი თავს ეველა თავის სუფრასთან იქცევენ.

მაჰმადიანობის მიუხედავად, იმერხევეში შემორჩენილი იყო ზოგიერთი ქრისტიანული ტრადიცია. მაგალითად, სოფელ ბაზგირეთში აპრილის ბოლო რიცხვებში ბებიები შეილიშვილებს კვერცხებს წითლად უღებავდნენ. „ახალ წელს ევბნებით. ახალწელს მოიკრიბებოდნენ ბაღნები და ერთად ჭამდნენ. ხოჯები გვიშლიდნენ: ახალ წელიწადი გიაურების არისო. ნაძის ტოტს ახორში მივიტანდით, ახალ წელს ბევრი საქონელი წამოვიდესო“. იმერხეველებს სცოდნიათ „ბერობის“ დღესასწაული: „კაცს შეკაზმავდნენ ვირად, ცხენად, ყოჩად, გახდება ბერობანა, ისამებდნენ (ე. ი. იცეკვებდნენ – რ. თ.). წვერს გააბავდნენ, კუდს გააბავდნენ. ცეკვას „ხელგაშლილას“ ეუბნებიან. ხორუმი სხვაა. ხორუმში მეებებოდნენ, ხელგაშლილაში ერთმანეთის პირდაპირ დგებოდნენ“.

მართალია, დღეს იმერხეველი ქართველები თურქულ გვარებს ატარებენ, მაგრამ ბევრს, კარგად ახსოვს ძველი ქართული გვარი. სოფლების უბნები ხშირად გვარის სახელსაც ატარებდა, რაც 1886 წლის საოჯახო სიებშიცაა დაფიქსირებული: სამხარაძე, კოპაძე, ხილაძე, ირემაძე, ფუტკარაძე, თულაძე, დევაძე (დევაძეები მაჭახლიდან მოსულან. მათი ძველების გვარი კიბორიძე ყოფილა. „დემურნი უსტა ყოფილა წვენი ძველი. უკეთებია თოხი, წალდი, ეწო, დანა. დევაძეებში მოსულა და დასახლებულა. წვენი მკვლელებში მკვდელას ეტყოდნენ. ამიტომ მკვდელ-ოღლებიც ვიყავით“), ჯარბიძე, წიკირიძე, დაეთი-

ძე, გორგაძე, ჭიჭიძე, აბრამიეთი, აბნაძე (დღეს ობნიეთს უწოდებენ), შიალიძე, მანხატაძე (დღეს – მანხატეთი), კუმაშიძე, იმნაძე (დღეს – იმნიეთი), ნიოლიძე (ნიოლეთი)⁹ და სხვ. იმერხეველ ქართველებს დღესაც ახსოვთ თავიანთი ძველი ქართული გვარები. ეს გვარებია: დაბელიძე, ზურაბიძე, ფილიპიძე, იშხნელიძე (ამ გვარისანი აჭარაში, ხიხაძორის ხეობაშიც არიან. გადმოცემით როგორც ერთნი, ისე მეორენი ტაოს სოფელ იშხნიდან არიან მოსულები. აქ მოსვლამდე იშხნელიძეებს, ზურაბიძეებთან ერთად, ჯერ კოლაში უცხოვრიათ), შარაბიძე, საქრაძე, ბაბელიძე, ციცენაძე, კარალიძე, ურბენიძე, ლაიკიძე, ყარალიძე, კაკაბიძე, კვირიკაძე (ამ გვარის უბანს კვირიკეთს უწოდებენ), ხატიძე, ბუტიძე, ჭურკეხიძე, კორტოხიძე, ჯაფარიძე, ღოღაძე, გოგელიძე, კოსოლიძე, ჯიჯანიძე და მრავალი სხვა. სოფელ მანხატეთში, ისევე როგორც საქართველოს სხვა მხარეებში, გვარებს ერთგვარად „მეტსახელით“ მოიხსენიებენ. ესენი არიან ნახმანები, მეორე და მესამე გვარი აქ მელმაძე და „ღარბაშიეთ“ სახელით არის ცნობილი. ისევე როგორც საქართველოს სხვა მხარეებში, შავშეთ-იმერხევეშიც სცოდნიათ ზესიძედ მისული კაცის სიმამრის გვარზე გადასვლა. სოფელ იმნიეთში მთხრობელი გადმოგვცემს: „ბუტიძეები ვართ, მაგრამ იმნაძე გაუხდით, ჩემი ბაბა ზესიძედ მოვიდა და რადგან იმნაძის მამულზედ განდია, იმნაძედ ვართო“. ხოხლეში ნაწერილი მასალით, „გორგიეთ ერთ კვამლს ვეცევით და გორგიძეებს – ბევრს ერთად. გაბეგრებულიებს გორგაძეები ჰქვიათ“.

იმერხეველ ქართველებში, საქართველოს დღევანდელი ეთნოგრაფიული მხარეებისაგან განსხვავებით, სიტყვა „ღორი“ სიძლიერის, სიკარგის, ვაჟაკობის სინონიმია (მაჰმადიანურ გარემოში პირიქით უნდა იყოს). საქართველოს მკვიდრ ქართველებს ისინი ამ ლექსიკური ერთეულით მოიხსენიებენ. მთხრობელის თქმით, „ქართული წერა-კითხვა რომ ვიცოდეთ, ჩვენც ღორი გურჯები ვიქნებოთ“.

ისევე როგორც აჭარაში, შავშეთ-იმერხევეშიც ისტორიულად ძირითადი მუსიკალური ინსტრუმენტი იყო *ჭიბონი*.

იმერხევეში სოფელ სურევეანის ერთ ნაწილს რაბათი ერქვა, სადაც ერმენდებს (სომხებს) უცხოვრიათ, რომლებიც არა სომხურად, არამედ ქართულად ლაპარაკობდნენ. „მათი ენა აქაური ქართული იყო. ცოტა გაგრძელებულად ლაპარაკობდნენ“. აშკარაა, რომ სურევეანელი ე.წ. სომხები გაგრიგორიანებული ქართველები იყვნენ.

ვახუშტი ბაგრატიონი შავშეთს, რომლის ფართობიც 1. 218 კვ. კმ-ს შეადგენდა, შემდეგნაირად ახასიათებს: „და არს ესე შავშეთი ტყიანი, გორამთიანი, ღელუდრანტიანი, იწრო და მაგარი, ვენახ-ხიდიანი. ნაყოფიერებენ ყოველნი მარცვალნი, თვნიერ ბრინჯ-ბამბისა. პირუტყვნი, ნადირნი, ფრინველნი და თევზნი მრავალნი. და ნაყოფიერებს ფრიად მიწა ამისი, რაოდენაც იჭ-

⁹ Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886.

მარების სიეწროვედ“.¹⁰

კლარჯეთი. შავშეთის სამხრეთით-დასავლეთით კლარჯეთის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეა. კლარჯეთს გასასვლელი ჰქონდა შავ ზღვაზე. მდ. ჭოროხის დინების აუზში მდებარე კლარჯეთის „ქვეყანა“ მოიცავდა მურღულის, ეგრის, არტანუჯის, ნიგალის, ბორჩხის და სხვა ხევებს. კლარჯეთი ძველი ქართლის (იბერიის) სამეფოში საერისთავოს სახით შედიოდა. ერისთავის რეზიდენცია არტანუჯში იყო. ვახტანგ გორგასალს აქ ეკლესია-მონასტრები აუშენებია. VIII საუკუნეში აქ დამკვიდრდა ბაგრატიონთა სამეფო დინასტია, რომელთა მეფობა საქართველოში XIX საუკუნემდე გაგრძელდა. VIII საუკუნეში არაბებმა კლარჯეთი გააპარტახეს. გადარჩენილი მოსახლეობის ნაწილი ემიგრაციამ მოსპო. IX საუკუნის დასაწყისში მეფე აშოტ I-მა მხარე აღადგინა და აქ დიდი სამონასტრო მშენებლობა გაიშალა გრიგოლ ხანძთელის თაოსნობით. კლარჯეთში არაერთი ქართული ეკლესია-მონასტერი იყო აშენებული. XVI საუკუნეში კლარჯეთი, სხვა ქართულ ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეებთან ერთად, თურქებმა დაიპყრეს. XX საუკუნის დასაწყისში კლარჯეთში იმოგზაურა *ნიკო მარმა*, რომელმაც ქართულად მოლაპარაკე კლარჯები საკმაოდ ნახა. 1886 წლის საოჯახო სიებით კლარჯეთში ქართველების რაოდენობა 9. 246-ით განისაზღვრებოდა (ართეინის უბანში – 6. 913 კაცი, არტანუჯის უბანში – 2. 333).¹¹ ხოლო 1907-1908 წლების მონაცემებით მთლიანად კლარჯეთის ქართული მოსახლეობა 16. 425 კაცით განისაზღვრებოდა, შესაბამისად, ართეინის უბანში 7. 741 სული და არტანუჯის უბანში – 8. 684 სული.¹² არტანუჯის მიდამოებში დღეს, ფაქტობრივად, ეთნიკური ქართველები აღარ მოსახლეობენ. როგორც ირკვევა, ისინი მეორე მსოფლიო ომის შემდეგ ბურსაში გადაასახლეს. არტანუჯის მიდამოების სოფელთა სახელწოდებები იყო: ბიჯა, ვარტელია, ვართხელი, გელაშენი, გორაშეთი, ანაგერტი, ანჭკორა, ახარშია, ახიზა, ბაცა, გულიჯა, გულიკა, ენირაბათი, ჟუგო, იშქინარი, კაპტახორი, კარენია, კაშუხტი, ქვამჭირეთი, კლარჯეთი, ქორენია, ღონგოთხევი, მაცალახეთი, მეცაგილი, მუქერი, ნორგიელი, ოფისჭალა, ორთოხი, ფეტობანი (ამ სახელწოდებით სოფელი ფოცხოვშიც იყო), საღარა, სამსხარი, სახრე, სუაგორა, სხლობანი, ხარაული, ხევა, ხემოდრეთი, ხერთვისი და სხვა. XIX საუკუნეში კლარჯეთს ტაოსთან ერთად, უფრო სწორედ, მთელ ჭოროხის ხეობას „*ლივანად*“ მოიხსენიებდნენ, რომლის შესახებ XIX საუკუნის 70-იან წლებში წერდნენ: „საერთოდ ლივანაში ძალიან ბევრია ძველი ეკლესია. ზოგი მთელია და დღემდე შემორჩენილია კედლის მხატვრობა ბერთაში, არტანუჯის ახლოს, ართეინიდან რვა საათის საეალზე არის თამარ მეფისდროინდელი ციხე ეკლესიითურთ... ბერთაში რამდენიმე სხვა ეკლესიაც

¹⁰ ვახუშტი ბატონიშვილი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 680.

¹¹ Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886.

¹² Кавказский календарь. 1910. ч. 1.

არის, ერთ მათგანს ახლა მეწყეთად ხმარობენ“. „ლივიანელ მუსლიმებს შემორჩენიათ წასული ქრისტიანული დროის მოგონება. 30-იდე წლის წინათ მათში ქრისტეს ფარულ აღმსარებელსაც შეხედებოდით; ახლა ასეთები აღარ არიან. ქართულად მთელ ლივანაში ლაპარაკობენ, თუმცა არც ისე წმინდად. ქართული ყველაზე მეტად გაერცვლებულია სოფლის მოსახლეობაში“.¹³ იგივე ავტორი კლარჯთა და ტაოელთა ეთნოგრაფიული ყოფის სოგიერთ რეალიაზეც წერდა: „რაც შეეხება ლივანას, იგი ყველაზე უფრო ნაყოფიერად ითვლება ლაზისტანის საფაშოს უბნებს შორის. აქ აწარმოებენ ცვილს, რომელიც ადგილზე 18 მან. ღირს ფუთი, აბრეშუმს, მოყავთ ზეთისხილი, წინებული მსხალი და ვაშლი; აქ ყველა ჯიშის ყურძენი მოდის. ლივანაში ვაზი ხეებზეა გაშენებული. **მუსლიმები მას მეტწილად ფოთსა და ახალციხეში ყიდიან.** ქრისტიანები კი ღვინოს აყენებენ, წურავენ ქართულად – შიშველი ფეხებით საწინახელში და ინახავენ ქვევრებში, რომლებიც ბლომდაა შემორჩენილი“. „მისთვის ცნობილი ლივანის დასახლებული პუნქტებიდან ნეგაშეგმა (დომიტრი ბაქრაძის მოხრობელი – რ. თ.) დაასახელა ისეთები, რომელთაგან ზოგი აღნიშნულია ახლანდელ რუკებზე, ზოგიც – არა და თითქმის ყველა მათი სახელწოდება ქართულია. ასეთები: *მარადიდი, კათაფხია, ბორნხა, მამაწმინდა, ბარი, სეეტი, ღომაშენი, სინგოთი, წყაღოქრო, არტანუჯი, ბერთა, გურდა, ორჯახი, ანწა, ანაკერტი, ხლითი, პარხალი და უთავი.* მათგან *ართვინი* ლივანის მთავარი ქალაქია“. 1886 წლის საოჯახო სიებით ართვინის უბნის სოფლები იყო: ბერთა (მისი უბანი იყო ოპიზა), დაბაჯიმერკი, დოლისყანა, ფორთა, წყალთეთრა (მისი უბანი იყო გორდა), აგარა, ბოსელთა, გიასყანა, გურჯანი, ხეძორი, სეეტი, სეეტიბარი (მისი უბნები იყო: ღომაშენი, მახლუქე, ჭარბიეთი), წრია – ყველა ამ სოფელში ამ დროს თურქები იყვნენ აღრიცხულნი. ქართველები იყვნენ განსახლებულნი: ბეშაულში, ირსა-ახალდაბაში, ქეაცხანაში, სინკოთში (უბნები – ბაღათი, ვაკე, სავაილი), ადურნაში, ძანსულში, დურნაში, კაბარჯეთში, კორიდეთში, ავანოში, არხოაში, გიავილში, დამპალაში, ქართლაში, ორჯაში, ტრაპენში, თხილაზურში (მისი უბანი იყო ღომაშენი), ნაჭეიაში, ურბუშაში, ხატილაში (ამ სოფლის უბანთა სახელწოდებები იყო – დეპანიძე, იმედიძე, მუხნარა, ნაყევარი), ხოდში, ბაგაში, გოგლიეთში, ჯოლაულში, ჯუენაში, ყვამჭირეთში, ზემო ყურაში, ქვემო ყურაში, პოროსეთში, ნხალეთში, ერედუნში და სხვა.

კლარჯეთი რუსეთის ხელისუფლების დროს ორი უბნისაგან შედგებოდა, ესენი იყო არტანუჯისა და ართვინის უბნები (ბორნხის 11 სოფელი ბათუმის უბანში იყო შეყვანილი). ორივე ზემოთ აღნიშნული უბნის – არტანუჯისა და ართვინის – საერთო ფართობი 2. 053 კვ. კმ-ს აჭარბებდა.

ჭოროხის ხეობაში, ტაოსა და კლარჯეთის საზღვარზე, სამწუხარო ეთნოლოგიური რეალია დაფიქსირდა. სამი-ოთხი წლის წინ სოფელ ჭიმჭიმში ქართულად მხოლოდ ხუთი მოხუციდა მეტყველებდა, არადა ერთი საუკუნის

¹³ დ. ბაქრაძე. არქეოლოგიური მოგზაურობა გურიასა და აჭარაში, გვ. 42.

წინ, როდესაც ამ სოფელში ექვთიმე თაყაიშვილი იმყოფებოდა, ქართულად ყველა შესანიშნავად საუბრობდა.¹⁴ საერთოდ, თურქეთის სახელმწიფოს ტერიტორიაზე არსებულ ქართულ ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეებში სერიოზულად დგას ქართული ენის შენარჩუნების საკითხი. ბუნებრივია, რეალურად საფრთხის წინაშეა ის მრავალი ტრადიცია, რომლებიც აქაურ ქართველებს სულ ცოტა ხნის წინ კარგად ჰქონდათ შემონახული. აღნიშნულს თავისი მიზეზები აქვს, რომელთაგან უმთავრესი ქართველთა კომპაქტური განსახლების არეალებიდან დიდ ქალაქებში მოსახლეობის მიგრაციაა.

ვახუშტის დახასიათებით, „და არს ეს ღივანის ჯეობა, თვნიერ სიციწროვისა, ფრიად ნაყოფიერი ნარინჯით, თურინჯით, ღიმონით, ზეთისხილით, ბროწეულით, ლელვთ, ვენახით, ხილით შემეკობილი, და ქებულნი მუნებურნი ყოველნივე. მარცვალნი ყოველნი ნაყოფიერებს, გარნა სიციწროვით ვერ სთესვენ ბრინჯ-ბამბას“.

ტაო. ტაოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარე ყველაზე დიდი ერთეულია სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში. კლარჯეთი ტაოსთან ერთად ხშირად ერთ რეგიონად გაიზარებოდა: „ტაო-კლარჯეთი“, მაგრამ მაინც დამოუკიდებელი ეთნოგრაფიული ერთეულები იყო. განსხვავება აშკარაა ლანდშაფტური თვალსაზრისით. ტაო მდ. ჭოროხის შუა დინების აუზშია. ძვ. წ. 401 წ. ბერძენი ქსენოფონტი ამ კუთხის მოსახლეობას ტაოხებად მოიხსენიებს. ძვ. წ. I ათასწლეულში ტაო კოლხეთის სამეფოში შედიოდა. ქართლის (იბერიის) სამეფოს წარმოქმნისთანავე (ძვ. წ. IV-III საუკუნეები) ტაო მისი ორგანული ნაწილი გახდა. ტაოს ძვ. წ.-ის II საუკუნეში სომხეთი დაეუფლა. ახ. წ.-ის I-II საუკუნეებში კვლავ ქართლის სამეფოში შედიოდა. შემდგომ კვლავ სომხეთმა მიიერთა და მამიკონიანთა ფეოდალური სამფლობელო იყო. ამიტომ ტაოში ქართულ მოსახლეობასთან ერთად, განსაკუთრებით იმიერტაოში, სომხურიც გაჩნდა. ქართველებსა და სომხებს შორის საეკლესიო დაპირისპირების დროს ტაოში დიოფისიტობამ გაიმარჯვა და ის დიოფისიტობის ძლიერ ცენტრს წარმოადგენდა. VIII-IX საუკუნეებში ტაოში ფართო სამონასტრო მშენებლობა იყო განხლებული. აქ აიგო ქართული საეკლესიო არქიტექტურის შესანიშნავი ნიმუშები (*ბანა, ხახული, ოშკი, იშხანი, ოთხთაეკლესია, პარხალი*...). დღესაც კი გამოაგნებელ შთაბეჭდილებას ტოვებს თორთუმის ციხე-სიმაგრის ნანგრევები.

კლარჯეთთან ერთად, ტაოში მიეცა დასაბამი ბაგრატიონების სამეფო დინასტიას. ტაოში მოღვაწეობდნენ ქართული საეკლესიო კულტურის მოღვაწეები – *იოანე და ექვთიმე მთაწმინდელები*. XII-XIII საუკუნეებში ტაო საქართველოს ფეოდალური მონარქიის სანაპირო ქვეყანა იყო. ერთიანი საქართველოს სამეფოს დაშლის შემდეგ ტაო სამცხე-საათაბაგოს სამთავროში შედიოდა. XVI საუკუნის 50-იან წლებში სამცხე-საათაბაგოს დასავლეთი ეთნოგრაფიული ერთეულები და მათ შორის ტაოც ოსმალეთმა დაიპყრო. ტაოში, მის

¹⁴ ე. თაყაიშვილი. სამუსლიმანო საქართველო. „დაბრუნება“. მრავალტომეული. ტ. I. გ. შარადის საერთო რედაქციით. თბ. 1991.

წრდილო-დასავლეთ ნაწილში, პარხლის ხეობაში სამ ქართულ სოფელში შემორჩენილია ქართული ენა. ბევრ ტაოელს თავიანთი ქართული გვარი ახსოვს. ადგილობრივთა თქმით, აქ „ორი ასი“ ქართველის სახლია. ტაოელ ქართველებში უკვე ოცი წელია მესაქონლეობის ტრადიციული ფორმა – იაილები მოიშალა, რადგან „გენჯები“ ქალაქებში წავიდნენ. ძველ ტაოელებს აგებული აქვთ უნიკალური ტერასები, რომლებიც 40 საფეხურზე მეტს მოიცავს. უძველეს ტერასებზე დღესაც ხილის ბაღები და ვენახებია გაშენებული. პარხლის ხეობაში ბევრი დიდი ოჯახი ეოფილა. დასტურდება ეაზის ისეთი ჯიშები, რომლებიც აქამდე ცნობილი არ იყო, მაგალითად, *კეირტაი, ჩანხაი, თურვანდა, კარული, თხისძუქუ*. ძველ ტაოელებს მოჰყავდათ ქერი, ჭვავი, ცერცვი, ფეტვი, ღობი, დიკა. ხის ეედრო ტაოელებმაც იცოდნენ. იმერხევეში თუ მას კროჭი ერქვა, ტაოში ის, აღმოსავლეთ საქართველოს ანალოგიურად, „კოდის“ სახელით იყო ცნობილი. ეთნოგრაფიული მონაცემებით, ტაოელები ერიდებიან ახლო ნათესავებზე დაქორწინებას. მართალია, ტაოელები პატარა ოჯახებად ცხოვრობდნენ, მაგრამ აქ იშვიათი არ იყო დიდი ოჯახებიც.

ტაოში მესაქონლეობა იაილების სისტემის იყო. XX საუკუნის სამოციანი წლების დასაწყისში ტაოში იმოგზაურა ინგლისელმა დ. ს. ჰილზმა. იმ დროს საქართველოს ეს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარე თურქეთის ხელი-სუფალთა მიერ კვლავ ჩაკეტილი იყო. ტაოელი ქართველების შესახებ ის წერდა: „შავკერძანა ღამისა ქართველებმა, მსხილძვლიანი ნაკეთებით და მათმა წელში გამართულმა ქალებმა, რომელთა წითელი კაბები ეაქანოსავით გამოკრთოდა ყვითელ ხორბალში, შეცვალეს ქერა ღაზები, მათი გამგმირავე მზერით და ტანსაცმელ-შემოგლეჯილი, შრომაში ქანცგაწყვეტილი ქალებით“. ინგლისელი დაწვრილებით აღწერს ტაოს ქართულ ტაძრებს და დასძენს, რომ მათი გადარჩენა ძირითადად მეჩეთებად გადაკეთებამ განაპირობაო. პარხლის აღწერისას წერს: „ხეობაში გაფანტულია ბევრი სხვა ქართული ეკლესია, (მოჰყავს მთხრობლის სიტყვები) „მაღალი კოშკებით და სურათებით ქვებზე, ისინი ქართველების ძეგლმა მეფემ ააგო თავისი ასულებისათვის“. „ამბობენ, აღმოსავლეთ თურქეთის დღევანდელი ქართული მოსახლეობა გამუსლიმანებული შთამომავლობაა წარმოშობით ქრისტიანი ხალხისა, რომელთა ქვეყანა ერთ დროს კაეკასიონიდან ჭოროხის მდინარემდე და შენაკადამდე იყო გადაჭიმული. მე არ დაუწვევ გამოკითხვა ამ აგენტს (მხედველობაში ჰყავს ტაოს ადმინისტრაციული ცენტრის – იუსუფეღელი ფინანსური აგენტი, რომელიც ასევე ქართველი იყო – რ. თ.), რადგან ის აუცილებლად უარყოფდა ყოველგვარ კავშირს ქრისტიანობასთან. მაგრამ ის წუხდა, რომ განათლებისა და ემიგრაციის წყალობით ქართული ენა იკარგებოდა“. პარხალში ქართველთა საცხოვრებელი სახლები ხისა იყო. განვითარებული იყო მეთევსეობა და ხშირად იკეებოდნენ კალმახით. შემოსხენებულ დ. ს. ჰილზს ტაოში ცნობილ ეკლესია-მონასტრებთან ერთად სხვა დანგრეული ტაძრებიც მოუწახულებია. მაგალითად, სოფელ ნიკომში მას უნახავს დანგრეული ეკლესია: „პატარ-პატარა ქოხებს ზემოთ აღმართულიყო მაღალი, ყვითე-

ლი ეკლესიის წინაშე შესანიშნავი მოხატული სვეტებითა და ძალიან დასიან-ნებული გუმბათის ყელით. ახლომდებარე სამლოცველოში, რომელიც პროხების სადგომს უერთდებოდა, რამდენიმე კარგად შენახული წმინდანთა ფრესკა ვიპოვნე, ქართული წარწერებითა და მინაწერებით“. თორთუმის ახლოს კი სულ ახლად, სამი წლის წინ აფეთქებულ ექვსის ეკლესიას აღწერს.

ერუშეთი. სამცხის სამხრეთით, ჯავახეთის დასავლეთით და არტაანის ჩრდილოეთით ერუშეთი მდებარეობდა. იგი მოიცავდა ტერიტორიას არსიანის ქედსა და ნიალის ევლს შორის: ერუშეთი არტაანთან ერთად წუნდის საერისთავოში შედიოდა. ძველი ქართული გრაფიკის თანახმად, საქართველოში ერთ-ერთი პირველი ქრისტიანული ტაძარი ერუშეთში ააგეს (IV საუკუნე). ერუშეთში იჯდა ერუშნელი ეპისკოპოსი. XVI საუკუნეში ერუშეთი საქართველოს სხვა სამხრეთ პროვინციებთან ერთად ოსმალთა მფლობელობაში გადავიდა. 1878 წელს ერუშეთი რუსეთის იმპერიამ შეიერთა, მაგრამ მას შემდგომ ისევ ოსმალეთი დაეუფლა. ვახუშტის დახასიათებით, „არს ეს ერუშეთი უვენახო, უხილო, ვითარცა ჯავახეთი, ეგრეთვე მოსავლითაცა, პირუტყვთ, ნადირითა და მდინარე-თევზითა, არამედ მთანი არიან ტყიანნი გარემოს მისსა და ყუავეილოვან-ბაღახოვან-წაროიანი“. ერუშეთში ეთნიკური ქართული მოსახლეობა დღეისათვის შემორჩენილი არაა. ისინი ნაწილობრივ დეეთნიზებული არიან, ნაწილი თურქეთის სხვადასხვა მხარეშია გადასახლებული.

არტაანი. მტკვრის ზემო დინების ორივე მხარეს არტაანი მდებარეობს. არტაანში ეთნიკური ქართველები აღარ მოსახლეობენ. „ხოლო არს არტაანი ვაკე და უტყეო, ბაღახუავეილიანი, მოსავლით, ვითარცა ჯავახეთი, და მთანიცა უტყეონი, მცირე არენალთაგან კიდე“¹⁵. არტაანი წუნდის საერისთავოში შედიოდა ჯავახეთთან და კოლასთან ერთად. ერთიანი საქართველოს სამეფოს დაშლის შემდეგ (XV საუკუნე) არტაანი სამცხე-საათაბაგოს სამთავროს შემადგენლობაში შედიოდა. არტაანის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ერთეული თურქებმა ამ მხარის დაპყრობის შემდეგ ორად გაუყვეს. „დიდი არტაანი“ ჩილდირის ვილაიეთში შედიოდა, „პატარა არტაანი“ – ყარსის ვილაიეთში. ისტორიულად არტაანელებს მჭიდრო სამეურნეო-ეკონომიური კავშირები ჰქონიათ შავშელებთან. შავშელები გარე სამუშაოზე (ძირითადად სათიბად) არტაანსა და კოლაში დადიოდნენ; თან გასაყიდად ხილიც მიჰქონდათ. თავის მხრივ, არტაანის მოსახლეობა იმის გამო, რომ არტაანი უტყეო იყო, ხე-ტყეს შავშეთიდან ეხიდებოდა.

კოლა. „პატარა არტაანი“, ანუ იგივე „კოლა“ მდინარე მტკვრის სათავეების ქვაბულში მდებარეობდა. მიიწნევენ, რომ ისტორიულ-ეთნოგრაფიული რეგიონის სახელწოდება, კოლა, მომდინარეობს კოლხას ტომის სახელისაგან (თუმცა პირიქით კი უნდა ყოფილიყო – კოლასაგან უნდა მიგვედო კოლხა). იბერიის (ქართლის) სამეფოს წარმოქმნისთანავე კოლა მის შემადგენლობაში შედიოდა. კოლაში შეიქმნა ქართული აგიოგრაფიის ერთ-ერთი ძეგლი „კოლა-

¹⁵ ვახუშტი ბატონიშვილი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 674.

ელ ყრმათა წამება“, რომელშიც ქრისტიანობის გაერცვლების გარიჟრაჟზე ქრისტიანებსა და წარმართებს შორის ბრძოლაა ასახული. ვახუშტი კოლას შესახებ შემდეგს მოგვითხრობს: „და არს ადგილნი კოლისანი მოსავლით, პირუტყვთ და პავით, აჲ ჯაეახეთი, და კაცნიცა ჰგონე ეგრეთეჲ, არამედ აჲ უმეტესნი მოჰმადიანნი“. XIX საუკუნის მეორე ნახევარში კოლას მოსახლეობა უკლებლივ გამუსლიმანებული იყო. „ქართულად ძნელად ეინმე ლაპარაკობს“¹⁶. რაც შეეხება არტაანის მხარეს, დ. ბაქრაძე წერდა: „არტაანის კახაში მოსახლეობის მეთაფი თუ ლაპარაკობს ქართულად. მოსახლეობას მოჰყავს კანაფი, ხორბალი და ქერი; ჰყავთ დიდძალი შინაური ფრინველი და ძროხა. აქედან ძალზე ძნელი გზით ოლთისში, არსიანის მთაზე გადავლით ახალციხესა და სხვა მეზობელ ადგილებში გასაყიდად გააქვთ პური, ქერი, ერბო, მიერეკებიან ცხვარს და კამენს“. კოლა დღეს ძირითადად ქურთული ეთნიკური ელემენტითაა დასახლებული.

ჭანეთი (ლაზეთი). შავი ზღვის სამხრეთ-დასავლეთით ჭანეთი (ლაზეთი) მდებარეობს. ვახუშტი ბაგრატიონის ხიტყვით, ჭანეთი „არს ესე შავი ზღვს კოდის წადევნებით, გონივამ ტრაპიზონის საზღვრამდე“. სხვა ადგილას ვახუშტი საქართველოსა და ბიზანტიას შორის საზღვარს რიხეს დასავლეთით დებდა. ჭანეთი ნაყოფიერი მხარე იყო: „არს თხემთა უტყეო და კალთათა ტყიანი, ნადირიანი. გარნა ჭანეთიცა ფრიად ტყიანი, გორა-მთა-ღელღიანი, არამედ ხილღიანი, ვენახიანი, მარცვლებით მოსავლიანი ბრინჯ-ბამბითურთ, და ნაყოფიერებს ფრიად. პირუტყენი, ნადირნი ფრიად მრავალნი, ფრინველნი და თევზნი ურიცხვნი, მწერნი მრავალნი, ფუტკარი და თაფლი ბევრად“. ჭანები (ლაზები) განთქმული მუშაკები იყვნენ: „კაცი არიან ჰელოვანნი ხის მუშაკობითა და შენებითა ნაეთათა, დიდთა და მცირეთა და სარწმუნოებით აწ სრულიად მოჰმადიანნი, გარნა მცირედნი ეინმე მოიპოვებან ქრისტიანენი, არამედ იციან კუდად ქართული ენა ვიეთთამე“¹⁷. ლაზები განთქმული და მამაცი მეომრები იყვნენ. ბრძოლაში, ისევე როგორც დანარჩენმა ქართველებმა, უკანდახევა არ იცოდნენ. ქართული ენა ძირითადად ზედაფენის წარმომადგენლებმა იცოდნენ და მათ, რომლებიც დასავლეთ საქართველოში ხის დასამუშავებლად დადიოდნენ. ასე რომ, მიუხედავად იმისა, რომ ჭანეთი (ლაზეთი) ხანგრძლივად მოწვევტილი იყო საქართველოს, მის მკვიდრებს სამეურნეო-ეკონომიკური კავშირები ძირითადად სამხრეთ-დასავლეთ და დასავლეთ საქართველოსთან ჰქონდათ.

1960-იანი წლების დასაწყისში ლაზეთში იმოგზაურა ინგლისელმა *დენის სეხილ პილზმა*, რომელიც აქედან პარხლის ხეობით ტაოში გადავიდა. პილზის მონაცემებითაც, ნიკოლოზ მეორის გადაადგებამდე ლაზები ინტენსიურად დადიოდნენ სამუშაოდ არა მხოლოდ საქართველოში, არამედ რუსეთშიც. გარე სამუშაოზე გასულები „მისდევდნენ ლაზების ტრადიციულ ხელობას –

¹⁶ დ. ბაქრაძე. არქეოლოგიური მოგზაურობა გურიასა და აჭარაში, გვ. 46.

¹⁷ ვახუშტი ბატონიშვილი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 690.

პურის ცხოვრებასა და მეშაქარლამეობას“. XX საუკუნეში კი ისინი იმის გამო, რომ მიწათმოქმედების ფართოდ განვითარების საშუალება არ ჰქონდათ, მოდებული იყვნენ თურქეთის სხვადასხვა ქალაქის სასტუმროებში, რესტორნებში პურის საცხოვრებლსა და საკონდიტროებში. დ. ლ. პილხი წერდა: „ველური, ტყიანი პონტოს ხეობების სიღარიბე კელავაც აიძულებს მათ წავიდნენ საშოვარზე სხვა რაიონებში, ვიდრე ადგილობრივი მრეწველობა შეიქმნება აქ და ტყის სიმდიდრე რაციონალურად იქნება გამოყენებული“. დღეს ღაზეთში ფართოდაა განვითარებული მეჩაიეობა. XIX საუკუნის შუა ხანების ერთ-ერთი უცხოელი მოგზაურის ცნობით, ღაზების სოფლები არწივის ბუდეებს მოგაგონებდათ და არა კაცის საცხოვრებელს. ეს მოგზაური (*ხენდუთი*) წერდა: „მათი პაწაწინა მიწის ნაკვეთები ტყის სიახლოვეს ისეთ ციცაბო ფერდობებზე მდებარეობდა, რომ გლეხები ხშირად თოკით იყვნენ დაბმული თოხნის დროს. კაცები კბილებამდე იყვნენ შეიარაღებული, – ჩვეულებრივ ატარებდნენ სახლში დამსადგმელ თოფებს, წყვილ გრძელ დამბანას, ეამას ან განიერ ხანჯალს“. ბოლომდე შემორჩენილი ჰქონდათ ხისხლის ადგბის ჩვეულება.

აჭარის, ტაოს, კლარჯეთისა და შავშეთის მსგავსად ღაზეთშიც მეცხოველეობაში სასაფხულოდ საქონლის აღპურ საძოვრეზე, იაილეზე, გადარეკვის სისტემა იყო გაბატონებული. XX საუკუნეში ღაზების ერთ-ერთი ძირითადი საკვები მჭადი იყო; მჭადს კეცებში აცხობდნენ. დ. ლ. პილხის სიტყვებით, „თურქები, რომლებიც აღიარებენ, რომ ღაზები დიდ წარმატებას აღწევენ ვაჭრობასა და თავისუფალ პროფესიებში, ხაზს უსვამენ მათ ჭკუას და სიყონადეს, მათ მხიარულ ბუნებასა და ცეკვებს“. როგორც სხვა ქართველები, ღაზებიც ძალიან სტუმართმოყვარენი იყვნენ და არიან.

ამრიგად, ასეთია მოკლედ სამხრეთ-დასავლეთი საქართველო ისტორიულ-ეთნოგრაფიული თედასასრისით. აქაურ ქართველებს ყოფაში ბოლო დრომდე ქართული ტრადიციები ჰქონდათ შემონახული, თუმცა ისინი დღეს თანდათან დაიწვევბას ეძლევა. აქაური ტრადიციები საერთო ქართული ტრადიციების განუყოფელ ნაწილს წარმოადგენდა. ამ მოვლენის შენარჩუნებაში კი შავშეელებს, ტაოელებს, კლარჯელებს ერთმანეთის შორის არსებული მჭიდრო სამეურნეო-ეკონომიკური კავშირების უწყვეტობაც ეხმარებოდა. რაც მთავარია, ეს სამეურნეო-ეკონომიკური კავშირები ამ მხარეებს არა მხოლოდ ერთმანეთთან, არამედ აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეების მკვიდრებთანაც ჰქონდათ. დადასტურებულია არაერთი მიგრაციული ფაქტიც. უფრო მეტიც, მუსლიმ ქართველებში ენდოგამიური საქორწინო ურთიერთობების დამკვიდრების შემდეგაც არ შეწყვეტილა სხვადასხვა ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარის მკვიდრთა შორის საქორწინო ურთიერთობა, მაგალითად, აჭარიდან ბეკრი ქალი იყო გათხოვილი შავშეთსა და კლარჯეთში, მაჭახლელები – იმერხეში. ისევე როგორც საქართველოში, თანამედროვე თურქეთის სახელმწიფოში მკვიდრ ქართველთა შორის სწრაფად ქრება უძველესი ქართული ტრადიციები, წესჩვეულებები და მათი დაფიქსირება და სამეცნიერო მიმოქცევაში შემოტანა ყველა ჩვენგანის გასაკეთებელი საშური საქმეა.

Roland Topchishvili

HISTORICAL-ETHNOGRAPHIC REGIONS OF SOUTH-WESTERN GEORGIA

Summary

Formation and development of the Georgian people and their ethnic culture took place on the territory of present-day Georgia and its historical south-western provinces. Main part of south-western Georgia today is beyond the border of modern Georgia, on the territory of Turkey.

The entire area/territory of settlement of the Georgians consisted of different territorial units. These territorial units, historical-ethnographic parts, were called in Georgia the “communities”. These units were characterized by specific ethnographic peculiarities.

The present work deals with those historical-ethnographic parts of Georgia, which are within the modern Turkey. The majority of historical-ethnographic parts of south-western Georgia, now being on the territory of Turkey, in fact, by today has lost those ethnographic peculiarities, which were strictly preserved till 18th -19th centuries. In addition to Samtskhe and Javakheti, in south-western Georgia we have the following historical-ethnographic parts: **Shavsheti, Klarjeti, Erusheti, Kola, Artaani, Tao...** The Black Sea south-eastern coastline was settled by the **Chans (Lazs)**, which have spoken Chan (Laz) dialect of Zan branch of the Georgian language. The historical situation enabled only a small part of the Lazs (Chans) to co-live in the Georgian state.

The Georgian traditions preserved till last time are gradually being forgotten. The traditions here were an integral part of the common Georgian traditions. Uninterrupted close economic-farming relations existing among inhabitants of Shavsheti, Tao, and Klarjeti served for preservation of this phenomena. These parts of Georgia had the economic-farming relations not only between each other, but also with the inhabitants of historical-ethnographic parts of East and West Georgia. More than one fact of migration was proved. Even more, after endogamic wedding relations were established among Muslim Georgians, the wedding relations between the inhabitants of different historical-ethnographic parts were not suspended, for example, from Adjara many women were married in Shavsheti and Klarjeti, Machakhela dwellers – in Imerkhevi...As well as in Georgia, in Turkey the oldest Georgian traditions, habits and customs are disappearing rapidly. Therefore, they should be fixed and brought into scientific circulation.

ინგა ლუტიძე

თურქეთის (ბურსა, ინეგოლი) მუჰაჯირი ქართველები (ეთნო-ლინგვისტური მიმოხილვა)

ნებისმიერი ეთნიკური ჯგუფის სულის წიაღში მოიპოვება ერთადერთი, განუმეორებელი წყარო, რომელიც ეხმარება მას იდენტობის გამოხატვაში, ეხმარება დარჩეს ისეთი, როგორიც არის და თქვას სათქმელი ისე, როგორც ამას ვერ იტყვის ვერც ერთი სხვა ეთნიკური ჯგუფი მსოფლიოში.

ნ. ს. დორიანი წერს: „ხალხი და ენა – რა შეიძლება იყოს უფრო მარტივი და ადვილად გასაგები? იდეალურ შემთხვევაში ეს მართლაც ასეა. არსებობს განსაკუთრებული ადგილი, სადაც ცხოვრობს კონკრეტული ჯგუფი ხალხისა, რომელიც კონკრეტულ ენაზე ლაპარაკობს. მათ აქვთ სახელი თავიანთი თავისა და საკუთარი ენის გამოსახატავად. ეს სახელი მხოლოდ მათ მიეკუთვნებათ და ამ სახელით არ არსებობს არც ერთი სხვა ხალხი და არც ეს ენაა მშობლიური სხვა რომელიმე ხალხისთვის. თუ თქვენ მათ იპოვით, ისინი გეტყვიან, ვინ არიან და რომელ ენაზე ლაპარაკობენ“.¹

ჩვენი გამოკვლევა იმ ტიპის სოციუმს ეხება, რომელიც ისტორიაში ქართველი მუჰაჯირების სახელითაა ცნობილი. ნებისმიერი ეთნიკური ერთობის თვითშეგნების შესწავლას, ჩვენს შემთხვევაში კი ქართველ მუჰაჯირთა ენობრივი და ეთნიკური იდენტობის საკითხების გააზრებას, დიდი მნიშვნელობა აქვს; რადგან ენა, ისევე როგორც ყველა სხვა შემთხვევაში, ქართველი მუჰაჯირების შემთხვევაშიც პირუთვნელად ასახავს მათ დამოკიდებულებას საგნებისა და მოვლენებისადმი. რამდენადაც ტრაგიკული და მწარეა ისტორია ქართველი მუჰაჯირების აყრისა და გასახლებისა, იმდენადვე მრავალფეროვანი და საყურადღებოა მათი ენობრივი და ეთნიკური იდენტობის გამოხატვის ფორმები. მუჰაჯირთა ენობრივი და ეთნიკური იდენტობის დასადგენად გამოვიყენეთ სოციოლინგვისტიკისათვის დამახასიათებელი ის ძირითადი ფორმები, როგორებიცაა ინტერვიუ და დაკვირვების მეთოდი. რაც შეეხება ანკეტირებასა და ტესტირებას, მათზე გარკვეული მიზეზების გამო ხელი არ მიგვიწვდებოდა.

¹ N. C. Dorian. Linguistic and Ethnographic Fieldwork – Language and Ethnic Identity. Edited by J. A. Fishman. New York. Oxford. 1999, გვ. 25.

მუჰაჯირი არაბული სიტყვაა და ნიშნავს სამშობლოდან წასვლას, გასახლებას სხვა მხარეში. მუჰაჯირობად მიიხსენიება ის გასახლება, რომელიც ხდებოდა კავკასიაში რუსეთის მიერ შემოერთებული მიწა-წყლიდან მე-19 საუკუნის დასაწყისიდან. ქართველ მუჰაჯირთა შესახებ ისტორიული ცნობებიც ძალზე მწირია და შესაბამისი სამეცნიერო გამოკვლევებიც. ქართველ მუჰაჯირთა პრობლემატიკას შეეხნენ ზ. ჭიჭინაძე, შ. მეგრელიძე, ა. ფრენკელი, ხ. ახელედიანი, ე. იაშვილი, ჯ. ჩხეიძე, ვ. სიჭინავა, ნ. კახიძე, გაზეთები: „დროება“, „Однѣи“, „Кавказ“, „Голос“. ჩამოთვლილთაგან ყველაზე ვრცლად ამ საკითხზე ზ. ჭიჭინაძე და შ. მეგრელიძე მსჯელობენ. ზ. ჭიჭინაძე აღნიშნავს: „რაიკი გადასახლების შესახებ ისტორიული ცნობები არ გვაქვს, ამიტომ მგზავრობის დროს, ზეპირი ამბები ეკრებო ამის შესახებ. არ არის ისეთი კუთხე ქართველ მაჰმადიანთა, რომ იქ მოხუცებულთ არ ეამბნათ ცნობები მასზედ, თუ ძველად ოსმალთ მათ ხეობიდან რამოდენა ხალხი აჰყარეს და გადაასახლესო“.²

ცნობილია, რომ მუჰაჯირობის ორგანიზატორი და სულისჩამდგმელი იყო როგორც რუსეთის იმპერია, ასევე ოსმალეთი. რუსეთს სჭირდებოდა ქართველთაგან დაცლილი ტერიტორიები, ხოლო ოსმალეთი (კდილობდა, რაც შეიძლება მეტი ხალხი აეყარა და გაესახლებინა ოსმალეთში რუსეთის მიერ დაკავებული მაჰმადიანებით დასახლებული კავკასიის ტერიტორიიდან. შ. მეგრელიძე თავის გამოკვლევაში მიუთითებს, რომ მუჰაჯირობას ხელს უწყობდა ის გარემოება, რომ რუსეთის მმართველობის დამყარების პირველ წლებში აჭარაში მწვავე პოლიტიკური ვითარება და უმძიმესი ეკონომიკური პირობები შეიქმნა; ხალხი მიწას ვერ ამუშავებდა, რასაც მოუსავლიანობა და შიმშილი დაერთო, გავრცელდა დაავადებანი, გახშირდა სიკვდილიანობა; შფოთი და მღელვარება გამოიწვია კამერალურმა აღწერამ, რომელიც ხალხმა ახალი გადასახადების გატარებისა და ჯარში გაწვევის ნიშნად მიიღო; რუსეთის მიერ გატარებული ღონისძიებები (როგორიც იყო სასამართლო პროცესზე ქალის მოწმედ გამოცხადება, სისხლის აღების წესის აკრძალვა და სხვ.) ეწინააღმდეგებოდა ხალხში საუკუნეების განმავლობაში ფესვგადგმულ ტრადიციებს. ამას თან ერთვოდა ცარიზმის მოხელეთა დამოკიდებულება და ურთიერთობა ხალხთან, რითაც ისარგებლეს ოსმალთ მოხელეებმა და ბათუმის ოლქის მოსახლეობას დაურიგეს ოსმალეთში დაბეჭდილი ბროშურები. ამ ბროშურების მიხედვით რუსეთის მმართველობის ქვეშ დარჩენილი ყველა მაჰმადიანი სულით და ხორცით წაწმენდებოდა და ედგმს ვერ ეღირსებოდა.³

მუჰაჯირობის ოფიციალური ვადა იყო 1879 წლის 3 თებერვლიდან 1882 წლის 3 თებერვლამდე, მაგრამ თურქებმა მოსახლეობის გასახლება აჭარიდან გაცილებით ადრე, რუსეთის ჯარის აჭარაში შესვლამდე დაიწყეს. 1879 წლის

² ზ. ჭიჭინაძე. ქართველ მაჰმადიანთა დიდი გადასახლება ოსმალეთში – მუჰაჯირ-ემიგრაცია. თფ. 1912, გვ. 25.

³ გაზ.: „დროება“. 1880 წელი. № 100; 1882 წელი. № 38.

გაზაფხულზე წასულა მუჰაჯირთა პირველი ნაკადი; პირველი ნაკადის გასახლება იმავე წლის შემოდგომაზე გაგრძელდებოდა. სწორედ ამ დროს წასულა მუჰაჯირად აჭარის მოსახლეობის საერთო გასახლებულთა უმეტესი ნაწილი. 1880 წლის გაზაფხულსა და ზაფხულში ისევ გაგრძელდა გასახლება, 1881 წლის გასახლება უფრო მაჭახლიდან, მურღულიდან და შავშეთიდან მომხდარა.

ზ. ჭიჭინაძე გადასახლებულთა რაოდენობის შესახებ თავისი ნაშრომის სხვადასხვა გვერდზე განსხვავებულ ციფრებს ასახელებს. ხოლო გადასახლებულთა საერთო რაოდენობას, რომლის შესახებაც ცნობა ბათუმის მუფთის, პასან ეფენდი გვერდაძეს, მიუწოდებია, 150 000-ით განსაზღვრავს;⁴ რადგანაც გადასახლებულთა რაოდენობის შესახებ ოფიციალური დოკუმენტი არ გაგვანია, ეს ციფრი რეალობას, შესაძლოა, ზუსტად ვერ ასახავდეს. გაზეთ „დროების“ მიხედვით, აჭარიდან გადასახლებულთა რაოდენობა 10 000 სულთი განისაზღვრება („დროება“, 1882, № 38). შ. მეგრელიძე ითვალისწინებს იმ გარემოებასაც, რომ აჭარაში, კერძოდ, კი ქვემო აჭარის რამდენიმე სოფელში, მთლიანად აუხასები ცხოვრობდნენ და მათი ძირითადი ნაწილი მთლიანად გადასახლდა. გადასახლებულ აუხასთა რაოდენობას ის მუჰაჯირობასთან დაკავშირებული მასალების შესწავლის შედეგად 2-3 ათასით განსაზღვრავს. გარდა ამისა, ბათუმის ოლქში ცხოვრობდნენ ღაზები, რომელთა ნაწილი, 2 000 კაცი, აჭარაშიც იყო. შ. მეგრელიძე გადასახლებულთა რაოდენობას აკლებს 4 000 კაცს და აგრეთვე იმ ქართველთა რაოდენობას, რომლებიც დაუბრუნდნენ სამშობლოს და აჭარიდან გასახლებული ქართველი მოსახლეობის რაოდენობას 5 000-ით განსაზღვრავს.⁵

ყველაზე დიდი ნაწილი გადასახლებულთა ქვემო აჭარიდან, კერძოდ კი ქობულეთიდან; შედარებით ნაკლები გადასახლებულთა ჩაქვის მახლობლად მდებარე სოფლებიდან და გონიოს უბნიდან, ხოლო ზემო აჭარიდან გადასახლებულთა რაოდენობა სრულიად უმნიშვნელო ყოფილა და მათი უმრავლესობაც უკან დაბრუნებულა.

ნ. კახიძე წერს: „უპირველესად, ქედს ვიხრით იმ მუჰაჯირთა წინაშე, ვინც ამ ტრაგედიის მსხვერპლი გახდა. ამასთანავე, მადლიერებით ეიხსენიებთ თურქეთში მცხოვრებ მუჰაჯირთა შთამომავლებს, რომლებიც მრავლად სახლობენ თურქეთის სხვადასხვა ვილაიეთებსა და სოფლებში და რომლებმაც დღემდე შეინარჩუნეს წინაპართა ტრადიციები, მშობლიური ქართული ენა, წეს-წყევლებები, ქართული თეითმყოფადი მატერიალური და სულიერი კულტურის ფასეულობანი“.⁶

მიუხედავად იმისა, რომ მუჰაჯირობის დროს გადახვეწილ ეთნიკურ ქარ-

⁴ ზ. ჭიჭინაძე. ქართველ მაჰმადიანთა დიდი გადასახლება ოსმალეთში, გვ. 146-147.

⁵ შ. მეგრელიძე. აჭარის წარსულიდან. თბ. 1964, გვ. 53-54.

⁶ ნ. კახიძე. მუჰაჯირობის ასახვა ქართულ პრესაში (გაზეთ „დროებაში“ აჭარაზე დაცული ცნობების მიხედვით). სამხრეთ - დასავლეთ საქართველოს ეთნოლოგიის პრობლემები. II. ბათუმი. 2008, გვ. 15.

თველთა ხსოვნამ ბევრი რამ შემოინახა, დანამდვილებით, დაზუსტებით მაინც ძნელია თქმა იმისა, ეთნიკური ქართველები თურქეთის სხვადასხვა ქალაქსა და სოფელში პირველად როდის გამოჩნდნენ და დამკვიდრდნენ. ერთი რამ, რაც ყველა ეთნიკური ქართველის მეხსიერებას შემორჩა ამ ფაქტთან დაკავშირებით, ეს არის ცოდნა იმისა, რომ ისინი პოჭრით 93 წელს წამოვიდნენ საქართველოდან. გარემოებას ართულებს ისიც, რომ მოქმედი, მოხრობელი ცოტაა.

საბაჰატინ ბაშთურქის (ვახტანგიძე) გადმოცემით, დაახლოებით 1867 წლისათვის მისი დიდი პაპა ოსმალთა იმპერიის ჯარში მსახურობდა, ფადიშაჰის სასახლეს იცავდა. ერთხელ ფადიშაჰს სხვა ტანსაცმელი გადაუცვამს და ისე გამოსულა მცველების დასათვალიერებლად, უნდოდა შეეცყო, თუ როგორ ასრულებდნენ მცველები თავიანთ მოვალეობას. იმ ღამით მორიგე მცველი გურჯი ვახტანგიძე ყოფილა. ფადიშაჰს უთქვამს, სასახლეში უნდა შევიდეთ. ვახტანგიძეს გადაცმული ფადიშაჰისთვის უთქვამს, როგორც კი გაინძრევი, გესერი და მოგკლავო. მეორე დღით ფადიშაჰს ერთგული მცველისთვის ასისთავობა უბოძებია. 1887 წელს, მუჰაჯირობის დროს, დაახლოებით 20 კომლი აჭარიდან სტამბულს წასულა. ასისთავე ვახტანგიძისთვის შეუტყობინებიათ მათი ჩამოსვლის ამბავი, ვახტანგიძემ არ იცოდა, სად დაებინავებინა სამშობლოდან აყრილი ქართველები. გახსენებია, რომ ინეგოლში ერთი ქართველი ყადი იყო და მისთვის შეუტყობინებია ეს ამბავი. ყადს უთქვამს, ჩემთან გამოგზავნეთ. 20 კომლი გემით სტამბულიდან მუდანიაში ჩამოსულა, ხოლო იქიდან ურმით, რომელსაც „ხარის არაბას“ უწოდებენ, ინეგოლში ჩამოუღწევიათ. ყადს ჩამოსული ქართველებისთვის უთქვამს, აქ ერთი ადგილია, წადით, ნახეთ, ტყე, წყალი, კორდი თუ მოგეწონებათ, დასახლდითო. გურჯებს მოსწონებიათ ეს ადგილი, დასახლებულან ამ ადგილას და მისთვის **ბახჩეკაია** უწოდებიათ. ამდენად, მუჰაჯირ ქართველთა პირველი ნაკადი ინეგოლში, გადმოცემით 1887 წელს გამოჩნდა. ამის შემდეგ 10 კომლი მოსულა კიდევ აჭარიდან, ყადს ისინი „კორდიან“, საძოვრებიან ადგილას დაუსახლებია და ამ სოფლისათვის თავისი სახელი **ყარაყადი (Karakad) უწოდებია**. **ბახჩეკაიას** შემდეგ, საბაჰატინ ბაშთურქის ნაამბობის მიხედვით, მუჰაჯირმა ქართველებმა დააარსეს **ალაჩამი**. ალაჩამის შემდეგ გაჩნდა სოფლები: **საადეთი** (ყოფილი **ფაზარალანი**), შემდეგ კი – **ჰილმიე**. მეჰმეთ გულფეკინის (გულაშვილი) გადმოცემით, სოფელი **ჰილმიე** ჰილმიე დედემ დააარსა, რომელმაც სოფელს თავისი სახელი უწოდა. ჰილმიე დედემ ჭვანადან იყო და ყველა ჭვანელი იქ მიდიოდა. არსებობს სხვა ვერსიაც, ჰილმიე დედემ რომ დღევანდელ სოფელ ჰილმიეში წაიქცა, მას უკვე იქ სოფელ **ბახჩეკაიიდან** წასულ მუჰაჯირ ქართველთა 10 კომლი დახვდა და სოფელს თავისი სახელი შემდეგ უწოდა. ჰილმიეს შემდეგ ეთნიკურ ქართველთა სხვა სოფლები: **მეზითი, თუფეჰჩიყონადი, გულბახჩე და სხვ.** დასახლებულა.

მთხრობელთა გადმოცემით, როგორც ეს მათ წინაპრებისგან გაუგონიათ, 1923 წლამდე გაგრძელებულა მუჰაჯირ ქართველთა პირველი ნაკადის სამშობლოდან აერა და თურქეთში გადასახლება. მუჰაჯირ ქართველთა მეორე ნაკადი, რომელიც რაოდენობრივად ბევრი არ იყო, ინეგოლში 1931 წელს ჩასულა აჭარიდან; 1938 წელს უჩამფიდან (შუახევი) ერზრუმში წასულა 100 კაცი და იქაურ სასტუმროში დამდგარან. ამ დროს გარდაიცვალა ათა-თურქი. ქართველები შეშინებულან, უკან რომ დაებრუნდეთ, დაგვხვრეტენო, აქ კი ეინ გეიპატრონებსო. 100 კაციდან ორი ინეგოლში მოსულა; ერთი მათგანი ქალაქში დარჩენილა, ხოლო მეორე მათგანი კი, გვარად ველიძე, **ბახჩეკაიაში** ასულა. ამის შემდეგ კი, 1941 წელს, 20 კაცი წამოსულა ერთი სოფლიდან (გოგაძეებიდან – შუახევი), დაუტოვებიათ ოჯახები და ერზრუმში დარჩენილან 3 თვე, იქიდან კი ყველანი ინეგოლში გამოუშვიათ; ინეგოლიდან ბევრი ბახჩეკაიაში ასულა, ნაწილი კი – ჰილმეიში, ერთი წლის შემდეგ კი უმეტესობა ბახჩეკაიიდან და ჰილმეიდან დიარბაქირში დასახლებულა.

საინტერესოა ის ფაქტი, რომ ინეგოლში დამკვიდრებული მუჰაჯირები ხაზგასმით მიუთითებენ, რომ მუჰაჯირობის დროს „წამოსვლა იყო, გამოქცევა არ იყო“, ანუ მათ ბერლინის კონგრესის გადაწყვეტილებით უფლება ჰქონდათ აყრილიყვნენ მამაპაპისეული საცხოვრებელი ადგილებიდან და თურქეთში გადასახლებულიყვნენ, ხოლო „გამოქცევა“, სოფის გადმოცემით, 1927 წელს დაიწყო, როდესაც ეთნიკურ ქართველთა პირველი ნაკადი გამოიქცა, ხოლო, სოფის ინფორმაციით, გამოიქცევა 1939 წელს დაიწყო, რაც 1942 წელს დამთავრდა. ნუჯათ ქუფსიოდლის (დავითაძე) გადმოცემით, რაც მას პაპისგან მოუხმენია, 1941 წელს გამოიქცნენ: გაბაიძეები (ხულო, სოფ. ხიხაძირი), ფუტყარაძეები (შუახევი, სოფ. ოლადაური, ლომანაური), ღიასამიძეები (ბათუმი), თურმანიძეები (შუახევი, სოფ. წაბლანა), დავითაძეები (ტბეთი), გორიტიძეები (ტბეთი). ამავე გადმოცემით, ერთ წამოსვლაზე 1500 კაცი წამოსულა. ეს ყველაზე ურცელი ინფორმაციაა, რომელიც ინეგოლელ მუჰაჯირთა ხსოვნამ შემოინახა აერის, გასახლებისა და გაქცევის შესახებ.

მუჰაჯირთა უმეტესობა თავდაპირველად ხოფასა და ტრაპიზონში ჩერდებოდა და აქედან ანაწილებდნენ მათ ოსმალეთის სხვადასხვა, უმეტესწილად კი ისეთ ადგილებში, სადაც ცუდი კლიმატისა და მოუსახლავიანობის გამო აუტანელ პირობებში ჩაცვენილან. ის ფაქტი, რომ ქართველი მუჰაჯირები ინეგოლში პირველად 1887 წელს გამოჩნდნენ, იმით უნდა აიხსნას, რომ 1879 წლიდან მოყოლებული ამ პერიოდამდე ისინი ერთი ადგილიდან მეორეზე გადადიოდნენ, რათა ისეთი ადგილი ეპოვათ, სადაც დადგომა და ცხოვრება შესაძლებელი იქნებოდა, რადგან „თურქეთი ომში დამარცხებული ქვეყანა იყო და ეკონომიკურადაც დაუძლურებული. მას საკუთარი მოსახლეობისთვის ეკონომიკური მდგომარეობის გაუმჯობესებაც არ შეეძლო, არათუ მუჰაჯირებზე ზრუნვა“.⁷

⁷ ნ. კახიძე, მუჰაჯირობის ასახვა ქართულ პრესაში, გვ. 14.

როგორც ცნობილია, ეთნიკურ-ენობრივი კონტაქტები მრავალმხრივი და, აქედან გამომდინარე, რთული ცნებაა. თანამედროვე თურქეთი მრავალეთნიკურია, იგი მრავალი ეთნოსის შერევის შედეგადაა წარმოქმნილი; მათ ისეთი სახელმწიფო შექმნეს, რომელშიც ყველა ეთნოსის წარმომადგენელი თურქად მიიხსენიება თავს, რათა თავიდან აეცილებინათ მუდმივი დაძაბულობა სხვადასხვა ეთნოსის წარმომადგენლებს შორის. ყველა მოქალაქეს, განურჩევლად ეთნიკურობისა, ძლიერი სახელმწიფოს შექმნისათვის უნდა ებრძოლა, მათ შორის, ეთნიკურ ქართველებსაც.

ჰუმანიტარულ მეცნიერებებში ეთნოსად მიიხსენიებენ ამა თუ იმ ხალხს, მაგრამ „არა უბრალოდ ხალხის ჯგუფს, არამედ იმ ხალხს, რომელიც თავის თავს გამოაცხადებს სხვა ხალხებისაგან ენობრივი და კულტურული ნიშან-თვისებებით... ეთნოსისათვის (ხალხისათვის) ყველაზე მთავარი დამახასიათებელი ნიშან-თვისება არის ეთნიკური თვითშეგნება“.⁸

ჩვენი მიზანიც მუჰაჯირ ეთნიკურ ქართველთა ჯგუფის შემთხვევაში სხვა ეთნიკური ჯგუფებისგან ენობრივი ნიშნით გამოცალკევება და მათი თვითშეგნების ასახვა იყო.

დღეს მუჰაჯირ ქართველთა დიდი ნაწილი ქალაქ ბურსის ინეგოლის რაიონსა და ინეგოლის სოფლებში ცხოვრობს: სულშიეში (ეთნიკური ქართველები – 70 კომლამდე, აფხაზები – 5 კომლი), ჰაირიეში (მთლიანად ეთნიკური ქართველებითაა დასახლებული – 130 კომლამდე), ჰილმიეში (მთლიანად ეთნიკური ქართველებითაა დასახლებული – 150 კომლამდე), მურათბიეში (მთლიანად ეთნიკური ქართველებითაა დასახლებული – 40 კომლამდე), თუფექჩიუნალში (მთლიანად ეთნიკური ქართველებითაა დასახლებული – 120 კომლამდე), გულბახჩეში (მთლიანად ეთნიკური ქართველებითაა დასახლებული – 100 კომლამდე), საადეთში (მთლიანად ეთნიკური ქართველებითაა დასახლებული – 50 კომლამდე), მესრურიეში (მთლიანად ეთნიკური ქართველებითაა დასახლებული – 100 კომლამდე), ბახჩეკაიაში (მთლიანად ეთნიკური ქართველებითაა დასახლებული – 25 კომლამდე), ჩაილიჯაში (მთლიანად ეთნიკური ქართველებითაა დასახლებული – 40 კომლამდე), ფეკსიეში (მთლიანად ეთნიკური ქართველებითაა დასახლებული – 50 კომლამდე), ჰამიდიეში (მთლიანად ეთნიკური ქართველებითაა დასახლებული – 50 კომლამდე), პასანფაშაში (მთლიანად ეთნიკური ქართველებითაა დასახლებული – 100 კომლამდე), ნიფთლიქში (მთლიანად ეთნიკური ქართველებითაა დასახლებული – 70 კომლამდე), ელმანაიში (ეთნიკური ქართველები – 40 კომლამდე), ყარაყადიში (ეთნიკური ქართველები – 50 კომლამდე, ე.წ. „მესხი თურქები“ – 8 კომლამდე), ბაჰარიეში (ეთნიკური ქართველები – 9 კომლამდე, ბოსნიელები – 16 კომლამდე), ერიქლიში (ეთნიკური ქართველები – 30 კომლამდე, დანარჩენი ახალციხიდან მოსული ე.წ. „მესხი თურქია“), ფინდიკლიში (ეთნიკური ქართველები – 20 კომლამდე, დანარჩენი ჩერქეზია), გუნეი ქესთანეში (ეთნიკური

⁸ რ. თოფნიშვილი. ეთნოსტორიული ეტიუდები. I. თბ. 2005, გვ. 42.

ქართველები – 20 კომლამდე, დანარჩენი აფხაზია), ყარაჯაყიაში (ეთნიკური ქართველები – 15 კომლამდე, აფხაზები – 2 კომლი, დანარჩენი თურქია), პაჯიყარაში (ეთნიკური ქართველები – 20 კომლამდე, ჩერქეზები – 70 კომლამდე), დაბა იენიჯეში (ეთნიკური ქართველები – 100 კომლამდე, დანარჩენ მოსახლეობას პომაკები, ბულგარელები, ბოსნიელები და თურქები წარმოადგენენ).

საკუთრივ ინეგოლის მოსახლეობა 160 000 სულს შეადგენს, ხოლო სოფლებიანად – 220 000-ს; აქედან მოსახლეობის 35%-მდე ეთნიკური ქართველია. თურქეთში ზუსტი მონაცემები სხვადასხვა ეთნოსის წარმომადგენელთა რაოდენობის შესახებ ძნელი მოსაპოვებელია გარკვეული და ობიექტური მიზეზების გამო. ამიტომ ეს ციფრები ზუსტი არაა, მაგრამ რეალობასთან შედლებისდაგვარად მიახლოებულია. ინეგოლსა და ზემოთ ნამოთვლილ სოფლებში მცხოვრებ ეთნიკურ ქართველთა უმეტესობამ მამა-პაპათაგან გადმოცემით იცის, თუ საიდან, რომელი სოფლიდან არიან წამოსულები. ჰაირიეში ყველა ეთნიკური ქართველი მაჭახლიდანაა, მურათებისა და პასან-ფაშაში – ჩაქვიდან, ჰილმიეში უმეტესობა შუახევის რაიონის სოფელ ჭვანადანაა, ეაზელში ყველაზე მეტი ღორჯომიდანაა, ხოლო დანარჩენ სოფლებში – შუახევიდან (სოფლები: ნენია, ნიგაზეული, ჭალა, ჭვანა, შუახევი, ფურტიო, ჩანჩხალო, ოლადაური, ღომანაური, ჯუმუშაური, წაბლანა, ბაბოშვილები, რიყეთი, ტბეთი, დღვანა, ბარათაული, გოგაძეები, წყაროთავი, გოგნაური, წაბნარეთი, შუბანი, გუნდაური, კობალთა მაწვეალთა, ქვახეთი), ხულოდან (რიყეთი), ქედლიდან (სუნდაგა), გონიოდან და აჭარის სხვადასხვა სოფლებიდან; შესაბამისად, ინეგოლის ეთნიკური ქართველები სოფლებსაც ასე ანაწილებენ: **აჭარელი** (*resp.: აჭარელების*) სოფელი, **მაჭახელი** (*resp.: მაჭახელების*) სოფელი, **ჩაქველი** (*resp.: ჩაქველების*) სოფელი, ასევე ანაწილებენ ამ სოფლების მაცხოვრებლებსაც: **აჭარელია, მაჭახელია, ჩაქველია**.

რაც შეეხება გვარებს, ეთნიკურ ქართველთა ნაწილმა კარგად იცის საკუთარი გვარი, ისევე როგორც იმ სოფლის სახელი, რომლიდანაც მისი მამა-პაპა წამოსულა. ჰაირიეში ჩვენ მიერ ნაწერილი გვარებია: *ხინკილაძე, მალაყმაძე, მიმინაძე, ძეგლიშვილი/ქიქოლაძე, გურგენიძე, ლეკიშვილი/ლეკირაშვილი, გელაშვილი, ქავთარაძე, კირკიტაძე, მურათ ბეიში: ნიბურდანიძე, ქაეჯარიძე, ფართოშვილი, ონა ზე, გურანიძე, ბახილაძე, ონაძე, კონწალიძე, აფაქიძე, ეწერაშვილი, მემიშაიშვილი, მემედალიშვილი*, თუფეკშიყონაღში: *ფურცარაძე* (სოფლის მოსახლეობის ნახევარზე მეტი ფურცარაძეა), *დუმბაძე, თავდგირიძე, მაკარაძე, მელაძე, დავითაძე, დეკამაძე*, საადეთში: *ჭალაღიძე, მამულაძე, ცეცხლაძე, ქათამაძე, დიხანაძე, ტაკიძე, ვახტანგიძე, გელიშვილი, ნოგაძე*, ბახსეკაიაში: *პაჯიშვილი, ვახტანგიძე*; ჰილმიეში: *გულაშვილი, ბერიძე, ჯავანიძე // ჯავანაძე, დავითაძე, ჭალაღიძე, ნახევარიშვილი, დავითაძე*; ეაზელში: *მეკეიძე, ბერიძე, ნიფთილიძე; ბერიძე; სულჰიეში: გუნდაძე, თავდგირიძე, აბაშიძე, მაკარიძე, ღომაძე, გოგიტიძე, დუმბაძე, ქამაღაძე, მამულაძე, დავითაძე, ფურც-*

კარადე, ყარაყადიში: მამალაძე, დიასამიძე, მაკარიძე, ბერიძე.

ნებისმიერი ეთნიკური ერთობლიობა, ისევე როგორც ესა თუ ის ეთნოსი, მუდმივ განვითარებას განიცდის; ეთნიკური ჯგუფი, რომელიც განვითარებას წვევს, ქრება.

ზემოთ, არსებულ წყაროებზე დაყრდნობით, ვისაუბრეთ იმ ისტორიულ პირობებზე, რომელთა შედეგადაც ქართველთა ერთი ნაწილი სხეის მიწა-წყალზე დასახლდა. ბუნებრივია, ქართველთა ეთნიკური ჯგუფიც გადასახლების შემდეგ მუდმივ ცვლილებებს განიცდიდა, რადგანაც ეთნიკური ჯგუფისთვის მთავარი და განმსაზღვრელი ფაქტორი თვითშეგნებაა, რომლის საფუძველზეც ეთნიკური და ენობრივი იდენტობის კონსტრუირება ხდება. საინტერესოა ამ კუთხით იმ ეთნიკურ ქართველთა ეთნიკური და ენობრივი იდენტობის კვლევა, რომლებიც ოდითგანვე არ იყვნენ პატრონები იმ ტერიტორიისა, რომელზეც ცხოვრობენ და არც ენობრივ უმცირესობად მიიჩნევიან.

ბურსას რეგიონი, ისევე როგორც თურქეთის სხვა რეგიონების უმეტესობა, მრავალენოვანია, აქ სხვადასხვა ეთნიკური წარმომადგენლისა და სხვადასხვა კულტურის წარმომადგენლები ცხოვრობენ, მაგრამ თურქეთის მოქნილი პოლიტიკის წყალობით ყველა ეთნოსის წარმომადგენელი თურქია; ამის მიუხედავად, ყველა ეთნიკური ჯგუფი ეთნიკურ თვითშეგნებას ეთნონიმით (თვითსახელწოდებით) გამოხატავს. როგორ გამოაცალკეებენ ეთნიკური ქართველები თავიანთ თავს სხვებისგან, რა ლექსიკური ერთეულები დასტურდება მათ მეტყველებაში ეთნიკური და ენობრივი იდენტობის გამოსახატავად? ეს საინტერესოა, რადგანაც, როგორც ჯ. ფიშმანი მიუთითებს, „სხენი ცოდნა საკუთარი იდენტობის შესახებ არ არის ინვარიანტული, მაგრამ იცვლება შემთხვევიდან შემთხვევამდე“.⁹

უპირველეს ყოვლისა, უნდა აღვნიშნოთ, რომ ეთნიკურ ქართველებში, ჩვენი დაკვირვებით, გამოიყოფა სამი ჯგუფი: 1. ეთნიკური ქართველები, რომლებიც ყოველთვის ხაზგასმით მიუთითებენ თავიანთი ქართული წარმომადგენლობისა და ენის შესახებ, რაც ყველაზე არსებითი და ძვირფასია მათთვის; 2. ეთნიკური ქართველები, რომელთათვისაც ყველაზე დიდი მნიშვნელობა რელიგიას ენიჭება, მაგრამ ყოველთვის აღნიშნავენ, რომ გურჯები (resp.: ქართველები) არიან; 3. ეთნიკური ქართველები, რომლებიც ასიმილირებულნი არიან თურქულ ეთნოსთან და მათთვის უკვე არავითარი მნიშვნელობა არა აქვს ეთნიკურ წარმომადგენლობას.

ეთნიკური ქართველები თავიანთ თავს **ჩვენებურს, თელი ჩვენებურს (მთლიანად ჩვენებურს), გურჯს**, ანუ გურჯისტანიდან (resp.: საქართველოდან) მოსულს უწოდებენ. ასევე უწოდებენ მათ სხვა ეთნოსის წარმომადგენლები: თურქები, აფხაზები, ჩერქეზები, ქურთები, ბოსნიელები, ბულგარელები და სხვები. *სხვებს ვეუბნებით, გურჯები ვართ და ეს გურჯობა ყველაზე მაღალი*

⁹ J. A. Fishman. Sociolinguistics – Language and Ethnic Identity. Edited by J. A. Fishman. New York. Oxford. 1999, გვ. 153.

რამეა აქ. მათი აზრით, თუ გურჯი ხარ, უნდა თქვა, თუ არ იტყვი, მაშინ ადამიანიც არ ხარ. იმ გურჯების შეფასებით, რომელთათვისაც გურჯობა ყველაზე აღმატებული ცნებაა, *ჩვენმა შეიღმა რომ თქვას, გურჯი არ ვარ, მის თავ ჩამოაგდებ*. შესაბამისად, **სოფელიც გურჯია**, ანუ ქართულია. ასევე ინტენსივობით იყენებენ საკუთარი თავის გამოსახატავად შესიტყვებებს: „**გურჯის სისხლი ვარ**“, „**ჩვენი სისხლის კაცია**“. ხანში შესული ეთნიკური ქართველები მიუთითებენ, რომ თურქები მათ **გიაურსაც** უწოდებდნენ, მათი მუსულმანობის მიუხედავად. სიტყვა **ქართველის** ხმარება სირცხვილად მიიჩნეოდა, რადგან იგი **არამუსლიმანს** ნიშნავდა. **ქართველიშვილოს** გაბრაზების ჟამს იყენებდნენ და ის, რასაკვირველია, უარყოფითი კონოტაციის შემცველი იყო. ეთნონიმ **ქართველის** ხმარება აქ დაახლოებით 30 წლის წინ დაიწყო და, შესაბამისად, ახალი ლექსიკური ერთეულებიც გაჩნდა: **ქართული (ქართველი), გაწურული ქართველი, სუფთა ქართველი**. რესპოდენტებმა დაკონკრეტებისგან თავი შეიკავეს, მაგრამ აღნიშნეს, რომ ეთნიკური ქართველებით დასახლებული სამი სოფლის მოსახლეობა იტყვის: **ქართველი ვარ**, ხოლო დანარჩენები იტყვიან: **მუსლიმანი ქართველი ვარ**. საქართველოში მცხოვრები ქართველები კი თურქეთში მცხოვრები ეთნიკური ქართველებისთვის **ქართველი გურჯები** არიან, რითაც ერთგვარად მიაინიშნებენ სხვადასხვა ქვეყანაში ცხოვრების შესახებ.

საინტერესოა ის ლექსიკური ერთეულები, რომლებსაც ეთნიკური ქართველები სხვა ეთნოსის განსაკუთრებით კი მუჰაჯირობის დროს კავკასიიდან წასულებისგან, თავიანთი თავის გასამიჯნავად უწოდებენ. დიდ ინტერესს იწვევს ის ფაქტი, რომ აფხაზებს ისინი **აბაზებს** უწოდებენ და ვერც ერთი შემთხვევა ვერ დავადასტურეთ ეთნონიმ **აფხაზის** ხმარებისა. **აბაზა** მათთვის გურჯისტანში (resp.: საქართველოში) გვიან მოსულია. აფხაზების აღსანიშნავად იყენებენ აგრეთვე სიტყვას **კაბიანი**. ამგვარად, აფხაზის აღსანიშნავად გამოიყენება ორი სიტყვა: **აბაზა** და **კაბიანი**. გურჯების თქმით, ინგოლში **კაბიანი სოფლებიც** (აფხაზების სოფლები) არის. ჩერქეზს ინგოლელი ეთნიკური ქართველები **ჩერქეზს, ჩეჩენს** და **იუნან თოხუმს (ბერძნის თესლს)** უწოდებენ; მათი აზრით, ბერძნები რომ ზღვაში წაყარეს, ანუ თურქეთიდან განდევნეს, ისინი ბერძნებს ეხმარებოდნენ და აქედან შემორჩათ მათ ეს სახელი, ხოლო თურქებს **კუდიანებს** უწოდებენ, რასაც ორგვარ ახსნას უძებნიან: პირველი სამოსთან, კერძოდ კი, შარვალთან არის დაკავშირებული, ხოლო მეორე განმარტებით, ვინც **ჩვენებური**, ანუ ქართული არ იცის, **კუდიანია**. ლაზებს **ჭანებს** უწოდებენ; ოღონდ ლაზებს, რომლებსაც **ჭანებს** უწოდებენ, განარჩევენ ე.წ. **მოხთი, ქომოხთი** ლაზებისგან. **მოხთი, ქომოხთი** ლაზებს ტრაპიზონელ და რიშელ ლაზებს უწოდებენ, რომლებმაც ენა იციან და, მათი აზრით, ესენი კარგი ლაზები არიან, რადგან ენა შეინახეს, ხოლო ინგოლში მცხოვრებმა ლაზებმა ენა არ იციან. საინტერესოა ის ფაქტიც, რომ თუკი ეთნონიმ **ქართველს** ნაკლები ინტენსივობით ან სულ არ იყენებენ ზემოთ დასა-

ხელეწილი მიზეზის გამო, ღაზებთან მიმართებით ეთნიკურ ქართველთა უმეტესობა ხაზგასმით მიუთითებს: *ღაზი არ ვარ, ქართველი ვარ; ქართული ჩვენ ვართ, ისინი ქართულია არ ღაპარაკობენ, ანადილი (დედაენა) ღაზურია*. ცნობილია, რომ თურქეთში მცხოვრები ღაზები, ყოველ შემთხვევაში, მათი უდიდესი ნაწილი, რომლებიც ეთნიკური ქართველები არიან, კატეგორიულად ემიჯნებიან ახრს ქართული წარმომადგენლობის შესახებ: *ღაზი ვარ, ქართველი არ ვარ*. ამის საპირისპიროდ, გურჯთან თუ ღაზების შესახებ ჩამოყარდა საუბარი, ყველა თაობის წარმომადგენელი, თუკი სხვა შემთხვევებში მოერიდებოდა ეთნონიმ **ქართველის** ხმარებას, ამ კონკრეტულ შემთხვევაში ყოველთვის ამბობს: *ქართველი ვარ*. ეს ფაქტი მნიშვნელოვანია, რადგანაც ეთნიკური ქართველი, რომელიც თავის ისტორიულ მიწა-წყალზე აღარ ცხოვრობს და ეთნონიმ **ქართველის** ხმარებას თავს არიდებს რელიგიური ფაქტორიდან გამომდინარე, თავს ყოველთვის **ქართველს** უწოდებს ღაზებთან მიმართებით. გარდა ამისა, მათთვის უცხოა ჩვენში ესოდენ გავრცელებული „თურქი ქართველი“. ჩვენ მოცემულ რეგიონში მუშაობისას არსად დაგვიფიქსირებია „თურქი ქართველი“-ს გამოყენების შემთხვევა ეთნიკურ ქართველებში. ამ ხელოვნური შესიტყვების გამოყენება მათ გაორებასა და გულისტკივილს იწვევს: *ქართულია ღაპარაკობ, გურჯი ვარ*.

თავისებური დამოკიდებულება აქვთ ეთნიკურ ქართველებს მესხეთიდან და ისტორიული საქართველოს სხვადასხვა ადგილებიდან გადასახლებულთა მიმართ, რომელთაც **ახისკალს** ან კიდევ, რაც ნიშანდობლივია, **მესხ თურქს** უწოდებენ და არა **თურქ მესხს**, რასაც ენობრივი მომენტი უდევს სარწმუნოდ. ისინი, მესხები, საქართველოს უძველესი კუთხის მკვიდრნი იყვნენ, მაგრამ რადგანაც ქართული დაიოიწყეს, თურქები გახდნენ. ყველა ეთნიკური ქართველისთვის ისინი **მესხი თურქები** არიან და **მესხურა** ღაპარაკობენ. როგორც გაირკვა, მესხურა იგივე თურქულია, ოღონდ ცუდი. რესპოდენტები მიუთითებენ: *ახისკალები ამბობენ, გურჯი ვარ, ყაზელში ფოცხოვოდან მოვიდნენ, მაგრამ იმათ ქართულია არ იციან, თურქი არიან, ყაზელში ფოცხოვოდან მოვიდნენ ახისკალები, მესხი თურქები იყვნენ და აქ გურჯები გახდნენ*. გულბახსეშიც ასე მიიჩნევენ: *აქ ჩვენებურები დასახლდნენ, შემდეგ მესხეთიდან წამოსული თურქები მოვიდნენ, გადაერვივნენ ჩვენებურებში, ჩვენებური ისწავლეს*. ამიტომაც უწოდებენ მათ **გადარეულ (შერეულ) მესხებს** ან კიდევ **გარეულ მესხეთელებს**. ასეთვე მდგომარეობაა აღმანიაშიც. თუ გულბახსეში, ყაზელსა და აღმანიაში ეთნიკურმა ქართველებმა მათ ენის სწავლა აიძულეს (ასეც ამბობენ, იძულებული იყვნენ), ყარაყაღიში პირიქით მოხდა, 7-8 კომლმა **გარეულმა მესხეთელმა** სოფელში გურჯული დადია. თვითონ ეს ჯგუფი როგორ ახდენს საკუთარი თავის იდენტიფიკაციას, ეს ცალკე კვლევის საგანია და შესწავლას საჭიროებს, მაგრამ ამ ჯგუფის წევრთა აზრით, რომლებთანაც ჩვენ გვქონდა ურთიერთობა, *ჩვენ მესხებ გვიძახიან, 93 წელს (პიჯ-რით) წამოვედით მესხეთიდან, ჩვენ გურჯები ვართ*. ამგვარად, ისინი თავს გურჯებად მიიჩნევენ, ასევე ფაქტია ის გარემოებაც, რაზეც ეთნიკური ქარ-

თველები მიუთითებენ: მათ **ჩვენებური, ქართულა** არ იცოდნენ, იძულებულები იყვნენ და დაისწავლეს.

როგორც აღენიშნეთ, ეთნიკური ქართველები არ არიან მკვიდრები იმ ტერიტორიისა, რომელზეც ცხოვრობენ, ამ ფაქტორის გამო მათ განსაკუთრებული განცდა აქვთ ისტორიული სამშობლოს მიმართ. ეთნიკური ქართველებისთვის საქართველო, ანუ **გურჯისტანი, მემლექეთია, სამშობლოა**; ცონბიერებაში ასე ასხვავებენ თურქეთსა და საქართველოს: ვათანი თურქეთია, **სამშობლო – გურჯისტანია**. ქართული ლექსიკური ერთეული **სამშობლო** მხოლოდ საქართველოს მიემართება, ხოლო ლექსიკური ერთეული **ვათანი**, რომელიც ასევე სამშობლოს ნიშნავს, თურქეთია. საქართველოს **დედასამშობლოსაც** უწოდებენ. ქართული ლექსიკური ერთეული **სამშობლო** მხოლოდ საქართველოს მიემართება. ფორმულირებას შემდეგნაირად ახდენენ: **მე გურჯი ვარ, მემლექეთი გურჯისტანია, მაგრამ თურქეთის ვათანდაში (მოქალაქე) ვარ**, შესაბამისად, თურქეთი **ვათანია, მემლექეთი – საქართველოა**.

როგორც ნატარებულმა კვლევამ გეიშენა, ეთნიკური ქართველებისთვის არსებითი მნიშვნელობა ენიჭება სისხლით და სულით გურჯობას, რასაც შემდეგნაირად გამოხატავენ: „**სისხლით არ მოიშლება გურჯობა**“, „**მე გურჯი ვარ, სისხლი იქიდან მოდის**“, მნიშვნელოვანია აგრეთვე სული, რომელსაც შემდეგნაირად გამოხატავენ: „**შიგნით გურჯი ვარ**“. უნდა აღინიშნოს, რომ სისხლით გურჯობას უდიდესი მნიშვნელობა აქვს აქაური ქართველების უდიდესი ნაწილისთვის: **გურჯულა არ დამისწავლია, მაგრამ გურჯი ვარ; ენა რომ არ მქონდეს (ენა რომ არ ვიცოდე), მაინც გურჯი ვარ; რომ გაჭრა, გურჯი გამოდინდება სისხლი**.

მიუხედავად ზემოთქმულისა, ენა, შეიძლება ითქვას, ერთადერთი კონცეპტია მუჰაჯირობის დროს წასულ ქართველთათვის თურქეთში, იგი სისხლისა და სულისაგან განსხვავებით, მათი იდენტობის გარეგანი, შეიძლება ითქვას, ფაქტობრივი ამსახველია. ამის დამადასტურებელი ის ფაქტია, რომ, როდესაც იქაურ ეთნიკურ ქართველს ვეკითხებით, თუ რომელია მშობლიური ენა მისთვის, ყოველგვარი დაფიქრების გარეშე პასუხობს – **ჩვენებური, გურჯული**, ხოლო როდესაც ვეკითხებით, თურქული რა არის მისთვის, პასუხად მოგვიტეხს – **მეორე ენა. ჩვენი ანადილი (მშობლიური ენა) ჩვენებურია (resp.: ქართული), მეორე ენა კი – თურქული, „ანადილიმი ქართულაა“**. უნდა აღენიშნო, რომ ეს პასუხი გამოკითხვის შედეგად მივიღეთ არა მხოლოდ გურჯების იმ ჯგუფისგან, იმ ნაწილისგან, რომლისთვისაც „გურჯობა ყველაზე მაღალი რამეა“ და ქართულადც წინებულად მეტყველებენ, არამედ ახალგაზრდა გურჯების იმ ნაწილისგან, რომლებიც დამტკრეული ქართულით საუბრობენ, ან კიდევ ესმით, მაგრამ ჯერ არ უსწავლიათ ქართული.

სანამ ენასა და ეთნიკურობას შორის არსებულ კავშირზე ვისაუბრებდეთ, იმაზე, თუ რას ნიშნავს გურჯისთვის ენა, მანამ იმ ლექსიკურ ერთეულებს დავიმოწმებ, რომლებითაც ქართულს, ანუ მშობლიურ ენას (ანადილს)

მოიხსენიებენ: ჩვენებურა // ჩვენებური, გურჯულა // გურჯული // გურჯი // გურჯიჯა, ქართულა // ქართულაჲ // ქართული, ქართველურა. ის ფაქტი, რომ ეთნიკური ქართველები რამდენიმე ლექსიკურ ერთეულს იყენებენ მშობლიური ენის აღსანიშნავად, ამას ქართული ენის სისავსე განაპირობებს, რომელიც დიალექტთა მრავალფეროვნებით (მოხევური, ფშავეური, ხევსურული, თუშური, მთიულურ-გუდამაყრული, ქართლური, კახური, მესხური, ჯავახური, იმერული, სვანური, რაჭული, ლეჩხუმური, მეგრული, გურული, აჭარული, იმერხეული, ფერეიდნული) გამოირჩევა. აქვე უნდა მივუთითოთ, რომ დღესდღეობით ყველა მათგანს ინტენსიურად იყენებენ, მაგრამ ჩვენებური // ჩვენებურა-ს გამოყენებას სიხშირის მიხედვით უპირატესობა ენიჭებოდა და ენიჭება დღესაც, ის განსაკუთრებით ძვირფასია მათთვის, ვისაც მისეულების გამო, ამ ტერმინის საშუალებით ახდენენ თვითიდენტიფიკაციას. ეს ტერმინი მათ სხვებისგან გამოსარჩევს თურქეთში. თუ ეთნიკური ქართველებისთვის ეთნიკურობა ძირითადი წარწერაა, რომელსაც მათი იდენტობა ეფუძნება, მაშინ ენა ამ იდენტობის გამოსახატავი უმთავრესი საშუალებაა. ჩვენებური // გურჯულა // ქართულა // ქართველურა მათი ღირებულებების, სტერეოტიპების, ურთიერთობების გამომხატველია. ჩვენებური მოიცავს ადამიანური ურთიერთობების ყველა სფეროს, რასაც შემდეგნაირად გამოხატავენ: ენა გურჯიჯა მექცევა (ქართულისკენ გამიბრბის).

როგორ გამოხატავენ ეთნიკური ქართველები იმ ფაქტს, რომ ენა მათთვის, ისევე როგორც ბევრი ეთნიკური ჯგუფისთვის მსოფლიოში, მათი ეთნიკურობის მთავარი მარკერია? აქ უპირველეს ყოვლისა, მინდა დაეიშოვრო 2009 წლის ზაფხულში ინეგოლსა და ინეგოლის სოფლებში ჩაწერილი მსაუბრეებიდან, შემდეგი: „ჩვენ მუჰაჯირ არ გვეტყვიან. ბულგარისტანიდან, ბოსნიიდან, იუგოსლავიიდან და ზოგი ერიდან (resp. ადგილიდან) მოსულს მუჰაჯირ ეტყვიან. ჩვენ აბაზას მუჰაჯირ არ ვეტყვიან, აბაზას ვეტყვიან, ისინი ჩვენ გურჯ გვეტყვიან, მუჰაჯირ არ გვეტყვიან. ჩერქეზს მუჰაჯირ არ ვეტყვიან, ჩერქეზს ვეტყვიან. ვისაც დედაენა გვაქვს, ენა რომ შენახული გვაქვს, ასე გვეტყვიან. ვისაც ენა არა აქვს, მუჰაჯირ ვეტყვიან“. როგორც მოყვანილი ნაწყვეტიდან ჩანს და რასაც ხაზგასმით მიუთითებენ ეთნიკური ქართველები, ის გახლავთ, რომ ისინი თავიანთ თავს მუჰაჯირებად არ მიიხსენებენ და არც სხვები უწოდებენ მათ მუჰაჯირებს, რადგანაც ენა შემოინახეს, რომელსაც დედაენას უწოდებენ. როცა კიდევ უფრო ჩავეხედოთ, აღმოჩნდა, რომ მათში არსებობს ცნება „გერჩეკ მუჰაჯირისა“ (resp.: ნამდვილი მუჰაჯირისა).“ მათი აღქმით, „გერჩეკ მუჰაჯირი“ (ნამდვილი მუჰაჯირი) იგია, ვინც ჰიჯრით 93 წელს გადაახტა და ენა დაკარგა. ამგვარად, მარკერი, რომელიც გურჯს, აფხაზსა და ჩერქეზს სხვა, ნამდვილი მუჰაჯირებისგან გამოარჩევს, ენაა. აქვე უნდა დავამატოთ ისიც, რომ არც ერთ ეთნიკურ ქართველს, რომელიც თავს გურჯად მიიხსენებს, არ უთქვამს, რომ მუჰაჯირია; როდესაც ამ საკითხს შევეხებოდით, პასუხი ყოველთვის ასეთი გახლდათ: *მუჰაჯირობის დროს*

წამოყვებით ან კიდევ წვეწებურებს 93-ის მუჰაჯირებ გვეტყვიან (გვიწოდებენ). 93-ს თუ გადაახტა, გერწექ მუჰაჯირია. მუჰაჯირი ბოსნიაკია, არნაუტია.

საკუთარ ფესვებს მოწვევტილი, სხვა ქვეყანაში მცხოვრები ეთნიკური ჯგუფის დამოკიდებულების აღწერა ენისადმი ძალზე რთული ყოფილა. დიდი ქვეყნების ენობრივი პოლიტიკისა (როდესაც ქვეყანაში მხარდაჭერა მხოლოდ ოფიციალურ ენას აქვს და არცთუ მთლად სასურველია მცირე ეთნიკური ჯგუფების ენების წახალისება) და თანამედროვე კომუნიკაციების შესაძლებლობების გათვალისწინებით, რომელმაც სოფელს თავისი სახე დაუკარგა, ყველა მკვლევარი ამა თუ იმ მცირე ეთნიკური ჯგუფის ენის კვლევისას მხოლოდ უიმედო სურათს ელოდება. თუ პრაქტიკული თვალთ შეხედვათ, თვით მცირე ეთნიკური ჯგუფის წარმომადგენლებისთვისაც ეთნიკური ენის სწავლა, იგულისხმება მე-3, მე-4 და ა. შ. თაობის წარმომადგენლები, არაფრის მომცემია. ჩვენც ამგვარ სურათს ველოდით ეთნიკურ ქართველთა მე-3, მე-4 და მე-5 თაობის წარმომადგენლებთან შეხვედრებისას და საუბრებისას ენების გამაუწინარებელ, მელაპყველ 21-ე საუკუნეში, როდესაც წინაპრების ენის შესახებ მხოლოდ ხსოვნაა შემორჩენილი. შეიძლება გადაუჭარბებლად ითქვას, რომ მხოლოდ ჩვენებური, ანუ წინაპრების ენა აკავშირებს თურქეთის ეთნიკურ ქართველებს თავიანთ ისტორიულ მემკვიდრეობასთან, რომელსაც ვერავითარი სხვა მარკერი ვერ ენაცვლება. ენაა ერთადერთი შეუცვლელი კომპონენტი მათი ეთნიკურობის გაცხადებისა.

თუ რა არის გურჯებისთვის ჩვენებური // გურჯულა // ქართულა // ქართველურა, ამის საიდუმტრაციოდ ისევ ნაწერილ მასალას მოვიხმობ:

ჩვენ გურჯობას ენით გამოვხატავთ.

ქართველურა ვლაპარაკობთ, ჩვენ თავ მუჰაჯირ არ ვეტყვიით, გურჯი ვარ ვიტყვი.

ნამუს ეინახავთ, წვეწებურ რომ ვლაპარაკობთ.

როგორც ვხედავთ, ჩვენებური მათი გურჯობა და ნამუსია, ხოლო ენის დაკარგვა, მათი აწრით, გურჯობისა და ადამიანობის დაკარგვას ნიშნავს:

ეინცხამ ენა დაკარგა, გურჯი არ არის.

გურჯობის დაკარგვა ენიდან დაიწყება.

ენის დაკარგვა ინსნობის (ადამიანობის) დაკარგვაა.

ენა როცა დაიკარგება, ქართველობაც დაიკარგება.

ეისაც ქართული დაამიწყდება, გაცდეს (მოკედეს) მაშინ.

აქვე მინდა დავიმოწმო დიალოგი ხანში შესულ კაცსა და ახალგაზრდას შორის:

– *წვეწებურა იცი?*

– *არა!*

– *მაშინ რადს გურჯი ხარ? წვეწებურმა არ უნდა დაგამძიმოს.*

– გურჯი ვარ.

– ენა იცი?

– არა!

– მოთავებულა.

– გურჯიჯა იცი?

– არა!

– აბა, რაფელი გურჯი ხარ?

ზემოთ მოყვანილ მაგალითები ცხადად გვიჩვენებს, რომ გურჯებმა შეძლეს სწორი ორიენტირის შენარჩუნება საკუთარი იდენტობის გადასარჩენად.

სამეცნიერო ლიტერატურაში მიუთითებენ, რომ „ენობრივი კოლექტივების სიცოცხლისუნარიანობა მოიცავს პოლიტიკურ, ისტორიულ, ეკონომიკურსა და ლინგვისტურ საკითხებს, რომლებიც გასათვალისწინებელია სოციოფსიქოლოგიურ მსჯელობასთან ერთად... ენობრივი კოლექტივის ეკონომიკური სტატუსი (ენობრივი ჯგუფის გავლენის ხარისხი ეკონომიკურ ცხოვრებაზე მოცემულ რეგიონსა და ან საზოგადოებაში), ენობრივი უმცირესობის მონაწილეობის ხარისხი ეკონომიკურ ყოფაში... სოციალური სტატუსი ახლოს დგას ეკონომიკურთან და ძირითადად გამოიხატება იმაში, თუ რამდენად მაღალია საკუთარი თავისადმი ამ ენობრივი ჯგუფის პარტიციპაციის ხარისხი... სოციოისტორიული სტატუსი არის მნიშვნელოვანი ენობრივი ჯგუფისათვის, რომლითაც იგი თავს განიხილავს დაანარჩენებისაგან ისტორიის საფუძველზე. ბევრი ეთნოლინგვისტური ჯგუფი საკმაოდ პერიოდიტაა დაშორებული თავის ისტორიულ ამოსავალს, მაგრამ ისტორიულ კავშირებს შეუძლია მობილესება საერთო სიმბოლოებით ინდივიდებისა, რომლებიც ერთმანეთსაც, შესაძლოა, საკმაოდ არიან დაშორებულნი აქმყოში“.¹⁰

ეთნიკური ქართველები მოცემულ რეგიონში ძალზე დაწინაურებულები არიან ეკონომიკური თვალსაზრისით, აქაურმა გურჯებმა, შეიძლება ითქვას, უმოკლეს ხანში მოახერხეს დუხჭირი ცხოვრებისგან თავის დაღწევა და ფეხზე დადგომა. ასევე მაღალი სოციალური სტატუსით გამოირჩევიან ეთნიკური ქართველები, რეგიონის ცხოვრებაში მათ სიტყვას არსებითი მნიშვნელობა აქვს.

რაც შეეხება **ჩვენებურის** ცოდნის ხარისხს, ისევე გურჯებს დავიმოწმებ. მათი აზრით, სადაც კი ქართველები ცხოვრობენ, იქიდან ყველაზე კარგი ქართულით ინეგოლში ლაპარაკობენ: „დედები იტყოდნენ, ინეგოლი პატარა საქართველოა“. ზემოთაღნიშნული სოფლებიდან ყველაზე კარგად და ლამაზად ჰილმიეში, ბახნეკაიაში, ყაზელში, თუფეკჩიონალში, სულჰიეში, გულბახნესა და საადეთში ლაპარაკობენ. ბახნეკაიელმა გურჯმა, მჭიმედ ოსჯანმა,

¹⁰ მ. ტაბიძე. ენობრივი სიტუაცია საქართველოში და ქართული ენის ფუნქციონირების საკითხები. თბ. 2005, გვ. 147-148.

რომელიც შესანიშნავი ქართულით მეტყველებდა, ხუმრობით მითხრა: მე იმათ ლაპარაკს არ ვკადრულობ (იგულისხმება ჰაირიეს, მურათ-ბეისა და პასან-ფაშას გურჯები). ეს სოფლები ინგოლის ზედ ებმის და ქალაქთან სიახლოვის გამო „ჩვენებურა ღამაზა ვერ ღაპარიკობენ“. გარდა ამისა, ჰაირიეს მოსახლეობის გარკვეული ნაწილი გერმანიაში ცხოვრობს და სოფელში მხოლოდ მცირე დროით, საფხულობით ჩამოდის. როდესაც რესპოდენტებს უფრო ღრმად ნაცეკითხეთ, სოფლებს შორის მეტყველების სხვაობის თაობაზე რაც, თავისთავად ცხადია, ცალკე სტატის თემაა, მიპასუხეს: *იმათი (იგულისხმებიან ჰაირიელები) გაწეწილია, ჩვენი კი მოკლეა. ჰაირიემ თქვენიავეთ გაწეწილი ღაპარაკი იცის, ჩვენ ქიხა (მოკლე) ელაპარიკობთ*. სოფლებს შორის დასტურდება მთელი რიგი სხვაობები ქართული ლექსიკური ერთეულების გამოყენების თვალსაზრისით.

მიუხედავად ზემოაღნიშნულისა, ყველა, ვინც ამ საკითხით დაინტერესდება, ზერელე დაკვირვებითაც კი შეამჩნევს, რომ **ჩვენებურმა (ქართულმა)** გაუძლო დროს ეოველგური მხარდაჭერის, თვით ძალზე მოკლევადიანი კურსების არარსებობის პირობებში და მისი შენარჩუნება დღემდე შეძლეს ეთნიკურმა ქართველებმა. მაშინ, როდესაც, უამრავი პროგრამის მიუხედავად, ამა თუ იმ დიდ სახელმწიფოში სულ უფრო და უფრო მნელდება თუნდაც არცთუ ისე მცირერიცხოვან სხვა ეთნიკურ ჯგუფთა ენების შენარჩუნება დიდ სახელმწიფოთა ინტერესებიდან და მიზნებიდან გამომდინარე, მკაფიოდ განსახედვრული ენობრივი პოლიტიკის შედეგად. რა განაპირობებს ქართულის შენარჩუნებას ეთნიკურ ქართველებში? პასუხი შეიძლება ასეთი იყოს: ეთნიკური ჯგუფის განწყობა წინაპრების ენისადმი, განწყობა იმისა, რომ მხოლოდ ჩვენებურით, ქართულით შეიძლება საკუთარი იერსახის, იდენტობის შენარჩუნება უცხო მიწაზე.

აქვე უნდა დავამატოთ ისიც, რომ ნებისმიერი სიტუაციისა და მოვლენის აღწერა განიცდის ცვლილებებს. ჩვენს შემთხვევაში, როდესაც ელაპარაკობთ ეთნიკურ ქართველთა ენობრივი და ეთნიკური იდენტობის შესახებ, აღწერა, როგორც რეალური სურათის დადგენის ფორმა, ცვალებადი იქნება როგორც რაოდენობრივი, ისე თვისობრივი თვალსაზრისით. თუკი გასული საუკუნის 50-იანი წლებისათვის ეთნიკურ ქართველთა ენობრივი და ეთნიკური იდენტობის საკითხის შესწავლისას ეთნიკურ ქართველთა რაოდენობას დიდი და გარკვეული ადგილი ექნებოდა ენის შენახვა-შენარჩუნების თვალსაზრისით, დღეს ენობრივი ასიმილაციის პირობებში, როდესაც თურქული ეროვნებათა შორის ურთიერთობების ენაა, მხოლოდ ეთნიკური ჯგუფის სიდიდე-სიმცირე არაფრის მთქმელია. დღეს ეს ეთნიკური ქართველების განწყობაზე დამოკიდებული, რომელიც მათი იდენტობის განუყოფელი ნაწილი ან, უფრო ზუსტად რომ ვთქვათ, მათი იდენტობაა. ამის დამადასტურებელია ის ფაქტი, რომ ეთნიკური ქართველების ის ნაწილი, რომელმაც ბავშვობა ინგოლში, ქალაქში, გაატარა და არა ინგოლის რომელიმე სოფელში და რომელთა ასაკი 20-დან 30 წლამდე მერყეობს, აღნიშნავს, რომ ქართული 18 წლის შემდეგ ისწავლა,

რადგანაც ენა ბრუნდება ანადილისკენ (მშობლიურ ენას ეუბრუნდებით).

ქართულის ცოდნის თვალსაზრისით შემდეგი ჯგუფები გამოიყოფა:

1. 80 წელს გადაცილებული ქალები (მათი რაოდენობა დიდი არ არის), რომელთაც ცუდად იციან თურქული ენა და ძირითადად ქართულ ენაზე ლაპარაკობენ. ქალები ძირითადად ოჯახში საქმიანობდნენ და საზოგადოებრივ ცხოვრებაში მონაწილეობას არ იღებდნენ. ეს ტენდენცია მეტ-ნაკლებად დღესაც გრძელდება. გურჯი ქალების საქმიანობა ინეგოლში, ისევე როგორც თურქეთის სხვადასხვა ადგილას მცხოვრები სხვა გურჯი ქალებისა, ოჯახის მოვლით, დიასახლისობით შემოიფარგლება. ზემოაღნიშნული ასაკის ადამიანებისთვის ქართული პირდაპირი და გადატანითი მნიშვნელობითაც მშობლიური ენაა;

2. 60-75 წლის ეთნიკური ქართველები, რომელთაც ცხოვრება სოფლებში აქვთ გატარებული, ძირითადად ქართულად ლაპარაკობენ. მათი თავშეყრის ნებისმიერ ადგილას სასაუბრო ენა მხოლოდ ქართულია; თურქულს იმ შემთხვევაში იყენებენ, როდესაც სხვა ეთნოსის წარმომადგენლებთან უხედბათ ურთიერთობა ან კიდევ საზოგადოებრივ ცხოვრებაში იღებენ მონაწილეობას რაიმე ფორმით. ამათგან გარკვეულ ნაწილს სკოლაშიც არ უწევია გასაგები მიზეზების გამო;

3. 35-60 წლის ეთნიკური ქართველები, რომელთაც განათლება თურქულ ენაზე აქვთ მიღებული. ეს ნაწილი მიუთითებს, რომ თურქული ენა მხოლოდ სკოლაში წასვლის შემდეგ ისწავლეს, რაც მათ პრობლემებს უქმნიდა და თითო კლასში ზოგჯერ ორ-ორი წელი უხდებოდათ დარჩენა;

4. რაც შეეხება ეთნიკურ ქართველებს 35 წელს ქვემოთ, აქ შემდეგი ჯგუფები შეიძლება გამოიყოს:

ა) პილმის, ყაზელის, ბახჩეკაიას, თუფექჩიონადის, სულჰიეს, გულ-ბახჩესა და საადეთის ახალგაზრდები საუბრობენ ქართულად და ერთმანეთთან ურთიერთობა ქართულ ენაზე მათთვის პრობლემა არ არის;

ბ) ჯგუფი, რომელიც დამტკერეული ქართულით ლაპარაკობს;

გ) ესმის, რასაც ეუბნებიან, მაგრამ ვერ ლაპარაკობს;

დ) არ ესმის ქართულად არც ერთი სიტყვა და, შესაბამისად, ვერც ლაპარაკობს;

ე) ჯგუფი, რომელმაც ქართული 18 წლის შემდეგ ისწავლა.

ზემოაღნიშნული ყველა ჯგუფის წევრისთვის მშობლიური ენა ჩვენებურია, იმათი ჩათვლით, ვინც ქართულად ვერ ლაპარაკობს, მაგრამ თავს გურჯად მიიხსენებს. განსხვავება აღქმაშია: დიდი ნაწილის აზრით, თუ ენა არ

იცო, რამს გურჯი ხარ?

ნაწილის აზრით კი, გურჯობა სისხლით არ მოიშლება. როცა ამ უკანასკნელთ **ჩვენებურის** არცოდნის მიზეზის თაობაზე ვეკითხებოდით, თითქმის ყველა მათგანი დედის ფაქტორზე მიუთითებდა: ანა (დედა) არ მელაპარაკებოდა ჩვენებურად, ან კიდევ ანა გურჯი არ იყო. სოგმა კი გვითხრა, დედა რომ ქართულად არ მელაპარაკებოდა, ამიტომ ქართული 18 წლის შემდეგ დავისწავლე, მინდოდა, ჩემი ენა მცოდნოდაო. რაც შეეხება თურქულს, ისინი მას დღემდე **თათრულს** უწოდებენ: *თათრულა ლაპარაკობს; მე თათრულა მეორე კლასში დავისწავლე; მე თათრულა არ გამოგონია.*

ეთნიკური ქართველები თავიანთი ენის შესახებ აღნიშნავენ, რომ მათი წინაპრები 100 წლის წინათ როგორი ქართულითაც ლაპარაკობდნენ, თვითონაც ისეთივე ქართულით ლაპარაკობენ: *ჩვენ მაშინდელი ქართველები ვართ, ახი წლის წინ რაც დარჩენილა, იმას ვლაპარაკობთ.* მათი აზრით, მეტყველებაში ბევრი უცხო სიტყვაა შემოტანილი: *ჩვენი ქართულად გარეცხილია, შემოტანილი სიტყვები გვაქვს; ამის გამო, მიუთითებენ: ჩვენი ქართველურა გადაქცეულია, გადაბრუნებულია; ჩვენი ენა მუიშალა.* ამ კუთხით ერთგვარ შედარებასაც კი აკეთებენ იმერხეველ ქართველებთან: *„იმერხეველებმა, შავშელებმა რაფრათ დაისწავლეს, ისე ლაპარაკობენ, ჩვენ გადავბრუნდით“.* მას შემდეგ, რაც თურქეთ-საქართველოს საზღვარი გაიხსნა და მისვლა-მოსვლა დაიწყო, იმ გურჯების მეტყველება, რომლებიც საქართველოში დადიან, გამდიდრდა ქართული ლექსიკური ერთეულებით.

უცხო მიწაზე მცხოვრები ეთნიკური ჯგუფის ენობრივი და ეთნიკური იდენტობის საკითხების კვლევაში და დაკვირვებამ მიგვანიშნა იმ განწყობაზე, რომელიც ქმნის ძალასა და ენერგიას წინაპრების ენის იმ კონცეპტად გადასაქცევად, რომელიც ეთნიკურ ჯგუფს ანიჭებს ძალას იდენტობის შესანარჩუნებლად.

Inga Ghutidze

THE FORCELY MIGRATED GEORGIANS IN TURKEY (BURSA, INEGOL) (ETHNO-LINGUISTIC REVIEW)

Summary

This paper is ethno-linguistic review about the descendants of forcibly migrated Georgians who were forced out from the Caucasus by Tsar policy in the 19th century.

Today most of the descendants of the forcibly migrated Georgians live in Inegol, the Bursa region of Turkey, which is characterized with diversities of ethnic groups; they inhabit 20 villages and represent 35% of ethnically diverse population. There has been no previous research on the language and identity issues of this group of the ethnic Georgians.

Three different groups of the ethnic Georgians are described in this paper.

Language is the main link between the ethnic Georgians and their Georgian identity. When we ask the Georgians, living in Turkey, who have never been to Georgia, who do not read and write Georgian, and who received their education in Turkish language, what is their mother language, without hesitating they answer that their mother language is **Chveneburi** (resp.: the Georgian language). Turkish is their second language.

This paper explores the reasons of importance of the Georgian language for **Gurjis** (resp.: the **Georgians**) within Turkey.

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის
საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. სპეციალური გამოშვება:
კლარჯეთისა დიდებულთა უღაბნოთა
თბილისი. 2012

მაია მიჭუტაძე

სამეტყველო კოდთა შერევის საკითხისათვის ქართული ენის ტაოურ დიალექტში

საქართველოს ისტორიული მხარე, ტაო, დღეს შედის თურქეთის რესპუბლიკის ართვინის ილის ოუსუფელის რაიონში (ილჩეში).

თურქულ ენობრივ სამეაროსთან ხანგრძლივი თანაარსებობის შედეგად ტაოს ყველა თანამედროვე მკვიდრი ავტოქთონი ქართველი ფლობს სახელმწიფო ენას – თურქულს. სწავლა-განათლება, ბუნებრივია, თურქულ ენაზე; ასევე საკმაოდ ხშირად იყენებენ მას ოჯახებში თუ წყველებრივი ყოფითი ურთიერთობების დროს.

ისტორიული დედაენა კი ტაოელ ქართველთა დიდ ნაწილს უკვე დაეიწეული აქვს და ეთნიკურადაც თურქებად მიიწევეს თავს. დედაენა შემონახული აქვთ პარხალისწყლის ხეობის ზოგ სოფელში და პარხალისწყლის შენაკადის, ქობაის წყლის, ხეობაში არსებულ ყველა თემის ყველა სოფელში; კერძოდ, ქობაიში, ბაღხის საზოგადოების სოფლებში და ხევაის შემდეგ სოფლებში /რომლებიც ზოგან უბნებად იწოდება: ივეთი, ობლეკარი, სადრი-ყანა, ეანეკარი, კრავეკარი, ქელადორი, პესევიკარი, დოლეკარი, ჭეილენკარი, ქორიეთი დოლენჯაკარი, გოდლეკარი, ბასლეკარი, ქონობანი, ელიასხევი და სხვ. შდრ., ხევაის ხევის ნასოფლართა სახელებიც: ევლითაი, ჭირხლაქეთი, ყულელიბი, ცერეკარი, აზლენკარი, შაბლინკარი, ფიშნახევი, კუარეთი, ბოწ-მინდა.¹

სხვადასხვა ენის, მრწამსის, ტრადიციების მქონე ქართველი და თურქი ხალხების მრავალსაუკუნოვანი ურთიერთობა აისახა არა მხოლოდ ტაოელთა სოციალურ თუ ეთნოგრაფიულ ყოფაზე, არამედ მათ მეტყველებაზეც. ტაოურ დიალექტში, ქართულ-თურქული ლინგვო-კულტურული ურთიერთობების შედეგად სამეტყველო კოდების შერევის ძალზე საინტერესო სურათს ეხედებით.

საანალიზოდ წარმოდგენილი გვაქვს 2006-2011 წლებში აკაკი წერეთლის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ქართველური დიალექტოლოგიის ინსტიტუტის მიერ ორგანიზებული ექსპედიციების დროს ტაოს სხვადასხვა სოფელში ჩა-

¹ ტ. ფუტყარაძე, მ. ლაბაძე. თურქეთში მცხოვრებ ქართველთა იდენტობის საკითხები. „წელიწადი“. III. ქუთაისი. 2011, გვ. 202-224.

წერილი დიალექტური მასალა.

მასალის მოპოვების დროს ვაფიქსირებდით ქართველური ენობრივი სამ-ეაროსათვის უწვეულო ფორმებს, კონტექსტებსა თუ მნიშვნელობებს. ასეთ შემთხვევებში რესპონდენტებს ვთხოვდით, აღნიშნული წინადადებები თუ სიტყვაფორმები შესაბამისი თურქულით გადმოეცათ. ისინი, ფაქტობრივად, დაუფიქრებლად თარგმნიდნენ ფორმებს. აღმოჩნდა, რომ, როგორც მოსალოდ-ნელი იყო, ტაოელთა მეტყველებისათვის ესოდენ დამახასიათებელი და ქარ-თული სალიტერატურო ენისა თუ სხვა დიალექტებისათვის უწვეულო კონტექ-სტები თუ მნიშვნელობები, თურქული ენის პირდაპირი ზეგავლენის შედეგია.

სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოყოფენ ენობრივ კოდთა შერევის ორ უმთავრეს ტიპს: **კოდ-მიქსინგსა** და **კოდ-სეიჩინგს**. პირველი ტიპი გულისხ-მობს დიაქრონიულ პროცესს – A და B ენობრივ კოდთა შერევის საფუძველ-ზე C ენობრივი კოდის მიღებას, მეორე ტიპი კი გულისხმობს სინქრონიულ პროცესს – A და B ენობრივ კოდთა კონტაქტურ თანაარსებობას თანასწორ (როდესაც ორივე ენობრივი კოდი თანაბარუფლებიანია) ან უთანასწორო (რო-დესაც ერთ-ერთი ენობრივი კოდი მეორეზე პრესტიჟულია) პირობებში.²

კოდ-სეიჩინგი (ინგლ. switching „გადართვა“) სპონტანური, გაუასრებელი პროცესია და გვხვდება მხოლოდ სრული ბილინგვისმის ან დიგლოსიის, ანუ A და B ენების (ან დიალექტების) თანაბრად ფლობის შემთხვევაში.³

გამოყოფენ კოდ-სეიჩინგის ხუთ ძირითად ქვეტიპს და ტაოელთა მეტყვე-ლებაში ხუთივე ქვეტიპი გვხვდება.

ტაოურ დიალექტში წვეულებრივია ფრაზის თავში ან ბოლოში თურქუ-ლი ლექსიკური ერთეულის დართვა, ე.წ. თეგ-სეიჩინგი (Tag-switching – A ენის/დიალექტის ფრაზის თავში ან ბოლოში B ენის/დიალექტის ლექსიკური ერთეულის (ე.წ. „თეგის“ – Tag) დართვა).⁴ მაგალითად: **ჩეშით-ჩეშით** (თურქ. çeşit – ჯიშ, სახე, ნაირნაირობა, სხვადასხვაობა) საჭმელები არი, **ჩეშით-ჩე-შით; ყუი** (თურქ. kuyu – ჭა, ღრმა ორმო) მიწაში ამოვჭრავთ, ჩაყვრით იქა; **ჩა-ფა** (თურქ. çapa – თოხი) აქ არ გუაქუა ჩვენ. არ ეხმაროფთ **ჩაფა**; **თირფანი** (თურქ. tirpan – ცელი) ასე აყუდებული, კაცები თირფით თიბენ; **მალე** (თურქ. mal – ქონება, საკუთრება, საქონელი, ნივთი) წავასხამთ, ძროხებ წავასხამთ, იქ მოვწველაეთ; **მესელა** (არ. mesela – მაგალითად, მაგალითზე) ამასდამ ეილოცაჲ, გამუაყოლიებ მასაც. **გეჩმიშეფთა** (თურქ. geçmiş – წარსული, გაელილი, ძველი ვალი, ძველი დაქალიანება).

² George Bokamba-Eyamba. Are There Syntactic Constraints on Code-mixing?. World Englishes. 8 (3). London-New York. 1989, გვ. 277-292.

³ Li Wei. The 'Why' and 'How' Questions in the Analysis of Conversational Code-switching. In Code-Switching in Conversation: Language, Interaction, and Identity. London. 1998, გვ. 156-176.

⁴ M. Clyne. Constraints on Code-switching: How Universal Are They? in The Bilingualism Reader. London. 2000, გვ. 12-30.

ხშირად დასტურდება ტაოურში ასევე ინტრასენტენციური გადართვის (Intra-sentential switching – A ენის/დიალექტის ფრაზაში B ენის/დიალექტის დეკლარირებული ერთეულის ჩასმა)⁵ ფაქტებიც. მაგალითად: სამთრი აქ ვართა, 'საფხული **ყურბეთში** (არ. gurbet – უცხო მხარე, უცხოეთი) წავალთ; არ იყო **ესკიდან** (თურქ. eski – ძველი, გარდახული), მარტო **ჯამე** (არ. cami – მეჩეთი) იყო; აქ **ოქული** (თურქ. okul – სკოლა, სასწავლებელი) არ იყო და ახლა აბლი რამ, აბლი, პეტერა უშენებთან; ო, მევიწონე, ი მევეწონე და... **ართუხ** (თურქ. artik – კვლავ, ახლა, ამიერიდან) დაეკორწილდით, გვევთხუენი; ა, მე არ მოექსოე, **ჰაზირი** (არ. hazir – მზა, მომზადებული) ევლე, **ჰაზირი** ასე; შიგნი შურთებ და ი ბალი შეშა **სობა** (თურქ. soba – ღუმელი) აცხელეფს, აწითლეფს.

ტაოელთა მეტყველებისათვის ასევე ბუნებრივია საუბრისას ქართული ფრაზებიდან თურქულზე გადასვლა და პირუკუ, რაც ცნობილია ე.წ. ექსტრასენტენციური გადართვის სახელით (Exstra-sentential switching – A ენის/დიალექტის ფრაზიდან B ენის/დიალექტის ფრაზაზე გადასვლა). მაგალითად: სამთარში ვერ დიტირავ იმა, მიწაში მივა, *kışın toprağa soluyor, orada gizleniyor, yazın çıkar, sıcak olunca yukarı çıkar* („სამთარში მიწაში მიდის, იქ იმალება, 'საფხულში' ამოვა, აცხელება, მაშინ გამოვა“), მიხედი-და?

რაც შეეხება ე.წ. ფონემურ-მორფემული გადართვის (Intra-word switching – A ენაში/დიალექტში B ენიდან/დიალექტიდან ფონემათა და მორფემათა სვსხება; ასევე B ენაზე/დიალექტზე მეტყველებისას A ენისთვის/დიალექტისთვის უჩვეულო ფონემათა ჩანაცვლება რომელიმე სხვა ფონემით) შემთხვევებს, როგორც მოხალოდნელი იყო, ტაოურში ყველაზე ნაკლებ სწორედ კოდ-სვინინგის ეს ტიპი გვხვდება.

ტაოურში თურქულიდან შემოსულ სიტყვებში ხშირად აშკარაა სუბსტიტუციის შემთხვევები: სახელდობრ: თურქულ „F“, „P“ ბგერებს ენაცვლება ქართული „ფ“: მეშინია ქი მიკბენს **ფალან** (თურქ. falan – მგონი); **ფენა** (თურქ. fena – 1. ცუდი, ბოროტი; 2. ძლიერ, ძალიან, 3. შემძლე, მოხერხებული) დიდი სახლია; ბაღესა ათეში ქონდა და ნამსხმანი **ფანავრასავით** გუუხდა (თურქ. paçavra – ძეგლმანი, ნაფლეთი).

თურქულ „G“-ს ენაცვლება ქართული „ღ“: **ღალიბა** (თურქ. galiba – ალბათ, როგორც ჩანს) მუა ნენე; **ღენი** (თურქ. gen – უხვი, ხელგაშლილი, ფართე) ხაღსია გურჯები.

თურქულ „K“-ს ენაცვლება ქართული „ყ“: იმა დააბურებ, **ყაფალი** (თურქ. kapak – სახურავი) თუ არა გაქ, მაიაკუტე ღამაზა ფალას, **ყაფალი** თუ გაქ, **ყაფაღებ** დააბურებ; „ორყათი სახლები დუუკეთებთან“ (თურქ. kat – სართული).

⁵ მ. ლაბაძე, ქართველურ დიალექტურ კოდთა შერევის საკითხისათვის მურღულის ხეობაში (თურქეთის რესპუბლიკა). „წელიწდეული“. II. ქუთაისი. 2010, გვ. 114-118.

თურქულ “H”-ს ენაცვლება ქართული „ხ“: კეცსა წუნში **ხაჩით** (თურქ. haç – ჯვარი) დაატრელბენ ზირში; **ხარმანი** (სპ. harman – კალო) კალოს ქვია.⁶

ტაოელი ქართველები, როგორც ეხედავთ, თურქულიდან შემოსულ სიტყვაფორმებში თავიანთი მეტყველებისთვის ბუნებრივ ფონემებს ანაცვლებენ. აღსანიშნავია, რომ ასეთ ფონზე ტაოურ დიალექტში თურქული ენის ხანგრძლივი და ძლიერი გაგულების შედეგად დასტურდება კბილბაგისმიერი **ჩ** თანხმოვანი და პალატალიზებული ხმოვნები. როგორც წესი, პალატიზებული **ჩ** და **ჭ** ხმოვნები, ისევე როგორც კბილბაგისმიერი **ჩ**, თურქულიდან შემოსულ სიტყვებში ისმის. მაგალითად: მაღლა დიდი **გრლია** (თურქ. göl – ტბა), გურჯი **გრლ** ევბნევი; **გზზგზრ** (თურქ. gözgöze – როგორც ჩანს, ცხადად, აშკარად) წვედა დედე, დეძინა, არ ჩანა; **გზზლულები** (თურქ. gözlek – სათვალე) გიმიტყდა და ახალი უნდა ევლო; ფენა **გზზელი** (თურქ. gözel – მშვენიერი, საუცხოო) ბგანი იყო, ფენა ღამაზი; პარხადში **გზრეშ**, ბოდა **გზრეშ** (თურქ. güreş – თამაში, boğa güreş – ხარების ბრძოლა) იქნება, წვედეთ, ვისეირთ; ე **თერეჩი** (არაბ. taraf – მხარე, რაიონი) გზნედ მაღლე რი, ი **თარაჩი** დჭსედ მაღლე რი; ჩა **ჩაბრიკები** (თურქ. fabrika – ფაბრიკა, ქარხანა, საწარმო) არი, ემიჯებიან, კრეფენ, **ჩაბრიკა** აძლევენ...

ტაოელთა მეტყველებაში დადასტურებულ თურქულ სიტყვებში პალატალიზებული **ჩ** და **ჭ** ხმოვნების გამოყენება კანონზომიერია, თუმცა ისინი უიშვიათესად გვხვდება ქართული სიტყვების ფუძეშიც, რაც ნაკლებად იყო მოსალოდნელი ზემოთ დასახელებული სუბსტიტუციის მაგალითების ფონზე. მაგალითად: **ფურჭდამ** (ფურიდან – მ.მ.) ყამაღ ვიქმ, ად ვიქმ და ქუელ ვიქმ; **ღრბუო** ყანებ ვთესავთ, ყეიდავთ, მარქუალხაც ყეიდავთ... ასევე დაედასტურეთ კბილბაგისმიერი **ჩ** იმ სიტყვის ფუძეშიც, რომელშიც ამოსავალ ვარიანტში წვეილბაგისმიერი **ჰ/ფ** არის. მაგ.: ჩაი კრეფენ, **ჩაბრიკა** აძლევენ, ჩა **იჯ** ბიან, **ჩაქეთ** (თურქ. paket – ხეული, პაკეტი) იჯებიან...

ხაზგასასმელია, რომ პალატალიზებული **ჩ** და **ჭ** ხმოვნები ძირითადად ისმის ახალგაზრდა თაობის მეტყველებაში, რომელიც უფრო უკეთ ფლობს სალიტერატურო თურქულს, ვიდრე დედაენას. ხოლო უფროსი თაობის წარმომადგენლები თურქულიდან შემოსულ ლექსიკურ ერთეულებში შესაბამისი თურქული **ჩ** და **ჭ** ხმოვნების ადგილას წვეულებრივ **ო** და **უ** ხმოვნებს გამოიყენებენ: გურჯი **გოლი**; ფენა **გურეში**... უფრო მეტიც, ხშირად მათს მეტყველებაში თურქულად საუბრის დროსაც კი პალატალიზებული ხმოვნები ჩანაცვლებულია სადა, წვეულებრივი ხმოვნებით.

ტაოურ დიალექტში ყველაზე თვალსაჩინოდ წარმოდგენილია კალკური

⁶ მ. მიქაუტაძე. სამეტყველო კოდების შერევის რამდენიმე საკითხი იმერხეულში. „ლინგვისტური ქართველოლოგიისა და აფხაზოლოგიის აქტუალური პრობლემები“. II. თბ. 2010, გვ. 210-217.

გადართვა, მორფოლოგიური იქნება ის, სინტაქსური თუ ლექსიკური (Calque switching – A ენაში/დიალექტში B ენის/დიალექტის გაელენით, ლექსიკურ-გრამატიკული კალკების სპონტანურად წარმოქმნა).

სინტაქსური კალკირების ნათელი ნიმუშია, მაგალითად, შედგენილი შემასმენლის თავისებური წარმოება ტაოელთა მეტყველებაში. თურქულ ენაში შედგენილი შემასმენელი მრავალფეროვნად იწარმოება და საკმაოდ პროდუქტიულია.

ტაოურში შედგენილი შემასმენლის სახელად ნაწილად გვხვდება როგორც ქართული, ასევე თურქული (ან არაბული და სპარსული წარმომავლობის) სიტყვები, ზმნურ კომპონენტად კი, როგორც წესი, ისეთი ქართული ზმნები გამოიყენება, რომლებიც ხან მარტივ შემასმენლად გვევლინებიან და ხან შედგენილი შემასმენლის ნაწილად (იჯება „ირჯება, აკეთებს, შერება“, არის, ქნა/უქნია/იხამს, იყო, გახდა, დარჩა და ა.შ.).

მაგალითად:

ჩაფა აქ არ გუაქუა ჩვენ. ჩაფა არ ეხმაროფთ, არ ვიჯებით ჩაფა, თოხი, თოხითა, პო, მოვთხრიოთ, ართუხ ასე იქნება (თურქ. *çapa* – თოხი);⁷ ვმუშ... ესაქმოფთ, უსტობა ვიჯებით (თურქ. *usta* – ხელოსანი), მესელა, სახლ ვაკეთეფთ, ოთელ ვაკეთეფ; დუგუნი (თურქ. *düğün* – ქორწილი) ვქენით და, დუგუნი გვეა ვქენით... დანგრეულა სახლები ბითთაო. ვერანი შექნილა (თურქ. *viran ye çevirmek* – გავერანება, გაპარტახება; *çevirmek* – გარდაქმნა, გადაქცევა, განახლება, გადაყვანა) აღარაფინ დგას რა. აქეც ვერანე დამჩალა, მიხვდი?

ფურები დუგაბლებიან ახლა ბითთაო, ექნებ აღარ იჯებიან (თურქ. *ekin* – თესვა, ნათესი, თესლი, პური), მარტო თივაზე გუგდიან ჭალა-ყანა – თურქულად თესლს/პურს/ნათესს ვთესავთ არის *ekin ekmek*; რესპონდენტი, ნაცვლად სიტყვათშეხამებისა *ekin ekmek* „ნათესს ვთესავთ“, *çapal ediyoruz* „ჩაფა არ ვიჯებით“ ტიპის შესიტყვებათა ანალოგიით, იღებს თურქული ენისათვის არაბუნებრივ *ekin ediyoruz*-ს „ექინებ აღარ ვიჯებით“ და სპონტანურად, პირდაპირ გადმოაქვს ეს გამოთქმა ქართულად საუბრისას.

სარცხელი ვქენი და ხელები მენთება, სარცხელი ხელითა ვქენი – თურქულად სარცხის რეცხვა არის *çamaşır yıkamak*; ტაოელთა მეტყველებაში დადასტურებული სარცხელი ვქენი მიღებულია შემდეგნაირად: რესპონდენტი თურქული *düğün yaptık*-ის ანალოგიით იღებს თურქულისთვისვე უწვეულო ფორმას *çamaşır yaptım* „სარცხი ვქენი“ და ასევე გადმოაქვს ქართულად, სადაც ის კიდევ უფრო უწვეულოდ და არაბუნებრივად ჟღერს.

ქართული ენისათვის უცხოა შედგენილი შემასმენლის ისეთი ფორმების წარმოება, როგორიც წარმოდგენილ მაგალითებშია გამოყენებული: ვერანე შექნილა, სარცხელი ვქენი, არ ვიჯებით ჩაფა, დუგუნი ვქენით, ექინებ აღარ

⁷ გამოყენებული გვაქვს: ა) ქართულ-თურქული ლექსიკონი. ილიდა კვანტალიანი. თბ. 2010. ბ) Türkçe-Gürcüce Sözlük. İlimi kontrol ve redaksiyon Lia Çıldızde. İstanbul. 2001.

იჯებთან ... ეს ნიმუშები კალკირებული ფორმაა შესაბამისი თურქული შედგენილი შემასმენლებისა: **viran ye çevirmek, çamaşır yaptım, çapal ediyoruz, düğün yaptık, ekin ediyoruz** ... ტაოელთა დიალექტში ხშირად დასტურდება ზემოთ წარმოდგენილი ნიმუშების მსგავსი, ქართულის ენისთვის შედგენილი შემასმენლის წარმოების ისეთი არარტიპობრივი შემთხვევები, როგორიც დამახასიათებელია თურქული სალიტერატურო ენისა და დიალექტებისათვის.

სინტაქსური კალკია შემდეგი ტიპის მაგალითში: პა, **ბუქი** ისე **აბუქდება** ქი ზოხან, გაწვიმდება, **ბუქი აბუქდება** – თურქული სალიტერატურო ენისათვის უცხოა უპირო ზმნათა ისეთი წარმოება, როგორიც ახასიათებს ქართულს: წვიმს, თოვს, ელავს... შესაბამისად თურქულში გვაქვს: **yağmur yağıyor „წვიმა წვიმს“, kar yağıyor „თოვლი თოვს“**... სწორედ, მსგავსი თურქული ფორმების ანალოგიითაა მიღებული ტაოურში შესიტყვება **ბუქი აბუქდება**.

სინტაქსური კალკირებაა სახეზე ქვემოთ ხაზგასმულ მაგალითებშიც: რად-და ეთქვა ისე? სიმღერე? ენ წინაწინ ბევრი ვიცოდი ბოჲ... ასე ყარშლამა ორი თანე, ასე ეთ ადგილა მივდოდით, **სიმღერეს ვიტყვოდით**. იქნდამ ჩვენ ყარშლამა **გვეტყოდეს სიმღერას** – ქართული სალიტერატურო ენისა და დიალექტებისათვის **სიმღერის თქმა, სიმღერას გვეტყოდენ, სიმღერას ვამბობდით**... უწყველო შესიტყვებაა და კალკირებული ფორმაა შესაბამისი თურქული შესიტყვებისა – **şarkı söylemek „მღერა/სიმღერა“**, რომელიც ქართულად სიტყვა-სიტყვით ითარგმნება სწორედ, როგორც „სიმღერის თქმა“.

სინტაქსური კალკის მაგალითია **სიზმარი მოვა თვალეფში**: იმთე დაეწეებით, რამ დასთულზე, პემენ **სიზმარი მევა, მოვა თვალეფში**, გემეველიძეფთ ქი, არ არი სადენი – თურქულად **დამესიზმრება** არის **rüya görmek; მეძინება** არის **uykum geliyor**, რაც სიტყვა-სიტყვით ითარგმნება, როგორც **ძილი მოდის**. სწორედ ამ უკანასკნელი ფორმის ანალოგიით, რესპონდენტი იღებს თურქულისთვისაც უწყველო ფორმას **rüya geliyor gözlerime** და ის კალკირებული ფორმით გადმოაქვს ქართულად **სიზმარი მოდის თვალეფში** სახით.

ლექსიკური კალკირებაა სახეზე, მაგალითად, შემდეგი ტიპის შემთხვევებში:

მოდრუბლუი თუ აი **პავა**, იმხან ემეიჯება, ბუქსა, პო – **პავა** ამ კონტექსტში **ამინდის** მნიშვნელობითაა გამოყენებული, რაც ქართული სალიტერატურო ენისა და სხვა ქართული დიალექტებისთვის დამახასიათებელი არ არის. ამინდის მნიშვნელობით სიტყვის გამოყენება თურქული ენის გავლენაა (შდრ.: თურქ. **hava** – პაერი, ატმოსფერო, ამინდი, კლიმატი);

ღარჭი პაწინად არიან. **იკითხვენ**, მექთეფში **იკითხვენ**. სიტყვა **კითხვა სწავლის** მნიშვნელობით, ასევე თურქული ენის კალკია, რომელშიც ორივე ამ სემანტიკას ერთი **okumak** ზმნა აღნიშნავს;

ბეური გათოვლდება, აქობამდი, გათოვლდება; ალაპალუდი. დიდისაც არი, პატარასაც არი. ერთი ქილღა გომოვა ერ თანე. **გეიზდება ბევრი**, იცხოვრეფს, მოცემულ კონტექსტებში **ბევრის** გამოყენება ქართული სალიტერატუ-

რო ენისა და დიალექტებისათვის უნეულოა. თურქულად **ბევრი გათოვლდება** ჟღერს, როგორც *çok kâr yağar* „დიდს მოთოვს“, ხოლო **გაიზრდება ბევრი**, როგორც – *çok büyür*. მოყვანილ მაგალითებში რიცხვითი სახელის, **ბევრის**, გამოყენება ზედსართავი სახელის, **დიდის**, მნიშვნელობით კალკია თურქული ენისა, რომელშიც აღნიშნული რიცხვითი სახელი *çok* „ბევრი“ დასტურდება **დიდის** მნიშვნელობითაც;

რემეზან ვიჭირავთ/მარხვა ვიჭირავთ – გამოთქმა კალკირებული ფორმაა შესაბამისი თურქული შესიტყვებისა *Oruç tutuyoruz* „მარხვას ვიჭერთ“, ვინაიდან **ვიჭერთ** ფორმა **მარხვის შენახვის, მარხულობის, მარხვის** მნიშვნელობით ქართული სალიტერატურო ენისა და დიალექტებისათვის უცხოა.

ასე **მერყევა** თვალი, რუმ მერყევა, ეიტყვი ქი, უნა მეწყინოს – ფორმა **რყევა** მოცემულ კონტექსტში დადასტურებული მნიშვნელობით ქართულ სალიტერატურო ენასა და დიალექტებში არ გვხვდება. იგი კალკირებული ფორმაა შესაბამისი თურქული ფორმისა *seğirmek* „შეტოკება, შეხტომა, შეერთომა“, რომელიც გამოყენებულია შესიტყვებაში *gözüm seğiriyor* „თვალი მითამაშებს“. აღნიშნული შესიტყვება სიტყვა-სიტყვით ქართულად ითარგმნება, როგორც თვალი მიხტის/მერყევა/მიტოკავს/მიერთის.

მაღლებ გაგვზავნით, მეცხვერე მიეცემთ, მოვბრუნდები, ბოსელ **დავგვით საყვარლა**; ფორმა **საყვარელი, კარგის** მნიშვნელობით, როგორც ეს დადასტურებულია მოცემულ კონტექსტში, ქართულ სალიტერატურო ენასა და დიალექტებში არ გვხვდება. იგი კალკია თურქული ფორმისა *beğenir* „მოსაწონი, სასიამოვნო, მისაღები“, რომელიც შესიტყვებაში *en çok sevilen/beğenilen* „ყველაზე საყვარელი“ გამოყენებულია სწორედ მნიშვნელობით **საყვარელი**. ზემოთ მოყვანილი ტიპის კონტექსტებში რესპონდენტი არ ითვალისწინებს ქართულში აღნიშნული ფორმების – **საყვარელი** და **კარგი/მოსაწონი** – სემანტიკურ სხვაობებს და, თურქული ენის ანალოგიით, სპონტანურად, სიტყვა **საყვარელი** გამოყენებული აქვს ქართულისათვის უნეულო კონტექსტსა და უნეულო სემანტიკურ-ნიუანსობრივი დატვირთვით.⁸

გაანალიზებულმა მასალამ აჩვენა, რომ ქართული სალიტერატურო ენის ტაოურ დიალექტში თურქული ენის გავლენა მეტ-ნაკლებად ყველა დონეზე შეიმჩნევა: ფონეტიკაში, მორფოლოგიაში, სინტაქსში, ლექსიკაში. როგორც მოსალოდნელი იყო, თურქული ენობრივი ელემენტების მოძალება განსაკუთრებით ლექსიკაში იგრძნობა. კოდ-სეინინგის ქვეტიპებიდან ყველაზე ნაკლებად გვხვდება ფონემურ-მორფემული გადართვის შემთხვევები; ზრდადობის მიხედვით შემდეგ აღვიღებთ ექსტრასენტენციური გადართვის ნიმუშები; რაც შეეხება დანარჩენ სამ ქვეტიპს, ისინი თითქმის ერთი სისწორით არიან წარ-

⁸ მსგავსი შემთხვევები დადასტურებულია იმერხეულშიც. იხ. მ. მიქაუტაძე, გ. ქამუშაძე. სამეტყველო კოდთა შერევით გამოწვეული სემანტიკური თავისებურებანი იმერხეულთა მეტყველებაში – I. ჟურნ.: „სემიოტიკა“. X. თბ. 2011, გვ. 152-160.

მოდგენილი; მათი გამოყენების მიხედვით კი შეიძლება დაეასკენათ, რომ თურქული სალიტერატურო ენისა თუ დიალექტების გავლენის შედეგად ტაოურ დიალექტში აღმნიშვნელისა და აღსანიშნის დონეზე კალკური გადართვა სპონტანურად ხდება, რის შედეგადაც აშკარაა სიტყვათა სემანტიკური ცვლილებები; ასევე სპონტანური ხასიათისაა გადართვები სინტაქსური კალკების შემთხვევაში; სრულიად კანონსომიერი პროცესია ფონემურ-მორფემული გადართვის საფუძველზე სპეციფიკური ბგერების სესხებაც.⁹

ტაოელთა მეტყველებისათვის დამახასიათებელი უწვეულო სემანტიკური-ნიუანსობრივი თუ ფორმობრივი განსხვავებულობა-თავისებურების საფუძველი თანამედროვე ტაოს მკვიდრ ავტოქტონ ქართველთა სრული ბილინგვიზმია.

⁹ 2006-2011 წლებში იმერხეცა და ტაოში ჩაწერილი, სტატიაში გამოყენებული დიალექტური მასალა დაცულია აკაკი წერეთლის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ქართველური დიალექტოლოგიის სამეცნიერო-კვლევით ინსტიტუტში.

Maia Mikautadze

MIXING THE SPEECH CODES IN TAO DIALECT OF THE GEORGIAN LANGUAGE

Summary

Tao, the historical part of Georgia, now forms Iusupheli Ilche, part of Artvin Ili, in the Turkish Republic.

As a result of long co-existence with the Turkish lingual world, every native-born Georgian inhabitant of Tao speaks official language of the country – Turkish. They get education in Turkish and they often use Turkish language in families.

Most of the Georgians of Tao have forgotten their historical native language and they consider themselves as ethnic Turks. The native language is kept in some villages of the Parkhalistskali valley and in all villages of Kobaistskali valley.

Century-old interrelation between Georgian and Turkish people, with different languages, beliefs and traditions, is reflected not only in social and ethnographic life of the people of Tao, but also in their speech. Due to the mixing of the Georgian and Turkish linguocultural moments, we have an interesting finding of mixing the speech codes in Tao dialect the Georgian language. Five subtypes of code-switching occur there.

The researched material made it clear that in Tao dialect of the Georgian language the influence of the Turkish language is seen at all levels: phonetics, morphology, syntax, lexics.

All that reflects that the people living in Tao are bilingual.

როზეტა გუჯეჯიანი

სოციალური მეხსიერების ფაქტები თურქეთელ ქართველთა ტრადიციულ ყოფაში

თურქეთელ ქართველთა ტრადიციულ ყოფაში სოციალური (კოლექტიური) მეხსიერების ფაქტებს განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს.

ისტორიულ-ეთნოგრაფიული კვლევის შედეგად მოპოვებული ისტორიული სიუჟეტები, ცხადია, დაცილებულია კონკრეტულ ისტორიულ გარემოსა და დროს, მაგრამ ეს ბუნებრივია, რადგანაც კოლექტიური მეხსიერების მთავარი ნიშანი კონკრეტული და ინდივიდუალური მახასიათებლების დაკარგვა და იგნორირებაა. სოციალურ მეხსიერებაში რჩება მთავარი და არსობრივად მნიშვნელოვანი ფაქტები და ხდება მათი მკვეთრი მითოლოგიზირება.¹

თურქეთელ ქართველთა შორის შემონახული სხვადასხვა ისტორიული ფაქტის ანარეკლი უნივერსალური სიუჟეტების სახით არის გაერცვლებული მთელ ისტორიულ ტაო-კლარჯეთში და თურქეთის ცენტრალურ და შავიზღვისპირეთის რეგიონებში მცხოვრებ „მუჰაჯირთა“ შთამომავლებში.

ისტორიულ ფაქტთაგან აღსანიშნავია ამა თუ იმ ტოპონიმთან, სოფლის დაარსებასთან, ციხეების, ხიდებისა და აბანოების აგებასთან, ეკლესიებთან და ნაეკლესიარებთან, წყაროების „ამოფეთქვასთან“, არხებისა და გზების გაყვანასთან დაკავშირებული საისტორიო გადმოცემები, შემონახულია მასალა ოსმალეთისა და რუსეთის ომების დროს ისტორიული ტაო-კლარჯეთის ტერიტორიაზე მომხადრი ბრძოლების შესახებ, რუსეთის არმიის მიერ ნადენილი არაერთი სისასტიკის ამსახველი ამბავი, სომეხთა მიერ ქართული სოფლების რამდენიმეჯგუფის აოხრების ისტორიები. ცალკე გამოიყოფა სიუჟეტები, რომლებშიც მოთხრობილია ქართველი ქალების მშობლიურ მხარეებთან განსაკუთრებული მიჯაჭვულობისა და სამშობლოსთან განშორებით გამოწვეული მძაფრი ნოსტალგიის შესახებ. მაგალითად, არტანუჯის ბეგის ასულისა თუ ნიხორელი ქალის ტრაგიკული ისტორია; საინტერესოა ე.წ. ზიარეთობასთან დაკავშირებული ტრადიციები, მოყრიანობის ხსოვნა, ზოგიერთ დღემდე არსებულ ხალხურ დღეობათა დაარსების ისტორიები და სხვ.

უმნიშვნელოვანეს სოციალურ ფაქტად თურქეთელ ქართველთა შორის

¹ А. Я. Гуревич. Категории средневековой культуры. М. 1972; М. Элиаде. Космос и история. М. 1987; Ж. Ле Гофф. Цивилизация средневекового Запада. М. 1992.

ფიქსირდება წმიდა თამარ მეფესთან („თამარ დედოფალი“) დაკავშირებული ისტორიული მომენტები, რომლებიც ამავე დროს უნივერსალურია საქართველოს სხვა ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეებისთვისაც.

თამარ მეფის ნათელი ხატება თურქულ ქართველთათვის ეთნიკური იდენტობის უმთავრესი მარკერია და ტრადიციულ ქართულ კულტურასთან მაკავშირებელი მთავარი სოციალური ფაქტია.

ისტორიული კლარჯეთისა (შავშეთი, იმერხევი, ნიგალის//ლიგანისა და ზედა მაჭახლის ხეობები...) და ტაოს (პარხლისწყლის ხეობის) ეთნიკურ ქართველთა შორის დაცულია მრავალი გადმოცემა თამარ დედოფალზე. თურქულ ქართველები თამარ დედოფალს უკავშირებენ თითქმის ყოველი ეკლესიის (ნაეკლესიარი), ციხის, ძეგლებური თაღოვანი ხიდის აგებას, არხის გაყვანას, წყაროს წყლის ამოფეთქებას და სხვ. ამ ადგილობრივ, ლოკალურ ნიუანსებს კეთილი ტონალობები შემოაქვს ზოგადქართულ მასალაში.²

თამარ მეფის შესახებ არსებული გადმოცემები ისტორიული მეხსიერების ხანდაზმულობისა და დროში გამძლეობის იშვიათი ნიმუშებია. გადმოცემებში ასახულია საისტორიო წყაროებიდან და საეკლესიო ტრადიციებიდან შემეცნებული ელემენტები: თამარ მეფისდროინდელი საქართველოს სიდიადე, ძლიერება და სოციალური ყოფის სტაბილურობა, სამხედრო გამარჯვებები, კულტურული აღმშენებლობა, ელემენტები თამარ მეფის ბიოგრაფიიდან, თამარ მეფის წმინდანობასთან დაკავშირებული უმშვენიერესი ლეგენდა-თქმულებები და სხვა. ამ ინფორმაციათა შორის ცალკე გამოიყოფა ლეგენდა-გადმოცემათა ლოკალური მახასიათებლებით აღჭურვილი ნაწილი: ისტორიული ტაო-კლარჯეთის ყოველი მხრის ქართველი ხაზგასმით საუბრობს წმიდა მეფის განსაკუთრებულ დამოკიდებულებაზე მის კონკრეტულ მხარესთან, ამავე დროს ყველა ქართულ ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ თემში დარწმუნებულინი არიან, რომ სწორედ მათ მხარეშია წმიდა მეფე დაკრძალული და ა.შ.

ისტორიულ ტაოში ეთნიკურ ქართველთა რამდენიმე ტრადიციული კომპაქტური დასახლება დღემდეა შემონახული. ყველა მათგანში დაცულია თამარ დედოფალთან დაკავშირებული გადმოცემები.

ექვთიმე თაყაიშვილის მასალით, „იშხანში, ხახულში, ოთხთა ეკლესიაში, პარხალში მცხოვრებნი მათი ეკლესიების აშენებას ძლევაშისილს, მდიდარს და შესანიშნავ დედოფალს მიაწერენ. მაგრამ სახელი მისი იცინ კობაკში და ბინათში... კობაკის მცხოვრებლებმა იცინ სახელი დედოფლისა, რომელმაც აღაშენა იშხანი, ოშკი, ხახული, ოთხთა ეკლესია და პარხალი... თამარს პყავდა თეთრი რაში ისეთი, რომ ერთს დღეს შეეძლო მოეეღო ოშკი, იშხანი, ოთხთა ეკლესია და პარხალი. კობაკის მახლობლად უწევნებენ კლდეს ხელისგულის გამოსახულებით და ამბობენ, ეს თამარ მეფის ხელის ნაშთიაო. როცა მან გაიარა ამ კლდესთან თავისი ჯარით, ცხენიდან წამოყარ-

² რ. გუჯუჯაიანი. თამარ მეფის ხატება სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტრადიციულ ყოფაში. კრ.: „ქართულ-თურქული კულტურული პარალელები“. I. თბ. 2009. გვ. 16-28.

და და ხელი კლდეს მიაბჯინა, რომელზედაც დარწა ნახაბი მისი ხელისაო. პარხალის ზემო სოფლებში დღემდის დარწენილია ძველი გრძელი არხი, რომელიც იწყება სოფელ უთაიდან, კობაკის მახლობლად, გაჭრილია კლდეში რამდენიმე ვერსის სიგრძეზე და მიდის სოფელ სავრეთში; ამას მიაწერენ თამარ მეფეს და ამბობენ, ყველაზე დიდი ღვაწლი, რომელიც მან დასდო ამ მხარეს, ეს არისო. კიდევ უფრო კარგად იციან თამარის სახელი ბინათის მცხოვრებლებმა (სოფელ ორჯოხის ზემოთ, ჭოროხის პირზე).³

ექვთიმე თაყაიშვილის მიერ ნაწერილი გადმოცემების ვარიაციები დაადასტურა შ. ფუტყარაძემ XX საუკუნის მიწურულს: ქობაის მახლობლად პარიხევის დელესთან „გზიპირში ფიქლები არი. ასე შეწკარებული, ბელქიდა თამარ დოდოფლისი დაწყობილია. ანაი მეტყოდა: – თამარ დოდოფალსა, ის რომ მოღალეულა, დარჭი ახუტებული ყოლია, იმა გზიპირში ქებზედამ უუყუდებია. იმ ბაუშუისი ფეკი ქუაში ნაფლობდა. ასე ფეკის კუალი არი, თოფელში რომ რავარ ნანს. იმაზე ფეკი მომასმეინებდა. – ფეკები გეისუენეფს, აღარ შეიღალეიო. – ის ქვა დელსაც მის ადგილ არი. ქუბელთ და ბალხელთა, კეველთა იციან. ორმოც წლის ზემოთკე კაცებთ თელთ იციან. მასზე პატიტუანებთ, წუთილთ არ იციან, იმისთვის ქი, ქომოდამ ჰვეიპირილამ ქუბაისკე, ჰვეაისკე გზა გეიკეთა თაფრობამ... ზემოდამ ფეკდაფეკ არავინა იარება“.⁴ მეელევარს ამ გადმოცემის სხვა ვარიანტიცა აქვს ნაწერილი: „გურჯისტანიდამ გადმეარა თამარ დოდოფალმა. ასკრებიც მის უკან გადმუანურიო. წითლეკარიდამ ქომოთკე, პარეკვეისკე წომოსლიხან ზემოდან ქუები აგორდა, კილდეენარი. თამარ დოდოფალმა შეშინდა, ასკრებიანა გემიჯრუროსო. ეიდა, ღმერთ შეეხუეწა ქი, ღმერთო, ქუა მან დააყენე, ესენი გაეანურიო. იქ დადგა, რო დიდი ორი ბელდინერთი ქუა, კონწოხის თავილამ დადგა. პალადვენ იქ არი, გახვიდე, დეინახავ; „ნუნ ზუელანდელებმა ისე მითხრეს, თამარ დოდოფალი ღმერთისა მოყუარული ყოფილა. ნუნ სალიან შამაყუარეს“.⁵

თანამედროვე მასალითაც, ტაოს ყოველ ქართულ სოფელში ამჟამებზე თამარ მეფით და აუცილებლად მოგითხრობენ რომელიმე ციხეზე, ხიდზე ან ადგილზე, რომელსაც თამარ დედოფალს დაუკავშირებენ. „თამარა ლეონი დოდოფალი იყო, ოთხი თანე ქილისე უშენებია, პარხალი ქილისე თამარასი გაკეთებულია, აქ მისი მოყვანილი რუა, წყალი მოდის იქა“. საუბარია ბალხის თემში გამაყალ არხზე, რომელიც, მართლაც, XII საუკუნის ნაგებობადაა მიჩნეული. მას სავრიათის/სავრიათის რუს უწოდებენ. ექსპედიციამ შეიარა სოფელ სავრიათშიც/სავრიათში და აუკვა რუს რამდენიმე კილომეტრის მანძილზე. გადმოცემით, სავრიათი უშუალოდ თამარ მეფეს დაუარსებია, რადგან იქვე ახლოს მეფის ჯარი ყოფილა დაბანაკებული. მეფეს ბალხელებისათვის

³ ე. თაყაიშვილი. სამუსულმანო საქართველო. „დაბრუნება“. მრავალტომეული. ტ. I. გ. შარაისის საერთო რედაქციით. თბ. 1991, გვ. 220-221.

⁴ შ. ფუტყარაძე. ნეწებურების ქართული. წ. I. ბათუმი. 1993, გვ. 173.

⁵ შ. ფუტყარაძე. ნეწებურების ქართული, გვ. 173-174.

საერიათში უბოძებია მამული და უბრძანებია ჯარს მომსახურებოდნენ. კეთილი სამსახურისათვის მადლიერ მეფეს გამოუყენებია არხი, რითაც ეს ახალი სოფელი სასმელი წყლით მოუმარაგებია. გადმოცემით, „რუ ძეგლად გამოსაყვანი ყოფილა, ფიცხელ კიდეებში, ფული გათაყვებია თამარ დოდიფაღის და სანყარები ჰქონებია ოქროსი, ისინი გუუყიდა და გუუთაგებია ეს რუ“. სოფლის ყოფილი გამგებელი/მუხტარი გამოგაყვანა და მიგვიყვანა საერიათის რუს შუა წელამდე, ამ ბოლო ხანებში რუს არხი რამდენიმეგან დაზიანებული და საერიათელებს შეუქვეთებიათ: „ჩვენ ვაშენეთ ტახტიდან (ფიცრით) ვაშენეთ არხი, საყუხარი (საშიში), ბენი (ქვიანი) ადგილებია და გავაკეთეთ, გამოვიყვანეთ წყალი, ბეტონიდან ვაშენებინეთ. მე მუხტარი ვიყავი 3-4 წლის წინ. 500 ტორბა ცემენტი წამოვიღე ართვინიდან, იქ ვაშენეთ“.

ადგილობრივი ტრადიციით, თამარ მეფეს უკავშირდება თითქმის ყოველი ეკლესიის, ციხის, ხიდის მშენებლობა. მაგალითად, ეფრატისა და ხერთვისის ეკლესიები, ეკლესიათა და ციხეთა დამაკავშირებელი საიდუმლო გვირაბები (ზემო მაჭახელში), სათლელის, დიობნისა და წყფთის ციხეები შავშეთ-იმერხეში, გოგნარის ციხე მურდულში და სხვა სულ თამარ მეფის აგებულიად ითვლება.⁶

მშენებლობის ეტაპები საკრალური ელემენტებით არის აღჭურვილი. მაგალითად, წყფთის ციხის (სოფელი უსტამისი, იმერხევი) აგებისას მშენებლებს წყალი გამოლევიათ. თამარ მეფეს ღვთისთვის დახმარება უთხოვია და, მისი თხოვნით, წვიმა მოსულა. მშენებლებს წვიმის წყალი სხილენძის კასრებში შეუგროვებიათ და მშენებლობა ამ წყლით დაუსრულებიათ.

მშენებლობებთან დაკავშირებული სიუჟეტები თითქმის ერთგვაროვანია, მსგავსია, მაგალითად, ზემო აჭარის ხიხანის ციხის აგების ლეგენდისა: ხიხანის/ხირხანის/ხირხათის ციხის მშენებლობისას გვირგვინოსანს ხიხაძირის ციხესა და დანდალოს შუა სიგრძეზე ხალხი ნაუმწკრივებია, რომლებიც საშენ მასალას ხელიდან ხელში აწვდიდნენ ერთმანეთს.⁷

ცნობილია თამარ მეფისეული წყაროები, მინერალური სამკურნალო წყლები, სამკურნალო აბანოები: ბუჯაღში – „მეფა წყარი“ (ლახეთი), ოთინგოს აბანო ლიფანის ხეობაში, ბაგინის აბანოები დევსქელის ხეობაში და სხვა.

თამარ მეფესთან დაკავშირებული უამრავი ხალხური ისტორიაა დაცული კლარჯეთშიც. ამ კუთხით განსაკუთრებით მრავალფეროვანი მაჭახლური გადმოცემებია.⁸

⁶ ზ. ჭიჭინაძე, წმ. თამარ მეფე ქართველ მამამდიანებში შეკრებილის ცნობებით. ტფ. 1911; ა. ახელედიანი. თამარ მეფის სახე აჭარულ სიტყვიერებაში. აჭარის საგმირო-საისტორიო სიტყვიერება. ბათუმი. 1970; ტ. ფურტყარაძე. იმერტყევის მერტყეული მიწა-წყალი. ქუთაისი. 2007; რ. მალაყმაძე. ლიფანის ხეობა. თბ. 2008.

⁷ თ. სახლიკა. მოგზაურობანი (გური, აჭარა, სამურსაყანო, აფხაზეთი). თბ. 1950, გვ. 200.

⁸ ცნობილია, მაჭახლის ხეობა, რომლის ძეგლი სახელწოდებაა „მიჭიხანის ტყე“, 1921 წლიდან ორ ნაწილადაა გაყოფილი, ქვედა მაჭახელი საქართველოს ეკუთვნის, ზედა მაჭახელი კი თურქეთის შემადგენლობაშია მოქცეული.

მაჭახლეულთა ღრმა რწმენით, ეს მიდამოები მაჭახლელებს თვით თამარ მეფემ უბოძა ერთგული სამსახურისთვის. სხვადასხვა გადმოცემით, თამარ მეფე საფუხელობით ხშირად სტუმრობდა მაჭახელს. იგი ხან ქვედა მაჭახლიდან (სადაც გვარას ციხეში ბინადებოდა) ამობრძანდებოდა, ხან კი შავშეთიდან გადმოდიოდა კარჩხლის მთის გადმოსასვლელებით. ერთხელაც მაჭახლის კოშკიდან გადმოუხედავს და დაუნახავს სასწაულებრივი ცეცხლი/სხივი ეფრატის (სოფელია ზედა მაჭახელში) მთაზე. მეფეს განუვლავებია ჯარისკაცები ექვსი საათის საეალზე და გაუყვანია საიღუმლო მიწისქვეშა გზა ქვედა მაჭახლის ციხიდან ზედა მაჭახლაძემ და იმ ღვთისაგან მიიღებულ ადგილზე დიდი ეკლესია აუგია, იქვე აუშენებია ციხე-კოშკიც.⁹ შავშური და ზედა მაჭახლური გადმოცემებით, თამარ მეფეს კარჩხლის მთაზეც ჰქონია ციხე და სასახლე („ნაქალაქევი“) და სწორედ აქედან დაუნახავს სასწაულებრივად ანთებული ცეცხლი//მოკაშკაშე სხივი ეფრატის ეკლესიასთან. მეფეს ეფრატის ეკლესია მალევე მოუნახულებია, თუმცა მაინცდამაინც არ მოსწონებია და ახალი ეკლესიის აგება უბრძანებია მეზობელ სოფელში – ჳერთვისში. დაუწყიათ მშენებლობა, მაგრამ მშენებლებს სამუშაო იარაღები დილაობით ადგილზე აღარ ხვდებოდათ, რაც მეფისთვის მოუხსენებიათ. მეფე დაფიქრებულა და უთქვას: თუ ასეა, შეწყვიტეთ ახალი ეკლესიის შენება, ისევ ეფრატის ეკლესია დარჩეს ამ ხეობის მცხოვრებ ქართველთა დედაეკლესიად, თუმცა იგი ღარიბად არის ნაშენი, მაგრამ მე გავემდიდრებ, მე შევმოსავ მას ყოელის სამკაულებითო.¹⁰ ტრადიციული ქართული მეწაღლობის ისტორიის შესწავლის კუთხით საინტერესოა ეფრატის ტაძართან დაკავშირებული სხვა ღვგენდაც: „ის სხივი, ეკლესიის აღშენების შემდეგაც ჩნდებოდა ეკლესიის ერთს კედელზე, რომელ კედელიც გაკეთებულ იყო იმ ქვის ალაგას, სადაც პირველად ჩნდებოდა უქრობელი ღამპარი. ეკლესიის დასრულებისა და შემკობის შემდეგ... წყველა-კრულვა დაუდვიათ, რომ ეს ეკლესია არამც და არამც არავინ დააქციოს, თუ თავისით დაიქცეს ოდესმე, მაშინ ეს კედელი მაინც დარჩეს საშვილიშვილოდო“.¹¹ მაჭახლეულთა დედა-ეკლესია დღეისათვის აღარ არსებობს, ნაეკლესიარზე ჯამეა აგებული, ცხადია, ლეგენდის სიუჟეტით, აქ შუა საუკუნეების მეწაღლობის ერთ საგულისხმო მომენტთან – ცნობილ მითოლოგიურ ფაბულასთან – ღვთიური ცეცხლის თვითნებასთან გვაქვს საქმე, რაც ამ შემთხვევაში ღვთიური მადლის გარდამოსვლის მაუწყებელია და ერთგვარი მიიღებაცაა იმისა, თუ სად უნდა აიგოს ტაძარი. ამგვარი პასაჟები ქრისტიანულ სიმბოლიკასთან კპოვებს აშკარა პარალელებს და, ბუნებრივია, განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ასეთი საერთოქართული მეწაღური მახასიათებლების არსებობა ზედა მაჭახლის ტრადიციულ ყოფაში. აღსანიშნავია, რომ ს. ჭიჭინაძის მიერ ნაწერილი სიუჟეტები დღესაც ცოცხალია და ლე-

⁹ ა. ახვლედიანი. თამარ მეფის სახე აჭარულ სიტყვიერებაში, გვ. 49.

¹⁰ ს. ჭიჭინაძე. წმ. თამარ მეფე ქართველ მაჰმადიანებში შეკრებილის ცნობებით, გვ. 22.

¹¹ ს. ჭიჭინაძე. წმ. თამარ მეფე ქართველ მაჰმადიანებში შეკრებილის ცნობებით, გვ. 22-23.

გენდების ეს ვარიანტები ამჟამად ფიქსირდება ზედა მაჯახელში.

გადმოცემით, კარნხლის მთის ერთ-ერთ კალთას თამარ მეფის დროს ერცელი და კეთილმოწყობილი ქალაქი ამშვენებდა. ამ ადგილს დღეს ნაქალაქარ/ნაქალაქევს უწოდებენ. იგი დასახლებული სოფლებიდან ყველაზე ახლოს ეფრატანაა. „ნაქალაქარში თამარას დროს ზამთარშიც გაზაფხული ყოფილა, სანამ თამარად კარნხალის მთაზე, ნაქალაქევში ცხოვრობდა, აქ ზამთარი არ სცოდნია, შეიდ წელიწადს პური კარნხლის მთაზეც მოჰყავდათ ჩვენს დიდ დედებს, თამარ მეფე რომ წახულა, ზამთარი მერე დაწვებულა“. შესაძლოა, სწორედ ამ „ქალაქს“ გულისხმობს „ტბეთის სულთა მატთანეში“ დაცული ერთი მოსახსენებელი: „თეეთისძესა, რომე ქალაქს მოკუდა, გიორგის შეუნდვენ ღმერთმან“.¹²

საგულისხმოა იმერტყელი მასალაც: „თამარაი ჩვენი დიდია; თამარაი აქ ყოფილა, ეს ციხე იმან ააშენა, აქ ქილისაი ყოფილა, სკოლის თავზე და იმ ციხიდან აქ გადმოფრენილა“.¹³ საუბარია ისტორიული შავშეთის ერთი სოფლის, დიობანის, შესახებ, სადაც ქართული კულტურის რამდენიმე მნიშვნელოვანი ელემენტი ტერიტორიულად გეგრდოგეგრდაა შემონახული: მთაზე თამარის ციხის ნანგრევია აღმართული, იქვე მახლობლადაა „სამებათ“-ი და „ჯვართა“. სხვა გადმოცემით, „თამარაი სხლობანში ყოფილა, შავშეთის ყალე მას უკეთებია, უსტამისი მას აუგია, არდანუჯში უცხოვრია“.¹⁴ ასევე, „კარგად იციან თამარის სახელი ბინათის მცხოვრებლებმა. ბინათი მდებარეობს მელოს მახლობლად, სოფელ ორჯოხის ზემოდ, ჭოროხის პირზე. ამ სოფელში 219 სული ცხოვრობს, ყველა ქართულად ლაპარაკობს. მათი თქმულებით ამ სოფლის სახელი ასე წარმოიშვა: ერთხელ მეფე თამარმა აქ გამოიარა; ცუდი ტაროხის გამო გზა ვეღარ განაგრძო და ირება ღამის გათევა ამ სოფელში; მას მიუჩინეს საუკეთესო ბინა და მას შემდეგ სოფელს დაერქვა სახელი ბინათი, რომ ამით აღენიშნათ თამარის ღამის გათევა ამ სოფლის ბინაში“.¹⁵ ადგილობრივ ქართველებში დღემდე შემონახული რწმენა თამარის სასწაულთმოქმედობის შესახებ („იმ ციხიდან აქ გადმოფრენილა“) მსგავსია მთელ საქართველოში მორავლი სიუჟეტისა, თამარ მეფე ხომ, საისტორიო და საეკლესიო ტრადიციით, წმინდანი, შესაბამისდ, სასწაულთმოქმედი იყო. მაგალითად, ფშაური გადმოცემით: „თამარ ნეფე სულ ეკლესიებს აშენებდა თურმე. ის იმდენი წმინდანი ყოფილა, რომ ზღვებზე ანაფორა დაუგავს ისე დავაღა ზღვაზე და პაერში“;¹⁶ ან თუნდაც, სვანური გადმოცემით, „თამარ მეფის დროს სვანეთში ზამთარიც არ ყოფილაო“, ხოლო ზედა მაჯახელური გადმოცემით, მანამ, „სანამ თამარად კარნხალის მთაზე, ნაქალაქევში ცხოვრობდა, ამ მხარეში ზამთარი არ სცოდნია“.

ბუნებრივია, კონკრეტული ქრისტიანული რელიგიური ცოდნა (თამარ მეფის წმინდანობის შესახებ) აქ დაკარგულია, მაგრამ ტოპონიმებში, ლეგენდებ-

¹² ტბეთის სულთა მატთანე. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვეთვა და საძიებლები დაურთო თ. ენუქიძემ. თბ. 1977, გვ. 214.

¹³ ტ. ფუტყარაძე. იმერტყეის მეტყველი მიწა-წყალი, გვ. 60.

¹⁴ რ. გუჯაჯიანი. საეკლესიო-ეპიგრაფიული მასალა. ტაო-კლარჯეთი. 2007.

¹⁵ ე. თაყაიშვილი. სამუსულმანო საქართველო, გვ. 221.

¹⁶ ვ. ბარდაველიძე. იურის ფშაელებში. დიუბი. თბ. 1941, 2003, გვ. 61.

სა და სხვადასხვა სიუჟეტებში დაცული თამარ მეფის ხატება და ძველი დიდების მატერიალური ნაშთების (ციხეები, ხიდები, ნაეკლესიარები, არხები) თამარ მეფისეულად მიჩნევა, **ქართველთა ისტორიასთან და ქართულ კულტურასთან იდენტობის მასულდგმულებელი მომენტებია**. ამგვარი საგულისხმო მენტალური პასაჟები წარმოდგენილია თანამედროვე ეთნოგრაფიული მასალითაც. ისტორიული ტაო-კლარჯეთის ქართული ტერიტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეებში დღემდე არსებული ისტორიული მექსიერების ფაქტები და ტრადიციული ქართული მენტალური მახასიათებლები თვითმყოფადი ქართული კულტურის მობილობის კიდევ ერთი თვალში საცემი ნიშანია.

ამ მიმართულებით განსაკუთრებით ფასეულია ლაზურ საისტორიო თემატიკაზე შექმნილ ზეპირსიტყვიერების ნიმუშებში გამომკრთალი თამარ მეფის ხატება. მასალას ცნობილმა მეცელევარმა ზ. თანდილაყამ მიაკვლია. მან ყურადღება გაამახვილა თურქი მოგზაურის ევლია ჩელეების მიერ ლაზეთში დაფიქსირებულ (XVII ს.) ლექსზე. ეს ლექსი პირველი ლაზური ფოლკლორული ნაწარერია და არაბული ტრანსკრიპციითაა შესრულებული, რის გამოც მასალა, ბუნებრივია, უამრავი ხარეესისა და უზუსტობის შემცველია. რთული ევლევა-ძიების შედეგად, ზ. თანდილაყამ აღადგინა ლექსის თავდაპირველი ფორმა:

„თუნას არ უღუნ თაბანნარუ,

თამარ პანდა ფალიკარუ,

აფხაინკა ღურატუ-ნა,

გებლაფეის დოხეამუ (ან: გებლაფეის-თი ხეამუ).

ხალიტერატურო ქართულზე გადმოტანის შემდეგ ლექსი ამგვარად უღერს:

„ქვეყნად ერთია დამბანიანი,

თამარ მუღამ გმირი,

ამხანაგი რომ მომკედარიყო,

დამარხული დალოცა (ან: დამარხულსაც დოცავდა)“.

ზ. თანდილაყას დაკვირვებით, „XVI საუკუნიდან ლაზებს ბეერი ძლიერი სულთანი და ფაშა უნახავთ. თუ სულთანებისა და ფაშების ქება თურქული ფოლკლორის... ერთ-ერთ ძირითად თემას წარმოადგენს, ლაზურ პოეზიაში მათი სახელის მადიდებელი ერთი ტაეპიც არა გეაქვს. პირიქით, ლაზურ ფოლკლორში იმ სახალხო გმირთა სახელებია დაცული, რომლებსაც ოსმალთა დამპყრობლური ძალების წინააღმდეგ ბრძოლაში პატივი და სიყვარული დაუმსახურებიათ“.¹⁷

თამარ მეფის ხსონა ლაზთა მექსიერებაში XX საუკუნის დასაწყისისათვის ჯერ კიდევ დაცული ყოფილა. იგი გვხვდებოდა ტაპონიმებში, ისტორიულ გადმოცემებსა და თქმულებებში. განსაკუთრებით საყურადღებოა ზ. ჭიჭინაძის მიერ ლაზეთში ნაწერილი ლეგენდა: ერთხელ თამარ მეფეს დასჭირვებია... ნაშთების (ეკლესიების) შეეკეთება. ამიტომ მას თავიდან თმის დე-

¹⁷ ზ. თანდილაყა. ლაზური ხალხური პოეზია. ბათუმი. 1972, გვ. 151-163.

რი გამოუძერია და ღაზებისათვის მიუცია. ამ თმის საშუალებით ღაზებს ოქროს ხაზინა თუ მადანი უპოვონიათ და ამით დაუმთავრებიათ ის მშენებლობა. თამარ მეფეს ღაზები დაულოცავს და მათი ხელოვნება უკურთხეობა, ამიტომაც ვართ ღაზები განთქმულ ხელოსნებით.¹⁸

თურქეთელ ქართველთა ტრადიციულ ყოფაში შემონახულია მრავალი ლეგენდა წმინდა მეფის სამუდამო განსასვენებლის ადგილსამყოფელის შესახებ: მაჭახლელები და იმერხეველები ამბობენ, თამარ მეფე კარნახლის მთაზე გარდაიცვალა და იქვე,¹⁹ ნინო წმიდის//ინეწმიდის ხეობაში, დაუსაფლავებიათო. იმერხევის ზოგიერთ სოფელში ნაწერილი სხვა მასალით, თამარ დედოფალი სხლობანში მარხია, ან შავშეთის ციხეში, ან წყფთის ციხეში და სხვ. ლიგანის (ნიგალის) ეთნოგრაფიული მასალით, თამარ მეფე მურდულში ასაფლავია; დევსქელის ხეობაში ამბობენ, რომ სოფლის უკიდურესი ჩრდილო საზღვრის მთებში შემონახული ნაეკლესიარია დედოფლის უკანასკნელი განსასვენებელი და ა.შ.

თამარ მეფისდროინდელი ძლევაშისილი საქართველო ყველა შემდგომი დროის ქართველის სიამაყის ამოუწურავი წყაროა და განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ამ მოტივების არსებობა ქართული სახელმწიფოს იურისდიქციის მიღმა დარჩენილ ეთნიკურ ქართველებში. წმინდა მეფეს უკავშირებს ყოველი მხრის ქართველი საქართველოს დიადი წარსულით გამოწვეულ სიამაყეს. ნაკლებად სახარბიელო თანამედროვე მდგომარეობა და უთუო ნათელი მომავლის რწმენაც ურთიერთგადაჯაჭვულია და, შეიძლება ითქვას, თამარ მეფის ხსოვნა ქართველთა ეთნიკური მენტალობის უშრეტი წყაროა, რომელიც ამავე დროს ჩვენი ეროვნული კულტურისა და დღევანდელი ქართველის მიერ ტრადიციულ მენტალობასთან და კულტურასთან გადებული ხიდის სიმბოლოცაა წარმოადგენს. თამარ მეფის ხატება უძლიერესი ნიშნა ქვეყნის აღმშენებლობისა და განვითარებისათვის და იგი ერთგვარი მონაცემთა ბაზაა საქართველოს საზღვრებს მიღმა მოქცეული ეთნიკური ქართველების თანამედროვე ქართულ კულტურულ სიერცესთან ინტეგრირებისა და ადაპტაციისათვის. კოლექტიურ ისტორიულ მეხსიერებაში დავანებული თამარ მეფისა და XII საუკუნის ძლიერი საქართველოს ხსოვნის მიხეზი და მიზანი ქართული კულტურის შემდგომი აღორძინება და განვითარებაა.

ტრადიციულ ქართულ კულტურასთანაა დაკავშირებული ისტორიული ტაო-კლარჯეთის ქართველი მოსახლეობის ყოფაში ფიქსირებული „ზიარეთობის“ ტრადიცია. „ზიარეთობა“ საინტერესო სოციალური ფაქტია. ტოპონიმი „ზიარეთი“ რამდენიმე ადგილის სახელად შემორჩა ისტორიულ სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს. XIX საუკუნის II ნახევრისა და XX საუკუნის დასაწყისის მკვლევართა ნაშრომებში ტოპონიმ „ზიარეთთან“ ერთად აღწერილია „ზიარეთობის“ ტრადიციაც. განსაკუთრებით დაწვრილებით ეს ტრადიცია ნ.

¹⁸ ზ. თანდილავა, ღაზური ხალხური პოეზია, გვ. 161.

¹⁹ იმერხევისა და მაჭახლის გამყოფი კარნახლის მთის მახლობლად.

მარს აქვს ნაწერილი იმერხევეში: „თეთრაქედლები, ცხადია, მუსლიმები, მიე-
ვებოდნენ, თუ როგორ დადიოდნენ სალოცავად (ზიარეთი) ქრისტიანულ კე-
ლესიაში, რომელიც ახლა ნანგრევებადაა ქცეული; ზიარეთში წავალთ, მუმს
გაგაქეთებთ, გავადნობთ, ძაფს ჩავეყოფთ და ამევიღებთ, წავიღებთ, ზიარეთით
ფორტას წავალთ და მერის, აჭარას. ფორტის ზემოთ არის წვენი ზიარეთი,
ერთ საათ გოუწევს. ზიარეთზე მარტოდ მოშენებული სახლი არი ქეიდან, ყუ-
ლაჲ მოშენებული, ყულანდელი, მაშინდელი. ზიარეთში დაწვებიან. სიზმარში
ნახვენ. ერეკის სიზმარში, ეს დაკალიო და ფული აწუქჲო, შინ დაკალიო, და
აქ დაკალიო. რაცხასაც რომ ერეკის, დაკლავს. ეონ (მამალი ცხვარი), ცხვარ
ერეკის, კარ, ზროხას ერეკის. ქათამი გაგვიგონია, სხვა ჩიტი არ გაგვიგონია“.
ადგილობრივმა ქართველებმა ნ. მარს საზიარეთოდ სიარულის მიზეზიც აუხ-
სნეს: „ზიარეთში მიდიან ფორტის, ჭკუა რომენ დაკარგული ექნება, შეილი
არ ეყოლის. კარი არა აქ, შვეა შიგ კაცი და ქალი, პერანგს ჩაიცვამს მარტო,
ოქრო, ვეცხლი არ იქნება. მარტო პერანგი და ნიფხავი (თ. ფიშტონი), მომ
აანთებს, სამ, შეიდ, ხუთ, ცხრას. ჩემი დერდი რაცხა არიო, ვნახო სიზმარიო.
და დაწვება. თუ არ ნახა სიზმარი, არ მოუხდა. თუ ნახა, თვალს დააბანებს
სიზმარში (მოუტონს რაცხას, ისე ეჩვენება) ასვამს და ერეკის ყურბანო
(ქართ. ყურბანდო)“. სანთლებს ქეაზე აკრავენ. მლოცველები იქ რწებიან 1-3
დღე, შორიდან მოსულები კი უფრო – ხანგრძლივი დროითაც, საზიარეთოდ
მიემართებიან მაისსა და ივნისში, მიდიან ფეხით.²⁰ ნ. მარი თვითონაც შეესწ-
რო სალოცავად მიმავალთა პროცესიას იქვე, იმერხევის სოფელ იმფრხეულ-
ში. „საზიარეთოდ“ მიმავალი მლოცველთა ჯგუფი საკმაოდ დიდი ყოფილა.
ადგილობრივმა მცხოვრებმა მოსიძემ მკვლეუარს აუხსნა, რომ ეს ქალები და
მათი ქმრები 3 დღე დარჩებოდნენ მთაში სალოცავად. ხოჯები ძალიან ებრძე-
ვიან ამ წვეულებას და ამბობენ, რომ მთებში არავითარი ზიარეთი არ არისო,
მაგრამ მოსახლეობა ეწინააღმდეგება მოლებს, არ უჯერებს მათ და აგრძე-
ლებს თავისი ძველი წეს-წვეულების შესრულებასო.²¹

ე. თაყაიშვილის მასალით, იგი ამავე დროს იმოწმებს ნ. მარის ნაშრომ-
საც, „სამოქალაქო საქართველოში წვეულებადია ზიარეთში წასვლა. ეს უდ-
რის წვენებურ ხატობას. ზიარეთი სამლოცველო ადგილს ჰქვია და ისეთი ად-
გილებია, სადაც ძველი ეკლესიების ნანგრევებია, ან ყოფილი საჯვარეა. აქ
მოდიან სხვადასხვა ადგილებიდან, ნამეტნავად ქალები; მოაქვთ ჩამოქნილი
თაფლის სანთლები, აანთებენ სანთლებს და ლოცულობენ. აქ რწებიან ერთ-
ორ ღამეს; თუ შორიდან მოსული არიან, უფრო მეტსაც. და ამით უნდა დაე-
სიზმროთ ღამე, თუ რა ცხოველი დაკლან სამსხვერპლოდ, ცხვარი, თხა, ხბო,
ძროხა თუ ხარი, და რაც დაესიზმრებათ, იმას დაკლავენ ხოლმე. ასეთ წვეუ-

²⁰ Н. Марр. Дневник поездки в Шавшию и Кларджию. წიგნში: Георгий Мерчул. Житие св. Григория Хандзтийского. Тексты и разыскания по армяно - грузинской филологии. кн. VII. СПб, г. 79-81.

²¹ Н. Марр. Дневник поездки в Шавшию и Кларджию, г. 45.

ლებას ასრულებენ პორტას (ძველი შატბერდის) მონასტრის ნანგრევებში და ბევრ სხვა ადგილას. მოღებები უშლიან, რასაკვირველია, ასეთ ქცევას ხალხს, მაგრამ ვერაფერს ხდებიან. ასეთი ზიარეთი აქვთ ხახულის მცხოვრებთაც მათი ხევის სათავეში, მთაზე, სადაც ეკლესიების ნანგრევებია დაცული“.²²

ტოპონიმები „ზიარეთი“ და „ზიარეთობა“ ახსოვთ დღევანდელ იმერხეველებს, მაჭახლელებს, მურღულულებს, დეესქელის ხეობელებს, ქლასკურელებს, ხებელებს, აგრეთვე, ტაოელებსაც (ხევი, ბაღხი, ქობაი). მთავარი მატერიალური მახასიათებელი ზიარეთად მიჩნეული ადგილისა, არის იქვე ნაეკლესიარისა და ქრისტიანული სასაფლაოს არსებობა.²³

ტოპონიმი ზიარეთი და საზიარეთოდ წასვლის ტრადიცია ხშირ შემთხვევაში უკავშირდება **თამარ მეფის ხსოვნასაც**. იმერხევის, ტაოსა და ნიგალის ხეობის მასალით, სოგიერთ „ზიარეთთან“ მოხრობელები თამარ დედოფლის საფლავის არსებობას ვარაუდობენ: „თამარაი სხლობანში ყოფილა, შავშათის ეკლე (ხათლელის ციხე) უკეთებია, უსტამისი მას აუგია, მთაში ასულა, მომკლარა, იქ ახლა ზიარეთია.“ არსებობს **თამარ დედოფლის წყარო** ბაძგირეთის მთაში. „ჯანჯირთან ახლოს არის ქელისეები, თამარას წყაროს უკან, იქ დედოფლის ალაზნია/ავაზანია. იქ იყო თამარ დედოფალი და იქ მოკლდა. მეზერი არი, იქზე ზიარეთია“ და სხვ. მაჭახლის „ქალქის“ მიდამოებში არის მაჭახლელთა ზიარეთი, საიდანაც იმერხევის სოფლებში გადასახველი ბილიკებია (ბაძგირეთი, ივეთი). ზიარეთი მთაშია, რომელსაც ლეკობანს უწოდებენ. ინეწმინდის/ნინოწმიდის გადაღმა, უკვე იმერხევაში, ბაძგირეთელთა ზიარეთია. „ბაძგირეთზე ასე მარჯვნივ ტყია, იქ არის ზიარეთი“. „ზიარეთზე ორ-სამ წელიწად მარუნია ხეშმა დედამ. იქზე ერთი დიდი ქვა იყო, ქვაში, გვეგონება, ცხენის ფეხი ეტყობოდა. ავად ვიყავი და დედას დავეკავდი, იქ დამაწვედნენ, მორხებაო, იტყოდნენ. სამ-ხამი დამე ვრხეზოდით“. „ზიარეთზე წამოევანეს, 7-8 წლისა ვიყავი. ცოტა ჰკუიდან ლეწობა მქონდა. მაზინეს, მაზინეს, ვერ დამაძინეს. ვატყვიდე, რომ დავიზინე, ვერ დამაზინეს“. ბაძგირეთელები თავიანთ ზიარეთში ორი გზით ადიოდნენ. ერთი ბილიკი სამგირელას ველიდან მრცხნივ მიემართება: „გაივლი გააფულაი-ის და ჩახვალ ზიარეთში“. მეორე გზა – „ჯანჯირის მთიდან გაიარ, ნახევარ საათში იქ ხარ“. „იქ ბევრი ძველ საფლავებია, ღამაზი ადგილია, ქვეტია და ღამაზი კორდია“. „ზიარეთ ჯანჯირთან ახლოა. ვიარებოდით იქზე“. თანამედროვე იმერხეული მასალით, ყველაზე დიდი ზიარეთი პორტაში იყო. აქ საუბარია ნ. მარის მიერ აღწერილ პორტის ზიარეთზე. პორტაში დღეს ქართველები აღარ ცხოვრობენ. „დიდ ზიარეთია პორტას, იქ წამოევანეს. იქ ავედით. ერთი შეშის ოთახი იყო, ერთიკ – ქვისაგარეთ ხეები იყო.იქ ემეები დავადით, შაღის ნაფრეწები დავადით. მაძინეს. ერთ ღამე დამაზინეს, მერე ვერ მაძინეს. ბევრი ვი-

²² ე. თაყაიშვილი. სამეუსულმანო საქართველო, გვ. 220.

²³ მ. ბერიძე, რ. გუჯუჯიანი. „ზიარეთობის“ ტრადიცია ისტორიულ სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში. საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენცია „დიდაქტარობის“ (მაისი. 2010). მასალები. ხულო-დიდაქტარა. 2010, გვ. 175-179.

ყავით პორტას, ვინცხას რაცხა დარდი ქონდა, მთელი წავედით. ვიწრო გზები იყო, ზოგი დაგორდენ. 9-10 წლისა ვიყავ. დილაზე გავედით, ერთი დღე ვიარეთ. მერე ღამე იქ დავედქით“. თანამედროვე მთხრობელთა ბაეშეობაში (ანუ XX საუკუნის შუა წლებში) პორტაში „საზიარეთოდ“ დადიოდნენ ბაძგირეთიდან, გამიშეთიდან და საჩიეთიდან, ასევე უსტამისიდან: „ბერთადან უნდა აიარო ზემოთა, იქაცაა ზიარეთი. პორტაის ზირში. ჩემი ქალი იყო იქა“. უსტამისის თემის იაილები ბაძგირეთელთა იაილებს ემეზობლება: „ახლოს არის, გვლიარ. იქ ალაგია ზიარეთი. იქ ვინცხა წევს. ვინმე აყად იყო, იქ ავიდოდა, იქ დეიზინებდა, კარგათ გახდებოდა. მეზერები ეტყობა ახლაც“. ყვეაილიან ჯვარში არის მეორე ზიარეთ. ის უფრო ზემოდ არის. ჩვენი მოხობანნი იაილის თაქში“. დიობნელების ზიარეთი დღესაც არსებობს. „ბოჯანათი გადიხარ, იფხრეველს გაიარ, იქ ახლოს საფლაგებია, მეზრები, იმას ჰქვია ზიარდთ. იქ რომ გაიარო, ღმერთი ღამაზად შეგ ხედავსო“. ამ ზიარეთში მიმაგალ მლოცველებს აღწერს ზემოთ ნ. მარი. სურეგანის ზიარეთი მექელე დღვაბიეთის მახლობლად: „ღამაზ დეუზზე ორი მეზერია და იქაა ზიარეთი, ნანგრევებია იქ, ძველი. ღამაზია“. რამდენიმე ზიარეთია ხება-მარადიდის მთებშიც. „სოფელ მონასტირის მახლობლად, ძველი ქილისე იყო იქ“. მურდულის ხეობაში ერთ-ერთი ზიარეთი თამარ დედოფლის სახელს უკავშირდება. „ზიარეთ თეფეა, იქ თამარ დედოფალი მოსულა, წმალი უჭამია, მომკედარა და მკედარი იქ წუეფელენ“. „ზიარეთ ონმაგლის იაილის ახლოსაა. იქ დიდი ყანაა. წაყლი გუუყვანია გოვოს და იქ მომკედარა. იქ ზიარეთ თეფეში ნადებულ იყო“.

შემონახულია საინტერესო გადმოცემები ნიხორელ ქალზე, რომელიც ბედის უკუღმართობის გამო ოსმალებს წაუყვანით სამშობლოდან. ქალის გასაოცარ სიღამაზეს თვით „ყველაზე დიდი ბეგი“ მოუხიბლავს და ცოლად შეურთავს. ქალი სამშობლოს მონატრების გრძნობას დაუსნეულებია და გარდაცვლილა. მრავალი ვარიანტია შემონახული არტანუჯის ბეგის ასულზე, რომელსაც მიჯნურთან დაცილების შემდეგ „წამალი უსმია“ და მომკედარა და ა.შ.

პარხლისწყლის ხეობის ზემო წელის ქართულ სოფლებსა და იმერხევში დაცულია რუსეთის ჯარის სისახტიკის ამსახველი ისტორიები, აგრეთვე – XX საუკუნის 10-იან წლებში სომეხთა რაზმების თარეშის შესახებ იმერხევის სოფლებში.

რასაკვირველია, სოციალური მეხსიერების ფაქტები მრავალმხრივ საყურადღებო ელემენტებია. განსაკუთრებით მნიშვნელოვნად გვესახება ტრადიციულ კულტურასთან მაკავშირებელი კოლექტიური მეხსიერების ესა თუ ის მოტივი. ამ მხრივ, თამარ მეფის სახებაა უმთავრესი და მასში ფოკუსირებულია ყველა მხრისა და რელიგიური აღმსარებლობის ქართველის იდენტობა ქართველობასთან და ქართულ კულტურასთან.

Rozeta Gujejiani

THE FACTS OF SOCIAL MEMORY IN THE TRADITIONAL LIFE OF THE GEORGIANS IN TURKEY

Summary

Several facts of social (collective) memory are preserved in the traditional life of Georgians in Turkey. Every historical passage, as a result of historical-ethnographic research, is evidently separated from a concrete historic environment and time, but this is natural, because the main sign of the collective memory is the separation from the concrete and individual signs. The main and essentially important facts stay in social memory and are mythologised. The most important social facts among the Georgians in Turkey are the historical moments related to King Tamar ("Queen Tamar") which are universal for every historical-ethnographic region of Georgia, but among the Georgians in Turkey the image of King Tamar is the main marker of the ethnic identity and the social connection to the traditional Georgian culture. The reflections of several historical facts, which are spread as universal plots in historical Tao-Klarjeti and among the descendants of the so-called Muhajirebi living in central and Black Sea regions of Turkey, are discussed in the same context.

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის
საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. სპეციალური გამოშვება:
კლარჯეთისა დიდებულთა უდაბნოთა
თბილისი. 2012

ლერი თავაძე

კურაპალატის ტიტულური ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონთა სამეფო სახელში (ქართველთა სამეფოს პოლიტიკური ვითარება IX-X საუკუნეებში)

ბიზანტიური საიმპერატორო ტიტულებს შორის კურაპალატის პატივი განსაკუთრებული მნიშვნელობისაა.¹ კურაპალატის ტიტულური იყო პირველი უმაღლესი რანგის სენატორული ტიტულებიდან, რომელიც უკვე VI საუკუნიდან ჩნდება ქართულ პოლიტიკურ სამყაროში. საქართველოში კურაპალატის ტიტულის უკანასკნელი მფლობელი XI საუკუნის მეორე ნახევარში ფიქსირდება.²

კურაპალატი რომაულ/ბიზანტიურ სამყაროში შეიქმნა და გვიანანტ-

¹ კურაპალატის ტიტულის შესწავლა დიდი ხნის განმავლობაში მრავალი მეცნიერის კურაღაღების ცენტრში იყო მოქცეული. ერთმა ნაწილმა მას მთელი ნაშრომები მიუძღვნა, სხვამ აღნიშნული ტიტულის ბუნებას შედარებით მცირე მონაკვეთი დაუთმო, თუმცა მათი შენიშვნები ხშირ შემთხვევაში საკმაოდ მნიშვნელოვანია. კურაპალატის ტიტულის შესახებ იხილეთ: J. B. Bury. Imperial Administrative System of the Ninth Century: With a Revised Text of the Kletorologion of Philotheos. London. 1911, გვ. 33-35; R. Guiland. Etudes sur l'histoire administrative de l'Empire byzantin. Le curopalate. Byzantina. 2. 1970, გვ. 187-249; ODB. Vol. 2, გვ. 1157.

² საქართველოში კურაპალატის ტიტულის გაგრძელებას მრავალი მკვლევარი შეეხო, მათ შორის იხილეთ: ივ. ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია. ტომი II. თბ. 1965, გვ. 109-115; შ. ბაღრიძე. ქართველთა სამეფოს პოლიტიკური სტრუქტურის ისტორიიდან (ცენტრალური ხელისუფლება). თსუ შრომები. ტ. 113. ისტორიის მეცნიერებათა სერია V. თბ. 1965, გვ. 217-268; შ. ლორთქიფანიძე. ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება (IX-X სს.). თბ. 1963; ქსე. ტომი 6. თბ. 1983, გვ. 78; ნ. ლომოური. საქართველო და ბიზანტიის ურთიერთობა. ნაწილი I (IV-IX სს.). თბ. 2011, გვ. 178-179; C. Toumanoff. Caucasica and Byzantium. Traditio. Vol. 27. 1971, გვ. 120-122. ქართველთა სამეფოს შესახებ IX-X საუკუნეებში იხილეთ შემდეგი შრომები: თ. ლომოური. სუმბატ დავითის-ძისა და გიორგი მერნუღეს ცნობები მე-9-მე-10 სს. ქართველ ბაგრატიონთა შესახებ. ტფ. 1925; კ. კეკელიძე. აშოტ დიდის ქრონოლოგიისათვის. ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან. ტ. 8. თბ. 1962, გვ. 251-257; საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. ტომი II. თბ. 1973, გვ. 445-489; შ. ბაღრიძე. დავით დიდი ტაოელის პოლიტიკური სტატუსის საკითხისათვის. თსუშ. B 8-9 (155-156), თბ. 1974; ქსე. ტომი 10. თბ. 1986, გვ. 462-463; ალ. აბაღლაძე. ამიერკავკასიის პოლიტიკურ ერთეულთა ურთიერთობა IX-XI საუკუნეებში. თბ. 1988; ზ. პაპასკირი. ქართველთა პოლიტიკური სამყარო „ბიზანტიურ თანამეგობრობაში“ (X საუკუნის I ნახევარი). ისტორიანი – სამეცნიერო კრებული მიძღვნილი რიონ მეტრეველის დაბადების 70-ე წლისთავისადმი. თბ. 2009, გვ. 158-180; Cambridge Medieval History. Vol. IV – Byzantine Empire. Part I. Cambridge University Press. 1966, გვ. 609-618.

იკურ პერიოდში დაბალი რანგის მოხელეს წარმოადგენდა. *Cura palatii* (ლათ. სასახლის მსრუენელი) მშენებლობის ხელმძღვანელსა და იმპერატორის სასახლის მეთვალყურის თანამდებობა იყო.³

დასავლეთ რომის იმპერიაში კურაპალატი კასტრენსის დაქვემდებარებული პირი იყო, ეს უკანასკნელი კი *Notitia Dignitatum*-ში იხსენიება, როგორც *Castrensis sacri palatii*, ანუ წმინდა სასახლის კასტრენსისი.⁴ როგორც ჯონ ბაგნელ ბარი აღნიშნავს, მოგვიანებით, V საუკუნის კონსტანტინოპოლში კურაპალატის თანამდებობა არათუ გამოყოფილია კასტრენსისის სახელოსგან, არამედ თავისი მდგომარეობით მასთან გათანაბრებულია.⁵ იმავე V საუკუნეში იმპერატორ იუსტინე I-ის (518-527 წწ.) მმართველობის დროს რომაელი დიდებულისა და პატრიციოსის, ნომოსის (ან ონინოსის) შვილიშვილი ცოლად გაჰყვა ლაზიკის მეფე წათე I-ს. სწორედ ეს ნომოსი იწოდება აბო კურაპალატად (ყოფილი კურაპალატი).⁶ აქ უკვე კურაპალატი მნიშვნელოვანი ფიგურაა, რომელიც იმპერატორთან დაახლოებულია, ხოლო მისი ოჯახის წევრს უცხო ქვეყნის, ლაზიკის მმართველზე აქორწინებენ იმპერატორის ბრძანებით.

ასეთი საპატიო ქორწილისთვის, რომელსაც ლაზების მეფე და აღმოსავლეთ რომის იმპერიის მმართველი წრე უნდა დაეკავშირებინა ერთმანეთთან, დაბალი რანგის რომაელი დიდებული ვერ შეირჩეოდა. ამგვარად, კურაპალატის მდგომარეობა აღმოსავლეთ რომის იმპერიაში VI საუკუნის დასაწყისისთვის საგრძნობლად არის გაზრდილი. როგორც ჯ. ბ. ბარი აღნიშნავს, უკვე იმპერატორ ანასტასიუსის (491-511 წწ.) მმართველობიდან მოყოლებული კურაპალატის თანამდებობა მნიშვნელოვნად უნდა ყოფილიყო დაწინაურებული.⁷

V საუკუნის ბიზანტიის სენატში ამ თანამდებობის მფლობელი სპექტაბილისის (*vir spectabilis*) რანგში იყო აყვანილი, მოგვიანებით კი – ილუსტრისის (*vir illustris*). სიტუაცია კარდინალურად შეიცვალა იუსტინიანე I დიდის (527-565 წწ.) იმპერატორობის დროს, როდესაც მან საკუთარ დისწულს და მომავალ მემკვიდრეს, იუსტინეს, უბოძა კურაპალატობა (552 წლის 28 იანვარ-

³ ODB. Vol. 2, გვ. 1157.

⁴ Extracts from the *Notitia Dignitatum*. Trans. by W. Fairley. University of Pennsylvania Press. 1894, გვ. 4, 14-15.

⁵ J. B. Bury. *Imperial Administrative System of the Ninth Century: With a Revised Text of the Kletorologion of Philotheos*. London. 1911, გვ. 33.

⁶ J. B. Bury. *Imperial Administrative System of the Ninth Century*, გვ. 33; R. Guiland. *Etudes sur l'histoire administrative de l'Empire byzantin. Le curopalate*, გვ. 189; იოანე მაღალა. გეორგიკა. ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ. ტომი III. ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო ს. ყაუხჩიშვილმა, თბ. 1936, გვ. 264; *Chronicon Paschale*. გეორგიკა. ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ. ტომი IV. ნაკ. I. ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო ს. ყაუხჩიშვილმა, თბ. 1941, გვ. 11-12.

⁷ J. B. Bury. *Imperial Administrative System of the Ninth Century*, გვ. 34.

ო).⁸ ამის შემდეგ კურაპალატის ტიტული ხდება რიგით მესამე პატივი ბიზანტიის იმპერიაში.⁹ ეინაიდან თავად იუსტინიანე I დიდის მმართველობის დროს არ ფიქსირდება არც კეისრისა და არც ნოველისიმოსის ტიტულები, უნდა ვიფიქროთ, რომ იგი უმაღლესი სენატორული პატივი იყო მთელი თანამეგობრობის მასშტაბით.

ზემოთ თქმულთან დაკავშირებით საინტერესოა იმავე ჯონ ბაგნელ ბარის შენიშვნა, რომელიც წერს, რომ იუსტინიანე I-მა დიდმა თავის დისწულს, იუსტინეს, კურაპალატის ტიტული მიანიჭა, რითიც ამ ტიტულს იმპერიის ტახტის მემკვიდრის ფუნქცია შესძინაო. ხოლო კეისრის ტიტულის უგულვებელყოფას ჯ. ბ. ბარი იუსტინიანეს პირადი შეხედულებებით ხსნის და მოტივად შურს ასახელებს.¹⁰ როგორც ცნობილია, იუსტინიანე I დიდი სანამ იმპერატორი გახდებოდა, ფლობდა ჯერ ნოველისიმოსის, ხოლო შემდეგ კეისრის ტიტულებს, როგორც აღმოსავლეთ რომის იმპერიის მემკვიდრე ყველა ეს ტიტული მან სენატის წყალობით მოიპოვა. იმპერატორი იუსტინე თავისი სურვილის საწინააღმდეგოდ აიძულეს უმაღლესი რანგის ეს ტიტულები გადაეცა იუსტინიანესთვის. იუსტინიანე მისი შეილად აყვანის შემდეგ, ფაქტობრივად, სათავეში ედგა აღმოსავლეთ რომის იმპერიას. ამდენად, ასეთი აქტიურობა და მისი დაწინაურება ბიზანტიის იმპერატორობის პერიოდში ნაკლებ გასაკვირია.¹¹ ამგვარად, იუსტინიანე I-მა დიდმა (527-565 წწ.), განსხვავებით ბიზანტიისგან, არ ისურვა, მისი სურვილის საწინააღმდეგოდ გაეცა ნოველისიმოსისა და კეისრის ტიტულები საკუთარ მემკვიდრეზე, რაც შეიძლება გამხდარიყო საბაბი იმისა, რომ იუსტინიანე დიდმა საკუთარი მმართველობის დროს სრული უგულვებელყოფა გაუკეთა კეისრის და ნოველისიმოსის ტიტულებს, ხოლო თავის მემკვიდრეს, იუსტინეს, კი მიანიჭა უფრო დაბალი კურაპალატის ტიტული, რომელიც იმპერატორის შემდეგ ყველაზე საპატიო ტიტულად აქცია მთელ იმპერიაში. აღნიშნული მოტივი სრულიად შეესაბამება იუსტინიანეს ფსიქოლოგიურ მდგომარეობას, რომელიც ვერ იტანდა მასზე რაიმე სახით უპირატეს ადამიანებს და ცდილობდა, ყველაფერში სხვაზე მაღლა დამდგარიყო, ასევე ნაკლებად ითვალისწინებდა სხვის აზრს (გამონაკლისი, ალბათ, მისი მეუღლე, თეოდორა, იყო) და მოქმედებდა თავისი შეხედულებების შესაბამისად. მისი პიროვნებისთვის დამახასიათებელი ეს ნიშან-თვისებები კარგად აქვს შემწნეული პროკოპი კესარიელს, რომელიც, მიუხედავად იმისა, რომ გარკვეულ ტენდენციურობას იწვევს თავის „საიდუმლო ისტორიაში“, საერთო ჯამში, გარკვეულ ობიექტურ წარმოდგენას გვაძლევს

⁸ The Prosopography of the Later Roman Empire. Vol. 3. A.D. 527-641. J. R. Martindale. Cambridge University Press. 1992, გვ. 755.

⁹ ODB. Vol. 2, გვ. 1157.

¹⁰ J. B. Bury. Imperial Administrative System of the Ninth Century, გვ. 34.

¹¹ A. A. Vasiliev. Justin the First: An Introduction to the Epoch of Justinian the Great. Harvard University Press. 1950, გვ. 93-94.

იუსტინიანე I დიდის ფსიქოლოგიურ პორტრეტზე.¹² სწორედ იმპერატორის პირადულმა მოტივებმა განაპირობა სასახლის მეთვალყურის რიგითი თანამდებობის ასეთი სახის დაწინაურება.

რაც შეეხება იუსტინეს, იგი იმპერატორად კურთხევამდე (565 წლამდე), 552-565 წლებში, სწორედ კურაპალატის ტიტულის მფლობელია. იუსტინე, როგორც კურაპალატი, ითვლებოდა ბიზანტიის სენატის უმაღლესი რანგის, გლორიოსისიმუსის (gloriosissimus), პატივის მქონეებლად. იგი ფლობდა საპატიო ექსკონსულის (ex consule) თანამდებობასაც.¹³ იუსტინე II-მ (565-578 წწ.) იმპერატორად კურთხევამდე კურაპალატად დანიშნა თავისი სიძე, ბადუარიუსი. ეს იყო ტიტული, რომელსაც იმპერატორი ტახტის დაკავებამდე თავად ატარებდა და რითიც ბადუარიუსი, ფაქტობრივად, აღმოსავლეთ რომის იმპერიის მემკვიდრედ გამოაცხადა.¹⁴ ფლავიუს კორიპუსის მიხედვით, იუსტინიანე I დიდის დროს კურაპალატი კეისრის თანაბარი პატივი იყო.¹⁵

ამრიგად, შეგვიძლია თამამად ვთქვათ, რომ კურაპალატის ტიტული ორი იმპერატორის, იუსტინიანე I დიდისა და იუსტინე II-ის, მმართველობის დროს აღმოსავლეთ რომის იმპერიის მემკვიდრის ფუნქციას ითავსებდა.¹⁶ სიტუაცია შეიცვალა იმავე იუსტინე II-ის (565-578 წწ.) მმართველობის დროს, როდესაც იმპერატორს ფსიქიკა შეერყა, რის ფონზეც აღარ შეეძლო მმართველობა და მის ნაცვლად იუსტინეს უახლოესი მეგობარი ტიბერიუსი აიყვანეს კეისრის პატივში.

აღნიშნული მოვლენა ბადუარიუსის დამცრობას მოჰყვა შედეგად, რომელსაც 573 წლის 6 ოქტომბერს ფსიქიკაშერყეულმა იმპერატორმა, იუსტინე II-მ, მძიმე შეურაცხყოფა მიაყენა და საეახშმოდ მყოფი ძალის გამოყენებით გააგდებინა იქიდან. შემდეგ კი დედოფალ სოფიას წარევით იმპერატორმა თითქოს მოუბოდიშა კიდევ ბადუარიუსს,¹⁷ თუმცა ტიბერიუსის კეისრის რანგში აყვანა ამ მოვლენიდან ცოტა ხნის შემდეგ, 574 წელს, ადასტურებს იმ ფაქტს, რომ ბადუარიუსი დამცრობილ იქნა, ხოლო მის მაგიერ ტახტის მემკვიდრე

¹² იუსტინიანეს პიროვნული დახასიათების შესახებ იხილეთ პროკოპი კესარიელის „საიდუმლო ისტორია“, იხ.: The Secret History of Procopius. Trans. from Latin by R. Atwater. First pub. in 1927. Repr. in 2007, გვ. 37-39.

¹³ The Prosopography of the Later Roman Empire. Vol. 3, გვ. 755.

¹⁴ The Prosopography of the Later Roman Empire. Vol. 3, გვ. 164.

¹⁵ J. B. Bury. Imperial Administrative System of the Ninth Century, გვ. 34; Flavius Cresconius Corippus. In laudem Iustini Augusti Minoris. Libri IV. Edited with translation by Averil Cameron. The Athlone Press, University of London. London 1976, I, 134.

¹⁶ R. Guiland. Etudes sur l'histoire administrative de l'Empire byzantin. Le curopalate, გვ. 189.

¹⁷ The Chronicle of Theophanes Confessor: The Byzantine and Near Eastern History AD 284-813. Trans. with introd. and comm. by C. Mango and R. Scott. Clarendon Press: Oxford. 1997, გვ. 364; The Prosopography of the Later Roman Empire. Vol. 3, გვ. 164. იმპერატორის მობოდიშების სცენა ზედმეტად მხატვრულად არის აღწერილი თეოფანე აღმსარებლის (დაახ. 760 - 817/8 წწ.) მიერ, როგორც ჩანს, იმპერატორისა და ბადუარიუსის კონფლიქტი ამით არ ამოიწურა, წინააღმდეგ შემთხვევაში გაუგებარია ტიბერიუსის აღზევება ტახტის მემკვიდრედ, რომელიც ქრონოლოგიურად სწორედ ამ ფაქტს მოჰყვა.

ტიბერიუსი გახდა.

ტიბერიუსი კეისრად თავად იმპერატორმა იუსტინემ (როდესაც ოდნავ გამოვიდა მდგომარეობიდან) და მისმა მეუღლემ, სოფიამ, დაამტკიცეს 574 წელს.¹⁸ აქედან მოყოლებული კურაპალატის ტიტული მყარად ინარჩუნებს მესამე პოზიციას (კეისრისა და ნოველისიმოსის შემდეგ) იმპერიის საკარისკაცო იერარქიის უმაღლეს საფეხურზე. კურაპალატის მდგომარეობა კარგად არის ასახული ბიზანტიურ ტაქტიკონებშიც, რომლებიც, მართალია, მოგვიანო პერიოდშია შედგენილი, მაგრამ კურაპალატის ტიტულთან მიმართებით ასახავს იმ ვითარებას, რომელიც VI საუკუნის მეორე ნახევრიდან დამყარდა აღმოსავლეთ რომის იმპერიაში.¹⁹ სიმპტომატურია ისიც, რომ ბატონიშვილი ვახუშტი ბაგრატიონი (1696-1756 წ.) საკუთარ ნაშრომში „აღწერა სამეფოსა საქართველოსაში“ ქართლის პირველი ერისმთავრის, გუარამის,²⁰ კურაპალატად აღსაქვებას ამ მოვლენის ახლო ხანებში საზღვრავს და 575 წლით ათარიღებს.²¹ შესაძლოა, არსებობდა რაღაც ტრადიცია, რომლის მიხედვითაც ვახუშტი აღნიშნული მოვლენის სწორ დათარიღებას გვაძლევს. ყოველი შემთხვევისთვის, ვახუშტი ბატონიშვილის მიერ შემოთავაზებული თარიღი (575 წელი) კარგად უდგება კურაპალატის ტიტულის მქონე ბაღუარიუსის დამცრობას (573 წელი) და კეისრობის ხელახლა აღორძინებას იმპერატორის მეძკიდრის რანგში (574 წელი), რასაც იმავე ხანებში მოჰყვა კურაპალატის უკვე ოდნავ დამცრობილი ხარისხის ქართველ ერისმთავარზე გაცემა. ამით ქართლის მმართველის პოლიტიკური სტატუსი იმპერატორის ყოფილ მეძკიდრეს გაუთანაბრეს. არ არის გამორიცხული ისიც, რომ გუარამს კურაპალატობა ბაღუარიუსის სიკვდილის შემდეგ მიეღო. ეს უკანასკნელი კი, როგორც

¹⁸ W. Treadgold. A History of Byzantine State and Society. Stanford University Press. 1997, გვ. 223.

¹⁹ N. Oikonomides. Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles. Paris. 1972, გვ. 46-47, 136-137, 242-245, 262-263, 293.

²⁰ გუარამის შესახებ ინფორმაციას რამდენიმე ქართული საისტორიო წყარო გვაწვდის, მათ შორის „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ქრონიკა, ჯუანშერ ჯუანშერიანი და სუმბატ დავითის ძე. იხ.: მოქცევაჲ ქართლისაჲ: ახლად აღმოჩენილი სინური რედაქციები. გამოსცა და წინასიტყვაობა დაურთო ზ. ალექსიძემ. თბ. 2007; ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები. წგნ.: I (V-X სს.), რედ. ილია აბულაძე, თბ. 1963, გვ. 95; ქართლის ცხოვრება. მთ. რედ. რ. მეტრეველი. თბ. 2008, გვ. 226, 360-361; ქართლის ცხოვრება. ტ. I. ტექსტი დადგენილია ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. თბ. 1955, გვ. 218-220, 373-374; იმავე გუარამის შესახებ ინფორმაცია გვაწვდის ბიზანტიური წყაროები და ნუმიზმატიკური მასალა იმ განსხვავებით, რომ ამ წყაროებში იგი მოხსენიებულია გურგენის სახელწოდებით. ამის გამო ისტორიოგრაფიაში მას ხშირად გუარამ-გურგენადაც იხსენიებენ, იხ.: თეოფანე ბიზანტიელი. გეორგიკა. III, გვ. 257-258; გ. დუნდუა, თ. დუნდუა. ქართული ნუმიზმატიკა. ტომი I. თბ. 2006, გვ. 133-142.

²¹ ვახუშტი ბატონიშვილი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. ქართლის ცხოვრება. ტომი IV. ტექსტი დადგენილია ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. თბ. 1973, გვ. 119.

ცნობილია, 576 წელს დამარცხდა ღომბარდებთან შეტაკებაში, რის შემდეგაც გარდაიცვალა, შესაძლოა, ბრძოლაში მიყენებული ტრილოპებისგანაც.²² ამრიგად, კურაპალატის ტიტული ეპატორი შეიქმნა, ეს კი გეაფიქრებინებს იმას, რომ გუარამის მიერ კურაპალატის პატივის მიღება ვახუშტის ქრონოლოგიასთან შეჯერებით, დაახლოებით, 575-576 წლების ახლო ხანებით განესაზღვროთ.²³ შესაბამისად, სკეპტიციზმი, ქართველი ერისმთავრის მიერ კურაპალატის ტიტულის VI საუკუნის ბოლოს მიღების შესახებ, არ მოგვანია გამართლებულად.²⁴ აქედან მოყოლებული, როგორც ისტორიოგრაფიაში არის შენიშნული, კურაპალატობა გადაეცემოდა ან იმპერატორის ოჯახის წევრებს, ანდა უცხო ქვეყნის მმართველებს (მაგ.: ქართლისა და სომხეთის).²⁵

კურაპალატის ტიტული VI-IX საუკუნეებში უშუალოდ იმპერატორის ოჯახის ახლო წევრებზე გაიცემა. იმპერატორი მაურიკე (582-602 წწ.) ამ ტიტულს გადასცემს თავის ძმას, პეტრეს. იმპერატორი ფოკასი (602-610 წწ.) თავის ძმისწულს, დომენციოლოსს, აიყვანს იმავე პატივში. მომდევნო იმპერატორი პერაკლე (610-641 წწ.) თავის ძმას, თეოდორეს, უბოძებს კურაპალატის ტიტულს. ლეონ III ისავრიელი (717-741 წწ.) – თავის სიძეს, არტავაზდს, ხოლო ნიკიფორე I (802-811 წწ.) ასევე თავის სიძეს, მიხაელს აიყვანს აღნიშნულ პატივში.²⁶

აღნიშნული ტიტული ინარჩუნებს თავის განსაკუთრებულ მნიშვნელობას X საუკუნეშიც, როდესაც იმპერატორი ნიკიფორე II ფოკა (963-969 წწ.) მას გადასცემს თავის ძმას, ლეონ ფოკას. პირველად ბიზანტიაში იმპერატორის ოჯახის წევრების გარდა (ასევე, მათი გამოკლებით, ეინც ქართლსა და სხვა ქვეყნებს მართავდნენ), რომლებმაც ეს ტიტული მიიღეს, იყო ბარდა სკლეროსი, რომელიც 976-979 წლებში სერიოზულ აჯანყებას აწეობს იმპერატორის წინააღმდეგ. მან კურაპალატობა სიკვდილამდე (999 წელი) შეინ-

²² The Prosopography of the Later Roman Empire. Vol. 3, გვ. 164-165.

²³ დავით მუსხელიშვილი მონეტებსა და ბიზანტიურ წყაროებში დაფიქსირებულ ქართლის პირველ ერისმთავარ გურგენსა და ქართული წარმოშობის წყაროების გუარამ კურაპალატს სხვადასხვა პირად მიიჩნევს. გურგენის მოღვაწეობას იგი 571-580-იანი წლებით სასდვრავს, ხოლო გუარამ კურაპალატის მოღვაწეობას – VI საუკუნის 80-იანი წლების ბოლოთი. იხ.: დ. მუსხელიშვილი. საქართველო IV-VIII საუკუნეებში. თბ. 2003. თუ აღნიშნულ შეხედულებას გავითვალისწინებთ, გუარამის მიერ კურაპალატის ტიტულის მიღება VI საუკუნის 80-იანი წლების ბოლოთი უნდა განისაზღვროს. თუმცა, წვენი აზრით, გუარამისა და გურგენის სახელების მსგავსება, ასევე მათი მოღვაწეობის პერიოდი და ქართლში ხელისუფლების ხელახალი აღორძინების ფაქტი გეაფიქრებინებს იმას, რომ წყაროებში დაფიქსირებული ამ ორი სახელის მქონე პიროვნების გაიგივება სრულიად რეალურად მიეძინათ.

²⁴ ნაწილი მეცნიერებისა, ფაქტობრივად, უუზრადლებოდ ტოვებს ქართლის მმართველის მიერ VI საუკუნეში კურაპალატის ტიტულის მიღების ქართულ წყაროებში დაფიქსირებულ ფაქტს, იხ.: R. Guiland. Etudes sur l'histoire administrative de l'Empire byzantin. Le europalate, გვ. 215; ქსე. ტომი 6. თბ. 1983, გვ. 78.

²⁵ ODB. Vol. 2, გვ. 1157.

²⁶ J. B. Bury. Imperial Administrative System of the Ninth Century, გვ. 34.

არსუნა.²⁷ XI საუკუნეში კურაპალატები ხდებიან, იმპერატორის ოჯახის წევრების გარდა, სხვა ბიზანტიელი დიდებულებიც, მაგალითად, კატაკალონ კეპაემენი, ნიკიფორე ბოტანიანტე (სანამ იმპერატორი გახდებოდა 1078 წელს) და სხვა.²⁸ აღნიშნული ტიტულის დაკნინება XI საუკუნეშივე უნდა დაწყებულიყო, როდესაც მას უფრო ინტენსიურად გასცემენ, ვიდრე მანამდე. ხოლო XI საუკუნის ბოლოს უკვე ჩნდება პროტოკურაპალატი, ანუ კურაპალატთა შორის უპირველესი.²⁹ ეს ფაქტი ამ ტიტულის ფართო გავრცელებაზე მიანიშნებს, რის გამოც მათ შორის კონკრეტული პირების გამოსარჩევად ახალი ტიტულის შექმნა გახდა საჭირო. მიუხედავად დაკნინებისა, კურაპალატის დარსება ბიზანტიის იმპერიის დაცემამდე შემორჩა ბიზანტიური ტიტულატურის იერარქიას, თუმცა ბიზანტიის იმპერიის არსებობის უკანასკნელ საუკუნეებში ინტენსიურად აღარ გაიცემოდა.³⁰

კურაპალატი თავდაპირველად, როგორც აღვნიშნეთ, სამოხელეო ფუნქციას ითავსებდა და იმპერატორის სასახლის მეთვალყურის, მზრუნველისა და ადმინისტრატორის მოვალეობა ჰქონდა დაკისრებული. იმპერატორ ანასტასიუსის (491-511 წწ.) დროს იგი უკვე საკმაოდ არის დაწინაურებული, ხოლო იუსტინიანე I დიდის დროიდან ოფიციალური ტიტულია და მისი მფლობელი იმპერატორის შემკვიდრე ხდება, რითიც კურაპალატი კარგავს სამოხელეო-ადმინისტრაციულ ფუნქციებს და უმაღლესი სენატორული პატივი ხდება მთელ იმპერიაში. ამ პოზიციას კურაპალატი ინარჩუნებს, ვიდრე იუსტინე I-ის (565-578 წწ.) მმართველობის დასაწყისამდე, ხოლო შემდეგ ადგილს უთმობს კეისარს. საბოლოოდ იგი მესამე პოზიციას იკავებს ბიზანტიურ საიმპერიო-საკარისკაციო ტიტულატურაში.

ბუნებრივია, როგორც საიმპერიო-საკარისკაციო ტიტულის მფლობელს, კურაპალატის ტიტულის მქონებელსაც ეძლეოდა საპატიო ინსიგნიები, ანუ ძალაუფლების ნიშნები. ინვესტიტურის გადაცემა ხდებოდა თავად იმპერატორის მიერ ან მისივე საგანგებო დაღებულებით. ინვესტიტურას შეადგენდა წითელი ხიტონი, რომელიც შემკული იყო ოქროს ორნამენტებით. ინვესტიტურას შეადგენდა ასევე ხლამიდა და სარტყელი, რომელთაც იმპერატორი თავად გადასცემდა მომავალ კურაპალატს მთავარ ეკლესიაში.³¹ კონსტანტინე პორფიროგენეტის მიერ შედგენილ ცერემონიების წიგნში (*De Cerimoniis Aulea Byzantinae*) აღნიშნულია, რომ კურაპალატის ტიტულის გადაცემა ხდებოდა

²⁷ R. Guilland. *Etudes sur l'histoire administrative de l'Empire byzantin. Le curopalate*, გვ. 201.

²⁸ R. Guilland. *Etudes sur l'histoire administrative de l'Empire byzantin. Le curopalate*, გვ. 201-204; ODB. Vol. 2, გვ. 1157.

²⁹ V. Laurent. *Argyros Karatzas, protocurapalates et duc de Philipopolis. Revisia Istorica*. 29. 1943, გვ. 203-210; *Studies in Byzantine Sigillography*. Vol. 8. Ed. by J.-C. Cheynet and C. Sode. Munich, Leipzig. 2003, გვ. 181.

³⁰ კურაპალატის ტიტულის გავრცელებაზე XI-XIV საუკუნეების ბიზანტიის იმპერიაში იხილეთ: R. Guilland. *Etudes sur l'histoire administrative de l'Empire byzantin. Le curopalate*, გვ. 201-213; ODB. Vol. 2, გვ. 1157.

³¹ N. Oikonomides. *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècle*, გვ. 96-97; *Constantini Porphyrogeniti Imperatoris De Cerimoniis Aulea Byzantinae. Libri Dou. Graece et Latine*. Ed. by I. Reiske. CSHB. Bonnac. MDCCCXXIX (1929), გვ. 229-231; J. B. Bury. *Imperial Administrative System of the Ninth Century*, გვ. 22.

საგანგებო ცერემონიაზე, თუმცა იქვეა მითითებული, რომ მისი გაცემა შეიძლებოდა მის გარეშე.³² კურაპალატად დანიშვნის წესიც იმავე კონსტანტინე პორფიროგენეტის წიგნში ვრცლად არის მოცემული.³³

მსგავსად სხვა უმაღლესი საიმპერიო ტიტულის მფლობელებისა, კურაპალატის ტიტულის მფლობელი იღებდა ყოველწლიურ სარგებელს საკუთარ ტიტულზე, თუმცა ხშირად ისე ხდებოდა, რომ იმპერატორის ხაზინიდან თანხა მხოლოდ იმ პირებსე გაიცემოდა, რომლებიც კონსტანტინოპოლში იმყოფებოდნენ ან იმპერიის ცენტრის უშუალო სიახლოვეს. ხდებოდა თანხის შეზღუდვით გაცემაც, ყოველივე, როგორც წესი, იმპერატორის ნებაზე იყო დამოკიდებული. თუმცა, შერჩევითობის პრინციპი ხშირ შემთხვევაში უკმაყოფილებას იწვევდა, ამის გამო მრავალი არისტოკრატი პროტესტს გამოხატავდა იმპერატორთან აღნიშნული მოვლენის მიმართ.³⁴

ყოველივე ზემოთ თქმულიდან გამომდინარე შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ კურაპალატის ტიტულს VI საუკუნის ბიზანტიაში იმპერატორის შემდეგ ერთ-ერთი უმაღლესი ადგილი უკავია მთელი თანამეგობრობის მასშტაბით. ამის შემდეგ ამ ტიტულის მიღება კეისრისა და ნოველისიმოსის ტიტულების პარალელურად იმპერატორის ოჯახის წევრების პრივილეგია გახდა. აღნიშნულ სტატუსს იგი ინარჩუნებს IX-X საუკუნეების ჩათვლითაც.

კურაპალატის ტიტულის მფლობელი იღებს ინსიგნიებსა და ინესტიტურას იმპერატორის ბრძანების შესაბამისად, მასვე ეძლევა ფინანსური სარგო, ყოველწლიური წყალობის, როგას (ქართ. როქი), სახით. კურაპალატის სოციალური სტატუსი VI-XI საუკუნეების ჩათვლით ერთ-ერთი ყველაზე მეტად დაწინაურებულია მთელი ბიზანტიის თანამეგობრობის ჩათვლით. იგი დასახელებულია იმ ექვსი ყველაზე მნიშვნელოვანი ტიტულისა თუ თანამდებობის მქონე საერო და სასულიერო პირებს შორის, რომლებიც ადგილს იკავებენ იმპერატორის გვერდით ოფიციალური ბანკეტის დროს – ფილოთეოსის ტაქტიკონის (899 წელი) მიხედვით ესენია (რიგითობის დაცვით): კონსტანტინოპოლის პატრიარქი, კეისარი, ნოველისიმოსი, კურაპალატი, ბასილეოპატორი, ზოსტე პატრიკია.³⁵ დაახლოებით იგივე ვითარებაა ე.წ. ბენეშევის ტაქტიკონის (შედგენილია 934-944 წლებში) მიხედვით, იმ განსხვავ-

³² J. B. Bury. Imperial Administrative System of the Ninth Century, გვ. 35; Constantini Porphyrogeniti Imperatoris De Cerimoniis Aulea Byzantinae. I, გვ. 231.

³³ Constantini Porphyrogeniti Imperatoris De Cerimoniis Aulea Byzantinae. I, გვ. 229-231.

³⁴ აღფრედ რამბოს მოჰყავს გრიგოლ ტარონიტისიზის მაგალითი, რომელიც ყოველწლიურ წყალობას იღებდა იმპერატორისგან როგას (სპეციალურად განსაზღვრული ყოველწლიური ჯამაგირი – ლ. თ.) სახით, რაც გახდა კიდევ საბაბი იმისა, რომ იბერიის მეფემ, ეასპურაკანის მეფემ და მეფეთ მეფემ (იგულისხმება სომხეთის შაჰან შაჰი ანუ ანისის მეფე – ლ. თ.) წერილი გაუგზავნეს იმპერატორს, რომელშიც გულისწერომახს როგას შერჩევითობის პრინციპით გაცემის გამო. იხ.: A. Rambaud. L'Empire grec au dixième siècle. Constantin Porphyrogénète. Paris. 1870, გვ. 515; ივ. ჯაფარიშვილი. ქართველი ერის ისტორია. ტომი II. თბ. 1965, გვ. 112.

³⁵ N. Oikonomides. Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècle, გვ. 134-137.

ეებით, რომ აქ თავში დასახელებულია რომის პაპი, ხოლო ბასილეოპატორის შემდეგ დასახელებულია პროედროსი, დანარჩენის მდგომარეობა უცვლელია.³⁶

საქართველოში კურაპალატის ტიტული, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, VI საუკუნეში წნდება. თუმცა განსაკუთრებული გაერცვლება IX-X საუკუნეებში ჰპოვა, როდესაც ამ ეპოქაში არსებულ ქართველთა სამეფოში (ისტორიო-გრაფიაში ცნობილია ასევე ტაო-კლარჯეთის სახელწოდებით) ერთ-ერთი ყველაზე წამყვანი ტიტული გახდა.³⁷ უფრო მეტიც, ეს ტიტული იმდენად მნიშვნელოვანი იყო, რომ ამ სამეფოს „ქართველთა საკურაპალატოდ“ მოიხსენიებენ.³⁸ თუ რამდენად სწორია აღნიშნული დეფინიცია ქართველთა სამეფოს მისამართით, ცალკე საკითხია. დამოუკიდებელ განხილვას მოითხოვს ისიც, თუ რამდენად დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა კურაპალატის ტიტულს ქართველთა სამეფოს დამოუკიდებლად არსებობის პერიოდში, რასაც დაეთმობა კიდევ აღნიშნული სტატია.

ქართველთა სამეფოს ჩამოყალიბება ბაგრატიონთა გვარის სახელმწიფო მოღვაწის, აშოტ I დიდის (787-826 წწ.), სახელს უკავშირდება.³⁹ აშოტი თავიდან ქართლის ერისმთავარი ეოფილა. მოგვიანებით არაბების წარუმატებლობასთან ერთად ბიზანტიასთან ომში და სახალიფოს დასუსტების პირობებში აშოტი არაბებს აუჯანყდა. არაბების წინააღმდეგ აჯანყება ბიზანტიის მოკავშირეობის გარეშე წარმოუდგენელი იყო. უკვე აშოტის მამას, ადარნასე ბაგრატიონს, სამფლობელოები ბიზანტიის იმპერიის ჩრდილო-აღმოსავლეთ საზღვართან ჰქონდა.⁴⁰ ეს კი, ბუნებრივია, ბიზანტიის მესვეურთა თანხმობასაც გულისხმობდა აღნიშნული ტერიტორიის კონტროლის საქმეში. აშოტი, მამის მიერ კონსოლიდირებულმა საერისთავომ მნიშვნელოვანი საფუძველი შეუქმნა დამოუკიდებელი სახელმწიფოს ჩამოყალიბებას. საერთოდ, VII-VIII საუკუნეების საქართველოში რამდენიმე საერისთავო იყო შექმნილი, რომლებიც, ფაქტობრივად, დამოუკიდებელ ადმინისტრაციულ ერთეულებს წარმოადგენდნენ სუსტი ცენტრალური ხელისუფლებისა და მძლავრი

³⁶ N. Oikonomides. Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècle, გვ. 242-245.

³⁷ ს. ჯანაშია. ფეოდალური რევოლუცია საქართველოში: ნარკვევები ფეოდალიზმის წარმოშობის ისტორიიდან საქართველოში. პირველად გამოიცა 1935. შრომები. ტ. I. თბ. 1949, გვ. 86; საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. II, გვ. 455-467.

³⁸ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. II, გვ. 446; ქსე. ტომი 10. თბ. 1986, გვ. 462.

³⁹ აშოტის შესახებ იხილეთ: ვახუშტი ბატონიშვილი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 128-129; პ. ინგოროვეა. გიორგი მერსულე: ნარკვევი ძველი საქართველოს ლიტერატურის, კულტურის და სახელმწიფოებრივი ცხოვრების ისტორიიდან. პირველად გამოიცა 1954. თხზულებათა კრებული. ტ. II. ნაწ. I. თბ. 2009, გვ. 43-70; ზ. პაპასკირი. ბიზანტიის იმპერია და ქართული პოლიტიკური სამყარო IX ს. I მეოთხედში. ტაო-კლარჯეთის სამთავროს წარმოქმნა. კრ. საქართველო და მსოფლიო ისტორია და თანამედროვეობა. ბათუმი. 2009.

⁴⁰ გ. მაშულია. ფარნავაზიანთა და ბაგრატიონთა სახლთა ურთიერთობა VIII-IX საუკუნეთა მიჯნაზე. სამცხ. გ. 67. № 1. 1972.

შეუვალობის პირობებში.⁴¹ საქართველოში კი ამ დროს სამი სუპერძალა იბრძოდა გავლენის მოპოვებისთვის, მათ შორის იყვნენ: ბიზანტიის იმპერია, არაბთა სახალიფო, ხაზართა ხაკანატი.⁴² ყველა ამ ძლიერი ქვეყნის პოლიტიკა ექსპანსიონისტურ ხასიათს ატარებდა და რეგიონის მასშტაბით ჰეგემონობის დამყარებას ისახავდა მიზნად. აღნიშნული სახელმწიფოების ინტერესები ყველაზე მძაფრად საქართველოს ტერიტორიაზე იკვეთებოდა.

აღნიშნულ სამ ქვეყანას შორის ყველაზე გავლენიანი არაბთა სახალიფო იყო. შესაბამისად, საქართველოში არსებული პოლიტიკური ერთეულების დიდი ნაწილი ხალიფას უზენაესობას სცნობდა. აშოტისა და სხვა ადგილობრივი კავკასიელი მმართველების მიზანი არაბეთის ბატონობის დამხობა იყო. არაბეთში მიმდინარე არეულობამ, სოციალურმა დაპირისპირებამ და ბაბექის (არაბ. ბაბაქ, სპარს. პაპაქ) აჯანყებამ⁴³ აშოტს ხელი გაუხსნა ანტიარაბული კამპანიის გასაძლიერებლად. ამ წამოწყებაში მნიშვნელოვანი ადგილი ბიზანტიის მესვეურთა პოლიტიკურ და მორალურ მხარდაჭერას ჰქონდა.

მიუხედავად გარკვეული წარმატებისა და ბიზანტიის პოლიტიკური მხარდაჭერისა, აშოტის სამხედრო კამპანია წარუმატებელი აღმოჩნდა. თუმცა იგი ბოლომდე იბრძოდა ქართლისთვის, ხოლო პოლიტიკურ ცენტრად გარეშე მტრებისგან შედარებით უფრო დაცულ ადარნასე ბაგრატიონის სამფლობელოებს ირჩევდა. აშოტის მამის, ადარნასეს, სამფლობელოები „მატიანე ქართლისაჲს“ მიხედვით შემდეგია:

*„ხიცოცხლესავე ჯუანშერისსა იცვალა ადარნასე ბაგრატონიანმან ნასამაღლი კლარჯეთისა, შაეშეთისა, აჭარისა, ნიგალისა, ასისფორისა, არტანისა და ქუეშოსისა ტაოსსაჲ, და ციხეთაგანცა, რომელნი ჰქონდეს შვილისშვილთა ეახტინე მეფისათა. და წარვიდა ადარნასე კლარჯეთად და მუნ მოკელა“.*⁴⁴

ამდენად, ჯერ კიდევ აშოტის მამის, ადარნასეს, დროს კლარჯეთი ბაგრატიონების პოლიტიკურ ცენტრად იქცა საქართველოში. ქართული წყაროების წყნებით, სწორედ არაბთა ბატონობის წინააღმდეგ გამოსვლისთვის იღებს აშოტი ბიზანტიის იმპერატორისგან კურაპალატის ტიტულს. „მატიანე ქართლისაჲში“ ვკითხულობთ:

„ხოლო ეუფლა ქართლს და საზღვართა მისთა. რამეთუ მათვე კამთა

⁴¹ დ. მუსხელიშვილი. საქართველო IV-VIII საუკუნეებში, გვ. 385-387, 417-420.

⁴² საქართველოს ტერიტორიაზე ამ ეპოქაში მომძლავრებული არაბებისა და სხვა დამპყრობლების შესახებ იხილეთ: ს. ჯანაშია. არაბობა საქართველოში. პირველად გამოიცა 1936. შრომები. ტ. II. თბ. 1952, გვ. 342-411; მ. ლორთქიფანიძე. ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება. თბ. 1963, გვ. 113-134; ბ. სილაგაძე. არაბთა ბატონობა საქართველოში (არაბული ცნობების მიხედვით). თბ. 1991; დ. მუსხელიშვილი. საქართველო IV-VIII საუკუნეებში.

⁴³ D. Sourdel. Bābak. El. New edition. Vol. I. Leiden. 1986, გვ. 844.

⁴⁴ ქართლის ცხოვრება. I. ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., გვ. 252; ქართლის ცხოვრება. მთ. რედ. რ. მეტრეველი, გვ. 255.

შესრულ იყო მასდამა საბერძნეთად, და შეიქცა მოუძღვრებელი და განწილებელი. მაშინ ბერძენთა მეფემან მოუბოძა კურაპალატობა აშოტს. და მოუძღვრებულ იყვნეს სარკინოხნი. და განდიდნა აშოტ კურაპალატი“⁴⁵

კურაპალატის ტიტულით იხსენიებს მას სუმბატ დავითის ძეც, თუმცა არ აღწერს იმას, თუ რა ვითარებაში და რა მიზეზით დაეწყო აშოტი კურაპალატობას. სამაგიეროდ, სუმბატი ხაზგასმით აღნიშნავს, რომ ხელმოწერება აშოტ I-მა კურაპალატმა სწორედ ბიზანტიის იმპერატორის ნებით დაიმკვიდრა:

„და განამრავლა სოფლები აშოტ კურაპალატმან ქუეყანათა მათ შინა. და მისცა ღმერთმან და განამტკიცა ჭელმოწერება მისი ნებითა ბერძენთა მეფისადთა“⁴⁶

ამგვარად, ქართული წყაროების ცალსახა ნეყნებით, კურაპალატობა და ხელმოწერება, ანუ დამოუკიდებელი მმართველობის უფლება აშოტს ბიზანტიის იმპერატორისგან მიუღია. აშოტ I კურაპალატის სახელს უკავშირდება ქალაქი არტანუჯის განახლება და მისი გადგეაქალაქება. ეს ყველაფერი იძლევა იმის საფუძველს, რომ სწორედ იგი მივინიშნოთ ახალი ქვეყნის, ქართველთა სამეფოს, დამაარსებლად.⁴⁷ როგორც ისტორიოგრაფიაში არის გარკვეული, კურაპალატის ტიტული აშოტმა 813 წელს მიიღო იმპერატორ ლეონ V არმენიელის განკარგულებით.⁴⁸

აშოტის მიერ კურაპალატის ტიტულის მიღება რომ ვასაღურ დამო-

⁴⁵ ქართლის ცხოვრება. I. ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., გვ. 252; ქართლის ცხოვრება. მთ. რედ. რ. მეტრეველი, გვ. 255.

⁴⁶ ქართლის ცხოვრება. I. ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., გვ. 376; ქართლის ცხოვრება. მთ. რედ. რ. მეტრეველი, გვ. 363.

⁴⁷ პაეღე ინგოროყვას აზრით, სახელწოდება „ტაო-კლარჯეთი“ აშოტის მიერ შექმნილი სახელმწიფოს აღსანიშნავად არ გამოდგება. შესაბამისად, ავტორი „ტაო-კლარჯეთის სამთავროს“ ნაცვლად გეთავაზობს ტერმინს „ქართველთა სამეფო“. პ. ინგოროყვა მიიხედვს, რომ აშოტმა თავი მეფედ გამოაცხადა, ხოლო მას შემდეგ, რაც იმპერატორმა მას უბოძა კურაპალატობა, იგი იწოდა მეფედ და კურაპალატად. (პ. ინგოროყვა. გიორგი მერნულე, გვ. 9, სქ. 33). ზოგადად აშოტ I დიდის მოღვაწეობისა და ამავე ეპოქაში ქართველთა სამეფოსა და ბიზანტიის ურთიერთობის შესახებ იხილეთ იმავე ავტორის იგივე მონოგრაფია: პ. ინგოროყვა. გიორგი მერნულე, გვ. 43-70, 112-115.

⁴⁸ ვარდან არეველცის ცნობით, აშოტმა ისარგებლა არაბთა სახალიფოში მიმდინარე დაპირისპირებით (809-813 წლებში მიმდინარე სამოქალაქო ომს) და ბიზანტიის იმპერატორის ლეონ V არმენიელს (813-820 წწ.) ვახლა კონსტანტინოპოლში შემწეობის სათხოვნელად. თუ გავითვალისწინებთ ლეონ V-ის სომხურ წარმომავლობასა და მის დანტერესებას კავკასიის ქრისტიანული ქვეყნების გადმობირების საქმეში არაბთა წინააღმდეგ, მაშინ ნათელი გახდება ისიც, რომ აშოტის თხოვნა იმპერატორის მალევე უნდა დაეკმაყოფილებინა. იმავე წელს უნდა მიეღო აშოტს კურაპალატის ტიტულიც, რაც 813 წლით არის განსაზღვრული. იხ.: Всеобщая история Вардана Великого. Переведена с армянского и объяснена Н. Эминым. М. 1861, გვ. 98-99; С. Toumanoff. The Bagratids of Iberia from the Eighth to the Eleventh Century. Le Maseon. 74. 1961, გვ. 11-12; С. Toumanoff. Caucasia and Byzantium. Traditio. Vol. 27. 1971, გვ. 122; Cambridge Medieval History. Vol. IV – Byzantine Empire. Part I, გვ. 610.

კიდებულებას გულისხმობდა, ეს მოსაზრება არ არის ახალი.⁴⁹ ამ მოსაზრებასთან ერთად შოთა ბადრიძე თვლიდა, რომ კურაპალატობის მიღებით აშოტი თავის ძველ ტიტულს – ერისთავს – ახლით ანაცვლებს, რაც გულისხმობდა არა ერისთავის ან მისი სახეცვლილი ფორმის – ერისმთავრის – გამოყენებას უმაღლესი პოლიტიკური უფლების აღმნიშვნელ ტერმინად, არამედ კურაპალატის. შოთა ბადრიძე წერს:

„წყაროები, რომელთა გააზრება სწორადაა შესაძლებელი მმართველობის მეორე პერიოდიდან მხოლოდ კურაპალატის პატივით იცნობენ აშოტ დიდს. ამიტომაც ბუნებრივია, წამოიჭრას ვარაუდი, რომ ბიზანტიასთან ვახალურ პირობაზე მოქცევის დროიდან კურაპალატობამ შთანთქა ერისთავის სახელი. პირველმა მთელიანად შეცვალა მეორე“.⁵⁰

შოთა ბადრიძე არ სჯერდება იმის აღნიშვნას, რომ კურაპალატმა ერისთავის ფუნქცია გადაფარა და იქვე აღნიშნავს, რომ ტიტულ „კურაპალატსაც“ უნდა შეეცვალა თავისი შინაარსი.⁵¹ ამაში მკვლევარი იმას გულისხმობს, რომ კურაპალატობა უკვე, როგორც უმაღლესი პოლიტიკური უფლების აღმნიშვნელი სახელი, მემკვიდრეობით გადადიოდა მამიდან შვილზე. აღნიშნული თეაღსაზრისის გასამყარებლად შოთა ბადრიძეს სუმბატ დავითის ძის შემდეგი პასაჟი აქვს მოშველიებული:

„ბაგრატ კურაპალატი, ძე აშოტ კურაპალატისაჲ, გარდაიცვალა ქრონიკონსა 73 და დაუტევნა ძენი: დავით, რომელი შემდგომად მისსა კურაპალატ ყვეს“.⁵²

მოტანილ წყაროში არსად ნახს, თუ ვინ დაამტკიცა დავით I (876-881 წწ.) ბაგრატის ძე კურაპალატად. ხოლო იმისთვის, რომ მსგავსი ვარაუდი საფუძვლიანად ჩაითვალოს, მკვლევარს ესაჭიროება სულ მცირე ერთი მაგალითის მოყვანა მაინც, როდესაც კურაპალატის ტიტულს ანიჭებენ საქართველოში ბიზანტიის ყველანაირი ჩარევის გარეშე. მსგავსი მაგალითი კი, რამდენადაც ჩვენთვის ცნობილია, საერთოდ არ არსებობს. უფრო მეტიც, თუ გადავხედავთ ქართული წყაროების მონაცემებს, მაგალითად, დავით III კურაპალატის შესახებ, ვერ შევხვდებით ცნობას, თუ ვინ და როდის გადასცა მას ბიზანტიური ტიტული (კურაპალატი). მაშინ, როდესაც ბიზანტიურ საისტორიო წყაროში პირდაპირ არის მითითებული, რომ ბარდა ფოკას აჯანყების შემდეგ ბიზანტიის იმპერატორმა ბასილ II დიდმა დავითის წინააღმდეგ გაილაშქრა და აიძულა, დამორჩილებოდა, ხოლო მისი სამეფოებელოები სამეგრეოდ დაემტკიცებინა იმპერატორისთვის. იმპერატორმა წყალობის ნიშნად დავითს კურაპალატის ტიტული უბოძა. აღნიშნულ მოვლენას, იაპია ანტ-

⁴⁹ შ. ბადრიძე. „ქართველთა სამეფოს“ პოლიტიკური სტრუქტურის ისტორიიდან, გვ. 221.

⁵⁰ შ. ბადრიძე. „ქართველთა სამეფოს“ პოლიტიკური სტრუქტურის ისტორიიდან, გვ. 221.

⁵¹ შ. ბადრიძე. „ქართველთა სამეფოს“ პოლიტიკური სტრუქტურის ისტორიიდან, გვ. 221.

⁵² შ. ბადრიძე. „ქართველთა სამეფოს“ პოლიტიკური სტრუქტურის ისტორიიდან, გვ. 222; ქართლის ცხოვრება. ს. ჯაფარიშვილის გამოც., გვ. 378; ქართლის ცხოვრება. მთ. რედ. რ. მეტრეველი, გვ. 366.

იოქიელის მიხედვით, ადგილი 990 წელს ჰქონდა⁵³ და არა დაეითის მმართველობის დასაწყისშივე, როგორც ეს შეიძლება მკითხველს მოეჩვენოს ქართული წყაროებიდან.⁵⁴ აშოტის კურაპალატობაზე ანალოგიური ცნობა მოგვეპოვება, ოღონდ უკვე ქართულ წყაროში, სადაც გარკვევით არის მითითებული, რომ მან კურაპალატობა ბიზანტიის იმპერატორისგან (ბერძენთა მეფე) მიიღო.⁵⁵ აშოტის მიერ (813 წელი) და დაეითის მიერ (990, ან 977/9 წელი, ამ თარიღის შესახებ მსჯელობა იხილეთ ქვემოთ) კურაპალატის ტიტულის მიღება იმპერატორის სპეციალური განკარგულებით, ადასტურებს იმ ფაქტს, რომ ქართველთა სამეფოში მთელი IX-X საუკუნეების განმავლობაში კურაპალატის ტიტულის გაცემა მხოლოდ ბიზანტიის იმპერატორის პრივილეგია იყო და ის შემკვიდრებით არასდროს გადაიცემოდა. მსგავსი ვითარებაა თუნდაც მანამდე და მას შემდეგაც, ვიდრე ბიზანტიური საკარისკ-აცო ტიტულატურა არსებობს საქართველოში XI საუკუნის ჩათვლით.

ეს რაც შეეხება კურაპალატის ფუნქციის შეცვლას, რის შესახებაც, ბუნებრივია, არ ეთხიარებთ შოთა ბაღრაძის მოსაზრებას. უფრო მეტიც, ვერ გაეზიარებთ მის მოსაზრებას, თითქოს აშოტის დროს კურაპალატის ტიტულმა ერისთავის სახელს ჩაანაცვლა. ჩვენი აზრით, კურაპალატმა კი არ ჩაანაცვლა ერისთავის სახელი, არამედ ისინი არსებობდნენ ერთმანეთის პარალელურად. ერისთავი შესაძლოა ყოფილიყო კურაპალატი თუ შესაბამის ტიტულს გასცემდა იმპერატორი კონკრეტულ ფეოდალზე, რომელსაც ერისთავის სახელი ჰქონდა მიღებული.

რაც შეეხება დიდი ერისთავობის, ანუ ერისმთავრობის, დამცრობას, ეს ფაქტი ძველი, უმადლესი პოლიტიკური უფლებების აღმნიშვნელი ტერმინის, „მეფის“ აღდგენასთან უნდა იყოს კავშირში. ამ მოვლენას აშოტ I კურაპალატის მმართველობის დროს ჰქონდა ადგილი. აშოტი იყო ერთ-ერთი პირველი, ვინც მეფედ იწოდა ერისმთავართა (ე.ი. დიდ ერისთავთა) შორის,⁵⁶ ხოლო

⁵³ В. Степаненко. К датировке получения сана Куропалата Давидом II Багратидом Тао. тобилисის უნივერსიტეტის შრომატ. 227. თბ. 1982, გვ. 72-77; ბ. სილაგაძე. არაბთა ბატონობა საქართველოში, გვ. 181-183.

⁵⁴ მაგალითად, „მატიანე ქართლისაჲს“ მიხედვით, ეგრის-აფხაზეთის მეფის დემეტრეს (967-973 წწ.) მმართველობის დასაწყისში აჯანყდა მისი ძმა, თეოდოსი, რომელიც ამ აჯანყების მიმდინარეობისას დამარცხდა და, წყაროს მიხედვით, „წარვიდა წინაშე დაეით კურაპალატისა და მუნ დაყო წელიწადი ერთი“ (ქართლის ცხოვრება. მთ. რედ. რ. მეტრეველი, გვ. 266). აღნიშნული პასაჟის მიხედვით, დაეითი X საუკუნის 60-იანი წლების მიწურულს კურაპალატის ტიტულს ატარებს, ეს მაშინ, როდესაც უფრო ხანდო ეპიგრაფიკული მასალის მიხედვით დგინდება, რომ ის დემეტრეს მმართველობის პერიოდში მხოლოდ მაგისტროსის ტიტულს ატარებდა. იხ.: ვ. სილაგაძე. ოშკი: X ს. მემორიალური ტაძარი. თბ. 2006, 134-139.

⁵⁵ ქართლის ცხოვრება. I. ს. ჯაუხიშიშვილის გამოც., გვ. 252; ქართლის ცხოვრება. მთ. რედ. რ. მეტრეველი, გვ. 255.

⁵⁶ პ. ინგოროვეა. გიორგი მერჩულე, გვ. 43-57. სხვა იმ ეპოქიდან უნდა ყოფილიყო ლეონ II, რომელიც ქუთაისში მეფედ კურთხეამდე აფხაზეთის ერისთავია, ხოლო ეგრისში იოანე არწილის ძის გარდაცვალების შემდეგ მეფედ იქნა გამოცხადებული, რო-

ხელმოწერების, ანუ დამოუკიდებელი მმართველობის ლეგიტიმაცია, როგორც აღენიშნეთ, ბიზანტიის იმპერატორისგან მიიღო. სუმბატთან მითითებული თარიღის გათვალისწინებით, ტიტული „ქართველთა მეფე“ 888 წელს შემოიღეს. ეს, ბუნებრივია, არ ნიშნავს იმას, რომ ქართველთა მეფის ტიტული პერიოდს იქნა მოტანილი ან ეველანაირი წინასწარი ნიადაგის შექმნის გარეშე მოხდა ამ ტიტულის დამკვიდრება. ადარნასეს ქართველთა მეფედ კურთხევას უკვე ჰქონდა შემზადებული ნიადაგი აშოტის მიერ მეფის ტიტულის მიღებით, უბრალოდ წყაროში არ ჩანს, თუ რა კონკრეტული ტერიტორიის მეფედ მოიაზრებდა თავს აშოტ I კურაპალატი, მაგრამ ის, რომ აშოტ კურაპალატი მეფედ იწოდება, ამას რიგი ქართული წყაროები უდავოდ ადასტურებენ.⁵⁷ რეალურად აშოტი მესხეთსა და შიდა ქართლში მეფობს, ხოლო ოფიციალურად კი მისი „მეფობა“ ქართლის მეფობას უნდა გულისხმობდეს. სავარაუდოდ, აშოტი თავს ჯუანშერის ლეგიტიმურ მემკვიდრედ თვლიდა, რასაც მიუთითებს ვახუშტი ბაგრატიონის მოწმობა იმის შესახებ, რომ ჯუანშერ არჩილის ძის სიკვდილის შემდეგ (787 წელს) მის ადგილზე აშოტი გახდა ერისმთავარი.⁵⁸ ეს ეველანაირი გარკვეული სახეცვლილი ფორმით გაფორმდა 888 წელს, როდესაც ადარნასე ოფიციალურად იწოდა „ქართველთა მეფედ“.⁵⁹ ნაწილი ისტორიკოსებისა თვლის, რომ ამ აქტს ადგილი უნდა ჰქონოდა 895, 897 ან 899 წელს.⁶⁰ თუმცა ამაზე ამჯერად არ შეეხერხებით.

როგორც ისტორიოგრაფიაში არის გაზიარებული, კურაპალატის ტიტულის მფლობელები ბიზანტიის იმპერატორის სიმპათიითა და აღიარებით სარგებლობდნენ ქართველთა სამეფოში. სწორედ კურაპალატის ტიტულის მფლობელს თვლიდა ბიზანტიის იმპერატორი „ქართველთა სამეფოში“ ეველანაზე უპირატესად, სხვა მმართველებისგან განსხვავებით. ითვლება, რომ კურაპალატის ტიტულის გაცემით იმპერატორები უპირისპირდებიან ადგილობრივ იერარქიულ სისტემას, რომლის სათავეშიც „ქართველთა მეფე“ მოიაზრება. ამ კუთხით მნიშვნელოვანია ბიზანტიის იმპერატორის, კონსტანტინე პორფიროგენეტის, ცნობები, რომელშიც იგი ქართველებს „კურაპალატის იბე-

გორც არჩილის სახლის ერთადერთი ლეგიტიმური მემკვიდრე. იხ.: ქართლის ცხოვრება. მთ. რედ. რ. მეტრეველი, გვ. 254-255; ს. ჯანაშია. О времени и условиях возникновения Абхазского царства. პირველად გამოიცა 1940. შრომები. ტ. II. თბ. 1952, გვ. 322-341. დ. ლუთოდიანი. აფხაზეთი. თბ. 2012, გვ. 55-78.

⁵⁷ ქართლის ცხოვრება. I. ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., გვ. 252; ქართლის ცხოვრება. მთ. რედ. რ. მეტრეველი, გვ. 255; პ. ინგოროყვა. გიორგი მერსულე, გვ. 14.

⁵⁸ ვახუშტი ბაგრატიონი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. ქართლის ცხოვრება IV. ტექსტი დადგენილია ეველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. თბ. 1973, გვ. 127-8.

⁵⁹ ქართლის ცხოვრება. I. ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., გვ. 379; ქართლის ცხოვრება. მთ. რედ. რ. მეტრეველი, გვ. 366; ივ. ჯაფარიშვილი. ქართველი ერის ისტორია. ტომი II, გვ. 114.

⁶⁰ შ. ბაღრაძე, „ქართველთა სამეფოს“ პოლიტიკური სტრუქტურის ისტორიიდან, გვ. 223-224.

რებად“ (οἱ Ἰβηρες, ἦγουν οἱ τοῦ καιροπαλάτου) მოიხსენიებს.⁶¹ აღნიშნული კარგად ეხმაურება ბიზანტიის პოლიტიკას ქართველთა სამეფოს მისამართით, რომლის მიხედვითაც ყველაზე მნიშვნელოვან ფიგურად ბიზანტიის იმპერატორს მისივე ხელდასმული კურაპალატი მიაჩნია. ტიტული „კურაპალატი“ ბიზანტიის მესვეურთათვის გახდა ერთგვარი საშუალება, არა მხოლოდ გამოეკვეთათ საკუთარი ფავორიტი ქართველი ხელმწიფეების რიგიდან, არამედ ხშირ შემთხვევაში გაეძლიერებინათ, აღესვენებინათ საკუთარი მომხრეები და ამით გარკვეული დაპირისპირება შეეცნათ ქართველთა სამეფოს მმართველ წრეში. ეს ტენდენცია შეამჩნიეს ქართული მატიანეების ავტორებმაც. მაშასადამე, ბიზანტიის ეს პოლიტიკური ხრიკები კარგად იყო ცნობილი საქართველოში, რასაც, ბუნებრივია, ხშირ შემთხვევაში ღია და შეუნიღბავე ხასიათი ჰქონდა. სუმბატ დავითის ძე წერს:

„და მოსცა მათ ბახილი მეფემან პატივი – გურგენს მაგისტროსობად და ბაგრატს კურაპალატობად, რადითაცა ვითარ მტერ ევნა ერთმანეთისა მიმართ მამა-ძენი ესე, და ამით ღონითა იძმაცუა. ხოლო გურგენ ჰეშმარიტი და მართალი იყო და ვერა ადძრა გუელი მისი ზაკათა ამით მიზეზითა და ვერა უძლო ღონისძიებითა.“⁶²

ამრიგად, დავით III კურაპალატის გარდაცვალების (1000 წელი)⁶³ შემდეგ მომხდარი ბიზანტია-საქართველოს კონფლიქტის დროს იმპერატორი ბასილ II დიდი აშკარად ცდილობდა უთანხმოება ჩამოეგდო მამა-შვილს შორის. მისმა მცდელობამ ამ კონკრეტულ შემთხვევაში არ გაამართლა. გურგენი, ისტორიკოსის შეფასებით, „მართალი“ ანუ სამართლიანი კაცი იყო და უსამართლობა შეილის მიმართ არ ჩაუდენია. ეს ფაქტი გვაფიქრებინებს, რომ კურაპალატის ტიტულის გამოყენება გარკვეული პოლიტიკური უთანხმოების ჩამოგდების მიზნით 1000 წლამდეც უნდა მომხდარიყო, რასაც, გურგენისა და ბაგრატის შემთხვევისგან განსხვავებით, ბიზანტიისთვის სასურველი შედეგი უნდა მოეტანა. გურგენის გადაწყვეტილება, არ გაესაჩივრებინა იმპერატორის ბრძანება, შეილის პატივისცემით იყო განპირობებული, რასაც, ბუნებრივია, ნაკლებად გაუწყვედა ანგარიშს გურგენის ადგილზე მყოფი სხვა პიროვნება. ის, რომ ისტორიკოსის აღშფოთება გამოიწვია ბასილის გადაწყვეტილებამ, ადასტურებს იმ ფაქტს, რომ რანგით უფრო მაღალი ბიზანტიური საკარისკაციო ტიტული ეძლეოდა ასაკით უფროსებს და არა მეტი გავლენისა თუ ტიტულის მქონეებებს. 1000 წლისთვის ბაგრატი „აფხაზთა მეფის“, ხოლო

⁶¹ კონსტანტინე პორფიროგენეტი. გეორგიკა. ბიზანტიელი მწერლების ცნობების საქართველოს შესახებ. ტომი IV. ნაკ. 2. ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო ს. ეაუხნიშვილმა, თბ. 1952, გვ. 255.

⁶² ქართლის ცხოვრება. I. ს. ეაუხნიშვილის გამოც., გვ. 382; ქართლის ცხოვრება. მთ. რედ. რ. მეტრეველი, გვ. 370.

⁶³ აღ. აბდლაძე. დავით დიდი კურაპალატის მკვლელობის კვლევა. ქართული დიპლომატია (წელიწადური). ტომი 4. თბ. 1997, გვ. 31-38; W. Treadgold. A History of Byzantine State and Society, გვ. 523.

გურგენი „ქართველთა მეფის“ ტიტულს ატარებდნენ. ამდენად, მათი სტატუსი თანასწორია. მაგრამ გურგენი მამაა და ასაკით უფროსი. შესაბამისად, უხუცესობის პრინციპით გვარში ის არის მეთაური და იწოდება კიდევ „მეფეთ მეფედ“.⁶⁴ სწორედ ამ ფაქტის გამო მემკვიდრე თელის, რომ ბასილი იმპერატორმა „იმძაცუა“ და კურაპალატობა უხუცესობის უზუღვებელყოფით გადასცა ბაგრატს.

იმისვის, რომ უფრო ნათელი გახდეს კურაპალატის ტიტულის მნიშვნელობა, ფუნქცია და პოლიტიკური დატვირთვა, რაც მას ეძლეოდა, უმჯობესია, თვალი გავადევნოთ მისი გაცემის ინტენსივობას საქართველოში.

აშოტ I დიდის გარდაცვალების შემდეგ პირველი, ვინც ეს ტიტული მიიღო, იყო მისი შუათანა ძე – ბაგრეტი. ის კურაპალატი მამის გარდაცვალებისთანავე, 826 წელს, გამხდარა. გიორგი მერსულე თავის „გრიგოლ ხანკთელის ცხოვრებაში“ შემდეგნაირად აღწერს აღნიშნულ სიტუაციას:

*„მას ჟამსა ბაგრატ კურაპალატმან, ნებითა ღმრთისაითა და ნებითა ძმათა თესთათა და ბრძანებითა ბერძენთა მეფისაითა მოიღო კურაპალატობა ნაცვალად აშოტ კურაპალატისა, მამისა თესისა, რამეთუ მიეცა მას ფლობაჲ ჰელმწიფებისაჲ ზეგარდამო. და ძმანი მისნი, ყოველნი კეთილნი და ღიადებულნი ჰელმწიფენი, – აღარნერსე უხუცესი, და გვარამ მრწემი, – მშუგალესა მას ძმასა მორჩილ ექმნეს საღმრთოისა ძმობისა სიყვარულითა, რამეთუ ერთხრახეა, ერთხელ და ერთნება იყვნეს ივინი“.*⁶⁵

გიორგი მერსულის მიხედვით, ბაგრატის კურაპალატად დამტკიცება და მისთვის ქართველთა სამეფოს მართვის წაბარება ძმების ნებასთან და ბიზანტიის იმპერატორის ბრძანებასთან არის დაკავშირებული. როგორც წყაროდან ჩანს, ძმების ინიციატივით იმპერატორს ტიტული ბაგრატისთვის გადაუცია. ქართული ისტორიოგრაფია ამ გადაწყვეტილებას ბიზანტიის იმპერატორის სიმპათიას უკავშირებს. თავად გიორგი მერსულე ოდნავ ქვემოთ საკუთარ ახსნას გეთავაზობს ბაგრატის დაწინაურებასთან დაკავშირებით. იგი წერს:

*„ხოლო ბაგრატ უმთავრეს მათსა იყო ხიბრძინთა, სახითა, და სიქველთა და ყოვლითა ღმრთის-მსახურებისა სიხარულითა“.*⁶⁶

ამდენად, ბაგრატის გამეფება და კურაპალატის ტიტულის გადაცემა მისივე პიროვნული ღირსებებით უნდა ყოფილიყო განპირობებული. ამ არსე-

⁶⁴ გურგენს „მეფეთ მეფედ“ „ქართლის ცხოვრებაში“ შემავალი, ამ ეპოქის აღმწესხველი, ორივე წყარო იხსენიებს. მათ შორის ერთ-ერთი, სუმბატ დავითის ძე, განმარტავს, რომ იგი „მეფეთმეფობით“ იწოდა იმის გამო, რომ მისი შვილი ბაგრეტი აფხაზთა მეფე იყო. იხ.: ქართლის ცხოვრება. I. ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., გვ. 382; ქართლის ცხოვრება. მთ. რედ. რ. მეტრეველი, გვ. 369. ამავე ტიტულით იხსენიებს მას „მატიანე ქართლისაჲს“ უცხოები ავტორი. იხ.: ქართლის ცხოვრება. I. ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., გვ. 274; ქართლის ცხოვრება. მთ. რედ. რ. მეტრეველი, გვ. 271.

⁶⁵ ძველი ქართული ავთოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები. I, გვ. 272.

⁶⁶ ძველი ქართული ავთოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები. I, გვ. 272.

ანში ბიზანტიის იმპერატორის როლის უგულებელყოფაც არ იქნება სამართლიანი, ვინაიდან ბაგრატმა სწორედ „ბრძანებითა ბერძენთა მეფისაჲთა (ბიზანტიის იმპერატორი – ლ. თ.) მოიღო კურაპალატობა ნაცვალად აშოტ კურაპალატისა“. აღნიშნული, გარკვეულწილად, ბიზანტიის პირველი სერიოზული ძალის დემონსტრირებად შეიძლება ჩათვალოს, როდესაც უზუცესობის პრინციპის უგულებელყოფით, მაგრამ ადგილობრივი ფეოდალების ინტერესების გათვალისწინებით, უპირატესობა შუათანა მმას მიენიჭა და არა უფროსს. ბაგრეტი კურაპალატად ბიზანტიის იმპერატორ მიხაელ II ამორიელს (820-829 წწ.) უნდა დაემტკიცებინა. თუ მივიღებთ მხედველობაში აშოტის მეფელობის მეორე თარიღს, რომელიც სუმატ დავითის ძის დათარიღების ალტერნატივაა, ეს მოვლენა იმპერატორ თეოფილეს (829-842 წწ.) უნდა დაეუკავშიროთ.⁶⁷

მიუხედავად იმისა, რომ თავდაპირველად ძმები იძულებულები არიან არაბებს ხარკი უხადონ,⁶⁸ მათი პრობიზანტიური პოლიტიკური კურსი ეტკვს არ იწვევს. ქართველთა სამეფო ბიზანტიის მოკავშირეა, თუმცა, ხეარაუდოდ, იმავე ბიზანტიასთან შეთანხმებით ხარკს არაბებს უხდის, რათა უზრუნველყოს სტაბილურობა ახლად ჩამოყალიბებულ პოლიტიკურ ერთეულში. გადასახადები, უნდა ვივარაუდოთ, რომ თავად ქართველების მიერ იკრიფებოდა. ბაგრატ I-ის (826-876 წწ.) მმართველობის ბოლოს ქართველები არაბებს არც ხარკს უხდიან და არც სხვა რამეში ემორჩილებიან, რაც უდავოდ ბაგრატის პოლიტიკის დამსახურებაა. იგი ნახევარი საუკუნის განმავლობაში ინარჩუნებდა ბალანსს ბიზანტიასა და არაბეთის სახალიფოს შორის. მან საბოლოოდ შეძლო ახლადშექმნილი ქვეყანა დაემკვიდრებინა პოლიტიკურ არენაზე და საგარეო პოლიტიკას გარკვეულწილად დამოუკიდებლად აწარმოებდა. ბაგრეტი კურაპალატის ტიტულს სიკვდიამდე ინარჩუნებს,⁶⁹ თუმცა მისივე მმართველობის დროს წნდება ახალი ბიზანტიური საკარისკაცი ტიტულები, რომლითაც იწოდებიან სხვა ბაგრატიონი ხელმწიფეები. ბაგრატის დროს ასეთი ტიტული იმპერატორისგან მიიღო ადარნასეს ვაჟმა, სუმატ არტანუჯელმა, რომელიც ანთიპატოს-პატრიკიოსად იწოდა.⁷⁰ გამორიცხული არ არის, რომ ბიზანტიის იმპერატორისგან ბაგრატიონთა გვარის სხვა წევრებსაც მიე-

⁶⁷ ზოგადად ბიზანტიის პოლიტიკური ისტორიისა და იქ განითარებული მოვლენებისა თუ ქრონოლოგიის შესახებ იხილეთ: G. Ostrogorsky. History of the Byzantine State. Translated from German by Joan Hussey. Rutgers University Press. 1957; The Cambridge Medieval History. Vol. IV. The Byzantine Empire. Part I – Byzantium and Its Neighbours. Part II – Government, Church and Civilization. Edited by J. M. Hussey. Cambridge University Press. 1966-1967; W. Treadgold. A History of Byzantine State and Society. Stanford University Press. 1997.

⁶⁸ ქართლის ცხოვრება. I. ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., გვ. 378; ქართლის ცხოვრება. მთ. რედ. რ. მეტრეველი, გვ. 365.

⁶⁹ ქართლის ცხოვრება. I. ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., გვ. 378; ქართლის ცხოვრება. მთ. რედ. რ. მეტრეველი, გვ. 365-366.

⁷⁰ ქართლის ცხოვრება. I. ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., გვ. 378; ქართლის ცხოვრება. მთ. რედ. რ. მეტრეველი, გვ. 365.

ლო გარკვეული სენატორული პარტიი, თუმცა წყაროები არ გვაწვდიან დეტალურ ინფორმაციას მათ შესახებ. ბაგრატ I სიკვდილამდე (876 წელი) ინარჩუნებს ქართველ მეფე-მთავრებს შორის უმაღლეს – კურაპალატის ტიტულს.

ქართველთა სამეფოს შემდეგი მონარქი დავით I (876-881 წწ.), იმავე სუმბატ დავითის ძის ცნობით, მამის გარდაცვალებისთანავე ხდება კურაპალატი. მემკვიდრეა წერს:

„ბაგრატ კურაპალატი, ძე აშოტ კურაპალატისაჲ, გარდაიცვალა ქრონიკონსა ౭ 6 და დაუტევნა ძენი: დავით, რომელი შემდგომად მისსა კურაპალატ ევეს“⁷¹

მართალია, დავითს სუმბატ დავითის ძე „ქართველთა მეფის“ ტიტულით არ მოიხსენიებს, მაგრამ მისი მეფობა ეჭვს არ იწვევს, ისევე, როგორც კურაპალატობის მიღება 876 წელს, როდესაც მამამისი ბაგრატ I გარდაიცვალა. კურაპალატის ტიტული მაკედონელთა დინასტიის პირველ იმპერატორს, ბასილ I-ს (867-886 წწ.), უნდა გადაეცა ქართველი მეფისთვის. დავითი ტიტულს ცხოვრების ბოლომდე ინარჩუნებს. ის 881 წელს მისმა ბიძაშვილმა, ნასრ გუარამის ძემ, მოკლა.⁷² ნასრეს მიზანს მეფობისა და კურაპალატობის ხელში ჩაგდება წარმოადგენდა, რაც მან ვერ მოახერხა.

დავითის მკვლელობის (881 წელი) შემდეგ ხდება კიდევ ერთი საინტერესო მოვლენა. კურაპალატის ტიტული მიიღო არა დავითის შვილმა ადარნასემ, არამედ დავითის სხვა ბიძაშვილმა, გურგენ ადარნასეს ძემ. გურგენს კურაპალატობა იმავე ბიზანტიის იმპერატორის, ბასილ I-ის ბრძანებით გადასცეს. აღსანიშნავია ისიც, რომ კურაპალატობას გურგენი მხოლოდ ნასრის დამარცხების შემდეგ იღებს. ეს უკანასკნელი დევნილის სახით კონსტანტინოპოლს აფარებს თავს. სუმბატი წერს:

„დავით, რომელი შემდგომად მისსა კურაპალატ ევეს; და მოიკლა იგი ჯელითა მამის ძმისწულისა თვისისა, ნასრა გუარამის ძისითა, სიცოცხლესავე შინა გუარამისსა, ქრონიკონსა ౭ 6, სუფევასა შინა გუარამისსა. ხოლო გუარამ მაშვალი, მამის ძმაჲ მისი, მამად ნასრესი, უბრალო იყო სისხლისაგან დავით კურაპალატისაჲთა; და დაუტევა ამაჲ დავით მოკლულმან ძე მცირე ადარნასე, მოუწიფებელი პასაკითა, ხოლო ნასრ მკლველი იელტოდა სამეფოსა კონსტანტინეპოლეს და იყო მუნ მრავალ წელ. და ამისსა შემდგომად დასუვენ გურგენ, ძე ადარნასესი, კურაპალატად, დიდისა აშოტ კურაპალატის ძისაჲ“⁷³

საინტერესოა ბიზანტიის ხელისუფლების მოტივი, თუ რატომ გადასცა კურაპალატობა გურგენ ადარნასეს ძეს და არა ნასრ გუარამის ძეს, ან

⁷¹ ქართლის ცხოვრება. I. ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., გვ. 378; ქართლის ცხოვრება. მთ. რედ. რ. მეტრეველი, გვ. 366.

⁷² ქართლის ცხოვრება. I. ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., გვ. 378; ქართლის ცხოვრება. მთ. რედ. რ. მეტრეველი, გვ. 366.

⁷³ ქართლის ცხოვრება. I. ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., გვ. 378-379; ქართლის ცხოვრება. მთ. რედ. რ. მეტრეველი, გვ. 366.

კიდევ ადარნასე დავითის ძეს?! ადარნასე, როგორც შემატანიე გეამცნობს, „მოუქწიფებელ პასაკითა“ იყო,⁷⁴ ხოლო ნასრე, მოუხედავად დავითის მკვლელობისა, აშკარად დამარცხდა და გაიქცა. ნასრის დამარცხებასა და მის წინააღმდეგ შექმნილ კოალიციას, ბუნებრივია, გურგენი ედგა სათავეში, რამაც განაპირობა ბიზანტიის იმპერატორის არწევანი. აშკარაა, რომ გურგენი იმ დროისთვის ყველაზე გაელენიანი ფეოდალი იყო ბაგრატიონთა სახელში. შესაბამისად, რეალისტური პოლიტიკური კონიუნქტურის გათვალისწინებით ბიზანტიის იმპერატორი ბასილ I (867-886 წ.) კურაპალატის ტიტულს სწორედ გურგენს გადასცემს.

ნასრე, როგორც აღვნიშნეთ, ბიზანტიაში გარბის, კერძოდ, დედაქალაქ კონსტანტინოპოლში. ნასრეს ცხოვრება „სამეფოვო ქალაქში“ რომ დიდი ხანი გაგრძელდა, ამას შემატანიე ხაზგასმით აღნიშნავს, სუჰბატი წერს:

„ხოლო ნასრ მკლევლი ივლტოდა სამეფოსა კონსტანტინეპოლეს და იყო მუნ მრავალ წელ“.⁷⁵

ნასრეს კონსტანტინოპოლში ეიზიტი და მისი იქ ცხოვრება ბიზანტიის ხელისუფლებასთან იყო შეთანხმებული. ბიზანტიის იმპერატორი გაელენიანი ქართველი ფეოდალებისთვის თავშესაფრის მიცემით ცდილობდა გარკვეული გაელენა მოეხდინა ქართველთა სამეფოზე, ხოლო მისი მესვეურების ურნობის შემთხვევაში ახერხებდა ასეთი ფეოდალების თავის სასარგებლოდ გამოყენებას. საინტერესოა ისიც, რომ ბიზანტიის ხელისუფლება ბოლომდე არც ერთი მხარის სასარგებლოდ არ გამოდის და ცდილობს, როგორც ცენტრალური ხელისუფლება, ასევე მისი მოწინააღმდეგე ბანაკი დაახლოებული ჰყავდეს და საჭიროების შემთხვევაში შესაბამისად გამოიყენოს.

ნასრეს შემთხვევაში ზუსტად არ არის ცნობილი, მიიღო თუ არა მან რაიმე საკარისკაცო ტიტული ბიზანტიის იმპერატორისგან. მან რამდენიმე წელი დაჰყო კონსტანტინოპოლში, მაგრამ ატარებდა თუ არა სენატორულ ტიტულს, ცნობილი არ არის, თუმცა ასეთი გარემოება ჩვენ სრულიად დასაშვებად მიგვანია. ვინაიდან საისტორიო მასალა მეტის თქმის საშუალებას არ იძლევა, ამ საკითხს მეტი სიცხადით აღარ შეგვიხებით. ნასრე, როგორც ცნობილია, წამოვიდა ბიზანტიიდან და აფხაზთა მეფის დახმარებით სცადა, დაუფლებოდა ტახტს, მაგრამ დამარცხდა და მოკლეს. ეს მოხდა 888 წელს, ასპინძასთან ბრძოლაში. გამარჯვება ადარნასე დავითის ძესა და მისი ბაბუის მმიშვილს, გურგენ ადარნასეს ძე კურაპალატს, დარნათ.⁷⁶

ადარნასე „ქართველთა მეფედ“ ეკურთხა. აღნიშნული სწორედ 888 წელს მომხდარი ასპინძის ბრძოლისა და ნასრე გუარამის ძის დაღუპვის შემ-

⁷⁴ ქართლის ცხოვრება. I. ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., გვ. 379; ქართლის ცხოვრება. მთ. რედ. რ. მეტრეველი, გვ. 366.

⁷⁵ ქართლის ცხოვრება. I. ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., გვ. 379; ქართლის ცხოვრება. მთ. რედ. რ. მეტრეველი, გვ. 366.

⁷⁶ ქართლის ცხოვრება. I. ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., გვ. 379; ქართლის ცხოვრება. მთ. რედ. რ. მეტრეველი, გვ. 366.

დეგ ხდება. ქართველების გადაწყვეტილებით, გაუგებრობის თავიდან აცილების მიზნით, გვარსა და სახელმწიფოში პირველი „ქართველთა მეფის“ ტიტულის მატარებელი უნდა ყოფილიყო, რაც ამავე სამეფოში არსებული „მეფეების“ გამრავლებას უნდა უკავშირდებოდეს. ადარნასეს მიერ აღნიშნული ტიტულის მიღებას, როგორც ეარაუდობენ, არაბთა სახალიფოს მმართველი წრის მხარდაჭერა განაპირობებდა.⁷⁷ ადარნასეს მეფედ ხელდასმა, ერთი მხრივ, სომხეთში აშოტ I-ის მეფედ კურთხევას მოჰყვა შედეგად (886 წელი), ხოლო, მეორე მხრივ, იმ არსებულ ტრადიციას, რომ ადარნასეს მამა (დაეით I) და ბაბუა (ბაგრატ I) გვარის მეთაურები და ტიტულ „მეფის“ მფლობელები იყვნენ.⁷⁸

ნასრის სამფლობელოების გადანაწილებასა და გვარში პირველობისთვის ბრძოლას უნდა გამოეწვია ახალი კონფლიქტი ბაგრატიონებს შორის. ამჯერად ერთმანეთს ადარნასე ქართველთა მეფე და გურგენ კურაპალატი დაუპირისპირდნენ. ბრძოლა 891 წელს სოფელ მგლინავთან მოხდა. ადარნასემ გაიმარჯვა, ხოლო ტყვედ წაყარდნილი გურგენი ბრძოლაში მიყენებული ჭრილობებისგან გარდაიცვალა.⁷⁹ როგორც ჩანს, გურგენი კურაპალატის ტიტულს 881-891 წლებში ფლობდა.

მას შემდეგ, რაც გურგენი მოკლეს, სუშმატ დავითის ძესთან თითქოს არ ჩანს, ვინ მიიღო კურაპალატობა. სუშმატი საერთოდ არ საუბრობს ადარნასე ქართველთა მეფის მიერ კურაპალატობის მიღებაზე. იქმნება შტაბჟღილება, რომ მას არც მიუღია არანაირი ბიზანტიური საკარისკაცო ტიტული, მაშინ როდესაც ეს ტიტული ბაგრატიონთა გვარში რეგულარულად გაიცემოდა 813 წლიდან მოყოლებული. თუმცა, როგორც ბიზანტიურ წყაროში ჩანს, სწორედ ადარნასეს პქონდა მიღებული კურაპალატობა, რომელიც მისთვის ბიზანტიის იმპერატორ ლეონ VI ბრძენს (886-912 წწ.) გადაუცია. კონსტანტინე პორფიროგენეტი მამის ამ გადაწყვეტილების შესახებ აღნიშნავს:

*„ხსენებულმა დავითმა, სპანდიანის ძმამ, შვა ბაგრატის, ბაგრატმა შვა ძე აშოტის, აშოტმა შვა ადარნასე, რომელსაც კურაპალატობა ებოძა რომელთა ქრისტესმოყვარე ბასილევს ლეონისგან“.*⁸⁰

ზუსტად როდის მიიღო ადარნასემ კურაპალატობა, კონსტანტინე პორფიროგენეტთან არ ჩანს. სამაგიეროდ, აღნიშნულის უკეთესად დანახვა შეიძ-

⁷⁷ ზ. პაპასქირი. „ქართველთა“ მეფის ინსტიტუტის შემოღება და ბიზანტია-ტაო-კლარჯეთის ურთიერთობის ზოგიერთი საკითხი. ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თსუ-ის სოხუმის ფილიალი: აკადემიკოს ილია ვეკუას საიუბილეო ღღეგები. სამეცნიერო კონფერენცია (მოხსენებათა თეზისები). თბ. 1995, გვ. 75; ქართული დიპლომატიის ისტორიის ნარკვევები. ტ. I. თბ. 1998, გვ. 192-193; ზ. პაპასქირი. „აფხაზთა“ სამეფოს საგარეო პოლიტიკური ორიენტაციის დაზუსტების საკითხისათვის. ქართული დიპლომატიის (წელიწადური). ტ. 6 თბ. 1999, გვ. 330.

⁷⁸ პ. ინგოროვეა. გიორგი მერნულე, გვ. 43-45, 71-77, 105-106.

⁷⁹ ქართლის ცხოვრება. I. ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., გვ. 379; ქართლის ცხოვრება. მთ. რედ. რ. მეტრეველი, გვ. 367.

⁸⁰ კონსტანტინე პორფიროგენეტი. გეორგიკა IV. ნაკ. 2, გვ. 259.

ლება ადიშის ოთხთავის 897 წელს შესრულებული ანდერძიდან. ანდერძის მიხედვით, ადარნასე 897 წელს უკვე კურაპალატად იწოდება. ანდერძში ვკითხულობთ:

„ღირს ვიქმენ მე, გლახაკი სოფრონ, აღსრულებად წმიდასა ამას წიგნისა სახარებასა ოთხთავსა ფრიადითა მოღუაწებითა სულთმოფხობითა მათა ნებითა, სალოცველად ყოვლისა ამის კრებულისათვის და ყოველთა ნათესავთა ჩუენთა კორციელად სალოცველად მეფეთა ჩუენთა: ღმრთივდიდებულისა ადრნესე კურაპალატისა და ღმრთივ ბოძთა (!) ნაშობთა მათთა დავით ერისთავისა და მეუღლეთა და ნაშობთა მათთათჳს. და სალოცველად სულთა გარდაცვალებულთათჳს.“⁸¹

ანდერძის მიხედვით, ადარნასე 897 წელს უკვე კურაპალატია, რაც იმას ადასტურებს, რომ აღნიშნული ტიტული ოდნავ ადრე ბიზანტიის იმპერატორმა, ლეონ VI ბრძენმა, სწორედ მას უბოძა. ამით მისი უხეჩაესობა ქართველთა სამეფოში ოფიციალურად აღიარა. ეს ფაქტი 891 წელს უნდა მომხდარიყო. ბიზანტიის იმპერია აღნიშნული ტიტულის გაცემას, როგორც წესი, არ აყოვნებდა, შესაბამისად, ადარნასე კურაპალატად გურგენის სიკვდილის წელს – 891 წელს – უნდა გამხდარიყო. ადარნასე გარდაცვალებამდე ინარჩუნებს კურაპალატობას. მეფე ადარნასე კურაპალატი თეოფანე ქაშითაღშვრელის გამგებნელობის ქრონიკაში 922 წელს კონსტანტინოპოლში ვიზიტისას სწორედ ამ ტიტულით იხსენიება. საინტერესოა ადარნასე კურაპალატის დახვედრის სცენის აღწერილობა. ქრონიკაში ვკითხულობთ:

„თებერვლის თვის ოცში, მეთთე ინდიქტიონში, გარდაიცვალა რომანოზის (რომანოზ I ლეკაპენოსი – ლ. თ.) მეუღლე თეოდორა და ნეშით გადასვენებულ იქნა თვით რომანოზ ბასილევსის სახლში, რომელიც მის მიერ მონასტრად იქნა გადაკეთებული. იმავე თვეში გვირგვინი დაიდგა სოფიომ ბასილევს ქრისტეფოროს მეუღლემ. იმ ხანებში ქალაქში (ე.ი. კონსტანტინოპოლში) იყო იბერიელი კურაპალატი, და მან რომ გაიარა შუა მოედანზე, ბრწყინვალედ მორთულზე, დიდის პატივით და დიდებით შეხვდნენ მას; იგი წმ. სოფიას ტაძარშიც შეიყვანეს, რომ ეხილა თავისი თვალით მისი სილამაზე, სიდიადე და ძვირფასი მორთულობა. ეს ტაძარი ბრწყინვალედ მორთეს, ოქროსქსოვილი ფარსებით და ყოველგვარი მორთულობით მოფინეს და ისე შეიყვანეს შიგ კურაპალატი. ამან კი, ტაძრის საკვირველი სანახაობით და მისი სიდიადით განცვიფრებულმა და მისი ძვირფასი მორთულობით ზომავზე მეტად გაკვირვებულმა თქვა – ჭეშმარიტად ღვთის ბინა ყოფილა ეს წმინდა ადგილიო, და კელაე თავის ქვეყანაში გაემგზავრა.“⁸²

⁸¹ შ. ბაღრიძე. „ქართველთა სამეფოს“ პოლიტიკური სტრუქტურის ისტორიიდან, გვ. 223; აკ. შანიძე. ქართული ოთხთავის ორი ძველი რედაქცია. თბ. 1945, გვ. 014-015; ადიშის ოთხთავი 897 წლისა. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთეს ე. გიუნაშვილმა, დ. თვალთვაიმ, მ. მანსანელმა, ზ. სარჯველაძემ და ს. სარჯველაძემ. თბ. 2003, გვ. 7.

⁸² კონსტანტინე პორფიროგენეტი. გეორგიკა IV. ნაკ. 2, გვ. 329-333.

ადარნასე ერთი წლის შემდეგ, 923 წელს, გარდაიცვალა, სამშობლოში დაბრუნებიდან ახლო პერიოდში. მან ოთხი ვაჟი დატოვა: დავითი, აშოტი, ბაგრათი და სუმბატი. ისტორიკოსი სუმბატ დავითის ძე მათ საიმპერიო-საკარისკაცი ტიტულატურას საინტერესოდ გადმოგვცემს:

*„გარდაიცვალა ადარნასე, ქართველთა მეფე, ძე დავით მოკლულისაჲ, ქრონიკონსა რ მ გ, და დაუტევნა ძენი ოთხნი: დავით, რომელი შემდგომად მამისა თვისისა ქართველთა მეფე იქმნა, აშოტ კურაპალატი, და ბაგრატ მაგისტროსი და სუმბატ, რომელი ძმათა შემდგომად კურაპალატად დასუეს“.*⁸³

სუმბატ დავითის ძის ცნობაში ის ჩანს, რომ ადარნასეს შემდეგ კურაპალატობა მიიღო არა უფროსმა ძმამ – დავით II ქართველთა მეფემ, არამედ მეორემ ძმამ – აშოტმა. ფაქტია, ადარნასეს გარდაცვალების შემდეგ სიტუაცია ბოლომდე სტაბილური არ არის. მიმდინარე პროცესებისა და კურაპალატობის მნიშვნელობის შესახებ ძვირფასი ცნობების შემცველი კონსტანტინე პორფიროგენეტის ნაწარმოები „იმპერიის მმართველობის შესახებ“. მასში ნათლად ისახება ბაგრატიონთა სახლის წევრებს შორის არსებული დაპირისპირება. კონსტანტინე წერს:

*„ნეტარსხენებულმა ბასილევსმა, უფალმა რომანოზმა გაგზავნა კონსტანტი, პატრიკიოსი და ნაოსნობის დრუნგარი, რომელიც მაშინ პროტოსპათარი და მაგლავიტი იყო, და მისცა მას მაგისტროსის სამოსი, რათა მას გურგენ იბერი (სუპარია გურგენ ერისთავთ ერისთავზე – ლ. თ.) მაგისტროსად აღუზევებინა, როცა კონსტანტიმ, პატრიკიოსმა და ნაოსნობის დრუნგარმა, ნიკომედიამდე მიაღწია, მოვიდა მონაზონი ავაპი კიმენელი, რომელიც იმ დროს წმინდა ქალაქში (იერუსალიმში – ლ. თ.) ყოფილა საღვთისმეტყველად; მას იბერიანზე გამოუვლია და ადრანუჯის (არტანუჯი – ლ. თ.) ციხეში მისულა. აშოტ პატრიკიოსის კი, რომელსაც კისკასიც ეწოდებოდა, მტრული ურთიერთობა ჰქონდა თავის სიძესთან, გურგენტან, და უთქვამს ავაპი მონაზონისთვის: «გაფიცვებ ღმერთსა და პატიოსანი და ცხოვლისმყოფელი ჯვრის ძალას მიხედვით ქალაქში (კონსტანტინოპოლში – ლ. თ.) და უთხრა ბასილევსს (რომანოზ I ლეკაპენოსი – ლ. თ.), გამოგზავნოს ვინმე და ჩაიბაროს ჩემი ციხე და ჰქონდეს ის თავის ძალაუფლებას»“.*⁸⁴

აშოტ კისკასის თხოვნას ბიზანტიის იმპერატორი მაღვევ გამოუხმაურა. ის ავალებს კონსტანტი პატრიკოსს, რომელიც დრუნგარიოსის თანამდებობაზე ფლობდა, წავიდეს და ხალდიის თემის არმიის გამოყენებით დაიკაოს არტანუჯი. კონსტანტიმ ბრძანება შეასრულა, მაგრამ ის თავისივე მეომრებთან ერთად დავით ქართველთა მეფემ დააბრუნა. კონსტანტიმ მოახერხა ქართველების მოტყუება, რომ ეითომ მხოლოდ გურგენისთვის მაგისტროსობის გადასაცემად მიდიოდა და სხვა არაფერი. საბოლოოდ, მივიდა და გადა-

⁸³ ქართლის ცხოვრება. I. ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., გვ. 380; ქართლის ცხოვრება. მთ. რედ. რ. მეტრეველი, გვ. 368.

⁸⁴ კონსტანტინე პორფიროგენეტი. გეორგიკა IV. ნაკ. 2, გვ. 280-281.

სცა გურგენს მაგისტროსობა. ამ უკანასკნელს, როგორც აღმოჩნდა, დიდი საჩუქრები გაუგზავნია იმპერატორისთვის, რომ კურაპალატის ან მაგისტროსის ტიტული მიეღო. აქვე კონსტანტინე პორფიროგენეტი იმასაც წერს, რომ თურმე აღარნახეს ოთხივე ვაჟს დიდი შიში ჰქონდა, გურგენს კურაპალატობა არ მიეღო, რასაც ისინი დიდად ეწინააღმდეგებოდნენ.⁸⁵ იმპერატორი კონსტანტინე VII პორფიროგენეტი წერს:

„გურგენმა პირველი (კარის) კაცი გაგზავნა ბასილევსთან დიდიძალი საჩუქრებით და სთხოვდა მას კურაპალატობას ან მაგისტროსობას, ოთხივე ძმამ, ესე იგი აღარნახე კურაპალატის შეილებმა ეკვი იღეს, რომ კონსტანტი იქ იმისთვის მიდის, რომ გურგენი გააკურაპალატოსო“.⁸⁶

საფიქრებელია, რომ გურგენის სწორედ კურაპალატობას თხოულობდა და არა მაგისტროსობას. წინააღმდეგ შემთხვევაში ძმების (აღარნახე კურაპალატის შეილების) შიში უსაფუძვლო უნდა ყოფილიყო. იმპერატორმა რომანოსმა გურგენს მხოლოდ მაგისტროსობა აკმარა, ხოლო მას შემდეგ, რაც მისმა ხალხმა არტანუჯის ციხე მიიღო აშოტ კისკასისგან, ის, როგორც ჩანს, მზად იყო აშოტისთვის მფარველობა გაეწია. ეს უკანასკნელი დაპირისპირებული ყოფილა არა მხოლოდ საკუთარ სიძესთან, გურგენ ერისთავთ-ერისთავთან და მაგისტროსთან, არამედ აღარნახეს შეილებთანაც. ამდენად, აშოტ კისკასს, როგორც სუსტი პოზიციების მქონებელს, ბიზანტიის ჯარი სჭირდებოდა თავისი გაველენის გასამყარებლად. საბოლოოდ, გურგენ მაგისტროსი და დაეით ქართველთა მეფე გაერთიანდნენ. წერილის მეშვეობით შეუთვალეს იმპერატორს, რომ თუ იგი არტანუჯის ციხეს არ დათმობდა, ისინი არაბების მხარეს გადავიდოდნენ და ამ გზით აიძულეს იმპერატორი, ჯარი გამოეყვანა ციხიდან.⁸⁷ ამის შემდეგ ხდება საინტერესო ფაქტი – იმპერატორი გასცემს ბრძანებას, არა მხოლოდ გამოიყვანონ ჯარები არტანუჯის ციხიდან, არამედ წამოიყვანონ დაეით ქართველთა მეფის ძმა, აშოტი, კონსტანტინოპოლში, რათა მოხდეს მისი კურაპალატის ხარისხში აღზევება. კონსტანტინე პორფიროგენეტი წერს:

„კონსტანტი პროტოსპათარმა და მანკლავიტმაც მიიღო ბრძანება (იმპერატორ რომანოსისგან – ლ. თ.), ღანძლა-გინებისა და მუქარის შემცველი: «ეინ გიბრძანა შენ მაგის ნადენა? ახლავე გამოდი ციხიდან; წამოიყვანე აშოტი, გარდაცვლილი აღარნახე კურაპალატის ძე, და მოიყვანე აქ, რათა ნვენ მას მიხი მაძის პატივი, კურაპალატობა ვუბოძოთო» ... წამოიყვანა აშოტი, ძე აღარნახე კურაპალატისა, და მოიყვანა ის ქალაქში; და მას ბასილევსისგან ებოდა კურაპალატობა“.⁸⁸

ამდენად, როგორც წყაროში ჩანს, სწორედ აღნიშნული კონფლიქტის

⁸⁵ კონსტანტინე პორფიროგენეტი. გეორგიკა IV. ნაკ. 2, გვ. 281-283.

⁸⁶ კონსტანტინე პორფიროგენეტი. გეორგიკა IV. ნაკ. 2, გვ. 283.

⁸⁷ კონსტანტინე პორფიროგენეტი. გეორგიკა IV. ნაკ. 2, გვ. 283-286.

⁸⁸ კონსტანტინე პორფიროგენეტი. გეორგიკა IV. ნაკ. 2, გვ. 287.

ბოლოს გადაწყვიტა იმპერატორმა კურაპალატობა მიეცა არა დავით ქართველთა მეფისთვის, რომელსაც თვით იმპერატორი კონსტანტინე დიდ დავითს უწოდებს მისი უპირატესობის აღსანიშნავად, არამედ აშოტისთვის, რომელიც, უფროსი ძმისგან განსხვავებით, ნაკლებად აქტიურია ბიზანტიის წინააღმდეგ. აშკარაა, რომ ამ ღონისძიებით იმპერატორს ძმებს შორის შუღლის ჩამოღება ჰქონდა განსრავილი, რადგან მათ საერთო კოორდინაციას მოელო ამ დამპყლულობის მანძილზე კარგად ამჩნევდა. დავით ქართველთა მეფე, როგორც კონსტანტინე პორფიროგენეტთან ჩანს, მაგისტროსის ტიტულს ფლობს, რომელსაც ის ან ადარნასეს გარდაცვალებამდე ფლობდა და ანდა იმავე 923 წლის ახლო ხანებში უნდა მიეღო იმპერატორისგან. ამ შემთხვევაში არსებითად მნიშვნელოვანი ისაა, რომ კურაპალატის ტიტულს, რომელსაც აშკარად მნიშვნელოვანი წონა აქვს ქართველთა სამეფოს იერარქიაში და ბიზანტიის ფაუორიტობის მანიფესტაცია, იღებს ის პიროვნება, რომელსედაც იმპერატორი ყველაზე მეტ იმედს ამყარებს სამომავლოდ. ძნელია ზუსტად იმის თქმა, რამდენად მოახერხა იმპერატორმა ძმებს შორის უნდობლობის ჩამოგდება. წყაროებში ეს ნათლად არ ჩანს. უნდა ვიფიქროთ, რომ ეს მაინც მოხერხდა, რადგან დავითის გარდაცვალების შემდეგ, რომელსაც კურაპალატობა არ აღივსებდა, ქართველთა მეფის ტიტულის მფლობელი კარგავენ გვარში მეთაურობას. ბუნდოვანია ამ ტიტულის მფლობელის დაფიქსირებაც. ქართველთა სამეფოს მეთაურად კი სწორედ აშოტ II კურაპალატი მოჩანს, რომელიც კურაპალატის პატივს 923-954 წლებში ატარებდა.

დავით II ქართველთა მეფე და მაგისტროსი (923-937 წწ.), მიუხედავად იმისა, რომ ქართველთა სამეფოში უმაღლესი ხელისუფალია, იძულებულია, შეეგუოს ასაკით უმცროსი ძმის, აშოტის, შედარებით მაღალ პატივს – კურაპალატობას. დავითი 923 წლიდანვე იყოფს მაგისტროსის ტიტულს გურგენ ერისთავთ-ერისთავთან, რომელიც, როგორც ზემოთ მიუთითეთ, ასევე იღებს მაგისტროსობას რომანოს იმპერატორისგან. დავითის შემდეგ, უკვე მისი მესამე ძმის, ბაგრატ მაგისტროსის, მოხსენიება ქართველთა მეფედ იშხნის ერთ-ერთ ფრესკულ წარწერაში⁸⁹ აჩვენს საფუძვლიან ეჭვს იმის თაობაზე, რომ დავითმა შემკვიდრობა დაუტოვა არა მეორე ძმას – აშოტს, არამედ, მესამეს – ბაგრატს. თუ ჩვენი მსჯელობა მართებულია, გამოდის, რომ დაპირისპირებას დავითსა და აშოტს შორის 937 წლამდე უნდა ჰქონოდა ადგილი.

ძმების დაპირისპირების კუთხით საინტერესოდ გვეჩვენება 934 წლით დათარიღებული წარწერა (ქორონიკონით რ მ ი დ, რაც ნოდარ შოშიაშვილის გამოთვლით უდრის: რ [100], მ [40], ი [10], დ [4] – ამ რიცხვების ჯამს ანუ 154+780=934). წარწერის უცნობი ავტორი „კურაპალატი“ უსენავს მეფობას უსეამს ხაის და ვინმე ბაგრატის „უფლობაზე“ საუბრობს. ოქრობაგეთის ეკლესიის (ისტორიული შავშეთი, თანამედროვე თურქეთი) ქვაჯერის წარწერა შემდეგი შინაარსისაა:

⁸⁹ შ. ზადორიძე. „ქართველთა სამეფოს“ პოლიტიკური სტრუქტურის ისტორიიდან, გვ. 225.

„ქ. ს(ა)ხ(ე)ლითა ღ(მრთისაჲთ)ა აღუ(ა)შ(ე)ნეთ წ(მინდ)ა ეკ(ლე)ს(ი)ა
ნ(უ)ენ, მამალ(ა)სა ძ(ე)თ ქ(რონი)კო(ნ)სა /რმიდ/, მ(ე)ფ(ო)ბ(ა)სა
ქ(ურა)პ(ალა)ტ(ი)ს(ა)სა, უფლ(ე)ბ(ა)სა (უნდა იყოს „უფლ(ო)ბ(ა)სა“ – ლ. თ.)
ბ(ა)გრ(ა)ტ(ი)სა, მ(ა)შ(ა)ს(ახლის)ობ(ა)სა მარკ(ო)ზ(ი)საჲ მშ(ი)სა მაკ(ა)რ(ი)სა.

მწ(ერა)ლ(ი) და მკ(ი)თაჲხე(ელ)ი და მწ(ირვე)ლი ღ(მერთმა)ნ შ(ე)იწ-
ქ(ალე)ნ“.⁹⁰

ეპიგრაფიკული წარწერის მიხედვით, ქვეყანაში უმაღლესი ხელისუფალი ის პირია, რომელიც კურაპალატის ტიტულს ატარებს, ხოლო კონკრეტული სამფლობელო, სადაც წარწერა შესრულდა, ბაგრატს ეკუთვნის. მისი მფლობელობის აღმნიშვნელად ტერმინი „უფალია“ ნახმარი. ბაგრატის წარმომადგენელი და აღმინისტრაციული მოხელე, ვინმე მაკარის ძმა, მამასახლისის სახელის მფლობელი მარკოზია. თუ ნოდარ შოშიაშვილის მიერ შემოთავაზებულ თარიღს გავითვალისწინებთ (934 წელი), გამოდის, რომ წარწერა შესრულდა აშოტ II-ს კურაპალატობის (923-954 წწ.) დროს, ხოლო უფალი ბაგრატი ამ შემთხვევაში მისი ძმა უნდა იყოს, ადარნასე კურაპალატისა და ქართველთა მეფის მესამე შვილი. ბაგრატი, როგორც ზემოთ მიუვითეთ, მხოლოდ 937 წელს იღებს მაგისტროსობას და იმავე წელს ქართველთა მეფობას. ამდენად, ბაგრატის 934 წელს ტიტულის გარეშე მოხსენიება სრულიად ლოგიკურია. აქვე დავძენთ იმასაც, რომ სხვა ბაგრატი 934 წლისთვის ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონთა სამეფო გავრში არ გვვხვდები.

ამგვარად, წარწერის მიხედვით, მისი ავტორი „ქართველთა სამეფოს“ უმაღლეს მმართველად „კურაპალატს“ ასახელებს, რომელიც მითითებული თარიღის გათვალისწინებით აშოტ II კურაპალატია. ეს კი იმას მიუთითებს, რომ დაეთ II ქართველთა მეფე თავის ცხოვრებაში მთელი ქვეყნის მასშტაბით არ ყოფილა აღიარებული უზენაეს მმართველად. ყოველ შემთხვევაში, მას აშოტე ეცილებოდა, საყარაუდოდ, კურაპალატის ტიტულის ფლობის საბაბით.

დავითისა და აშოტის მაგალითზე დაყრდნობით, შეიძლება ითქვას, რომ ქართველთა მეფისა და კურაპალატის ტიტულების სხვადასხვა პიროვნების ხელში გადასვლამ გარკვეული დისონანსი გამოიწვია ქართველთა სამეფოს იერარქიულ წყობაში. მანამდე ეს ორი ტიტული, როგორც წესი, ერთი პიროვნების ხელში იყო მოქცეული, რაც უთანხმოების აღბათობას მნიშვნელოვნად ამცირებდა.

დავით ქართველთა მეფე და მაგისტროსი უშეილძიროდ გარდაიცვალა 937 წელს, ხოლო მისი კუთვნილი ბიზანტიური ტიტული იმპერატორმა რომანოზმა ბაგრატს გადასცა. მართალია, წყაროში პირდაპირი მითითება არ გვაქვს იმის შესახებ, თუ როდის მოხდა ბაგრატისთვის მაგისტროსის პატ-

⁹⁰ ლაპიდარული წარწერები. I, აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველო (V-X სს.). ქართული წარწერების კორპუსი. შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა ნოდარ შოშიაშვილმა. თბ. 1980, გვ. 307-308.

იყის მინიჭება, სამაგიეროდ, კონსტანტინე პორფიროგენეტთან ჩანს, რომ მას დაეითი ფლობდა, ხოლო სუმბატ დაეითის ძესთან კი უკვე არა დაეითი, არამედ ბაგრატი დასახელებული მაგისტროსის პატივით.⁹¹ ეს ყველაფერი კი იმას მიუთითებს, რომ დაეით II-ის მემკვიდრეობა მისი გარდაცვალების შემდეგ ბაგრატს დარჩა მაგისტროსისა და ქართველთა მეფის ტიტულების ნათელით.

ამრიგად, დაეით II-ის გარდაცვალების შემდეგ მის მემკვიდრეობას მესამე ძმა, ბაგრატი, ეუფლება და არა აშოტი. ბაგრატი უნდა გამხდარიყო ქართველთა მეფეც. მისი პრეტენზია გეარში პირველობაზე აშკარაა და შესაძლოა, რეალურადაც მიეცინოთ. თუმცა აღნიშნულს ეწინააღმდეგება გიორგი მერნულეს ცნობა, რომლის მიხედვით, 951 წელს, როდესაც მან დაამთავრა თავისი ნაშრომი – „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება“, საქართველოს მეფე-მთაერებს შორის უპირატესად აშოტს იხსენიებს. გიორგი მერნულე წერს:

„ხოლო იყო გარდაცვალებად ნეტარისა მამისა ნუენისა გრიგოლისი რიცხუსა წელიწადთა მისთასა ან და მერესა წელსა, ქრონიკონსა ოთხმოც და ერთსა. არამედ გარდაცვალებითგან მისით დაიწერა ცხოვრება ესე მისი შემდგომად ოთხმოც და ათისა წლისა, დასაბამითგან გარდასრულთა წელთა ექუს ათას ხუთას ორმოც და მეთოთხმეტესა წელსა, იერუსალმსმ პატრიარქობასა ავათონისსა, მცხეთას კათალიკოზობასა მიქელისსა, ქართველთა ზედა მთაერობასა აშოტ კურაპალატისსა, ძისა ადარნერსე ქართველთა მეფისასა, აფხაზთა ზედა მეფობასა გიორგისსა, ძისა კონსტანტი მეფისასა, ერისთავთა-ერისთავობასა სუმბატისსა, ძისა ადარნერსე მეფისასა, მაგისტროსობასა ადარნერსესსა, ძისა ბაგრატ მაგისტროსისსა, ერისთავობასა სუმბატისსა, ძისა დაეით მამფლისსა. ქრისტეჲმან დიდებდა უოხჳნო მათ ყოველთა მთანიჳენ!“. ⁹²

ამგვარად, გიორგი მერნულის მიხედვით, ქართველთა შორის უპირველესი აშოტ II კურაპალატი ადარნასე II ქართველთა მეფისა და კურაპალატის ძეა. ხოლო სხვა მთაერები უხუცესობის პრინციპის მიხედვით არიან დასახელებული. ბაგრატი ამ დროისთვის გარდაცვლილია (გარდ. 945 წელს), ხოლო მისი შვილი ადარნასე მაგისტროსი (შემდგომ კურაპალატი), ბიძების, აშოტ კურაპალატისა და სუმბატ ერისთავთ ერისთავის (მოგვიანებით კურაპალატი) შემდეგ არის დასახელებული უხუცესობის პრინციპის გათვალისწინებით.

ბაგრატ მაგისტროსი, განსხვავებით მამის, ადარნასე ქართველთა მეფისგან, ამ ქართველთა მეფის ტიტულით არ არის მოხსენიებული. ხომ არ ნიშნავს ეს იმას, რომ ბაგრატი არასდროს ყოფილა ქართველთა მეფე? ამ

⁹¹ კონსტანტინე პორფიროგენეტი. გეორგიკა IV. ნაკ. 2, გვ. 285-6; ქართლის ცხოვრება. ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., გვ. 380-381; ქართლის ცხოვრება. მთ. რედ. რ. მეტრეველი, გვ. 368-369.

⁹² ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები. I, გვ. 316.

ფაქტს კიდევ უფრო ამყარებს ის გარემოება, რომ ბაგრატის ძე ადარნასე არასდროს წოდებულია ქართველთა მეფედ, რასაც ვერ ვიტყვით ადარნასეს უმცროსი ბიძის, სუმბატის შვილზე – ბაგრატ II რეგუენსზე. როგორც არ უნდა იყოს, ეჭვის შეტანა იმაში, რომ აშოტი გვარში უხუცესია, თუნდაც ქართველთა მეფის ტიტულის გარეშე, მიუთითებს იმ გარემოებაზე, რომ ეს ტიტული ან საერთოდ არ მოქმედებს 937-954 წლებში, ანდაც მისი მფლობელი იმდენად სუსტია, რომ აშოტ კურაპალატს ემორჩილება.

ამდენად, აშოტ II კურაპალატი ქართველთა სამეფოს განაგებს, თუმცა ეს მხოლოდ ფორმალური მხარეა. რეალურად სამეფო კოლეგიური მართვის სისტემის საფუძველზე რამდენიმე ბაგრატიონის მიერ იმართებოდა, ხოლო სათავეში ერთი პიროვნება, გვარის მეთაური იდგა. აშოტ კურაპალატის გარდაცვალების შემდეგ მისი ტიტული უმცროსმა ძმამ, სუმბატმა, მიიღო 954 წელს. სუმბატი ქართველთა სამეფოს მეთაური გახდა, მაგრამ არ ჩანს, ჰქონდა თუ არა ქართველთა მეფის ტიტული. ეს უკანასკნელი მისი გარდაცვალების შემდეგ მის ვაჟს, ბაგრატ II რეგუენსს, მიანიჭეს. სუმბატ დავითის ძესთან ვკითხულობთ:

„და შემდგომად აშოტ კურაპალატისა ძმად მისი დასუეს კურაპალატად, სუმბატ და ესე სუმბატ კურაპალატი, ძე ადარნასე ქართველთა მეფისად, გარდაიცვალა ქრონიკონსა რ ო მ, და დაუტევნა ძენი ორნი: ბაგრატ ერისთავთურისთავი, რომელი ქართველთა მეფედ დასუეს, რეგუენი, და ადარნასე კურაპალატი“⁹³

სუმბატი კურაპალატად ბიზანტიის იმპერატორ კონსტანტინე VII პორფიროგენეტს (913-919, 944-959 წწ.) უნდა დაედგინა. იმპერატორი თავის ნაშრომში სუმბატ კურაპალატს გააყვრით იხსენიებს კიდევ, როდესაც დავით II ქართველთა მეფის მიერ კონსტანტინე პატრიკიოსის შეპყრობაზე საუბრობს. იმპერატორ კონსტანტინე პორფიროგენეტთან ვკითხულობთ:

„იგი (კონსტანტინე – ლ. თ.) შეიპყრო ნებარხსენებულმა დავითმა (დავით II ქართველთა მეფე – ლ. თ.), ახლანდელი კურაპალატის (ივრელისხმება სუმბატ კურაპალატი – ლ. თ.) ძმამ და აშოტის ძმამ“⁹⁴

ამდენად, როგორც კონსტანტინესთან ჩანს, დავითი ძმად აშოტისა და კიდევ ერთი უსახელო კურაპალატის, რომელიც, იმპერატორის ცნობით, კურაპალატი იყო იმ დროს, როდესაც ის საკუთარ ნაშრომს წერდა. ბუნებრივია, დავითისა და აშოტის კიდევ ერთი ძმა და ისიც კურაპალატის ტიტულის მქონე, მხოლოდ სუმბატი შეიძლება იყოს.

სუმბატი, რომელიც აშოტის გარდაცვალების შემდეგ, 954 წელს, იღებს კურაპალატის ტიტულს, ამავე ტიტულით იწოდება გარდაცვალების დროსაც – 958 წელს. ამდენად, მას აღნიშნული ტიტული 954-958 წლებში უტარ-

⁹³ ქართლის ცხოვრება. I. ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., გვ. 381; ქართლის ცხოვრება. მთ. რედ. რ. მეტრეველი, გვ. 368-369.

⁹⁴ კონსტანტინე პორფიროგენეტი. გეორგიკა. IV. ნაკ. 2, გვ. 282.

ებია. ამავე პერიოდში სუმბატ კურაპალატი უნდა ყოფილიყო ბაგრატიონთა სახლის მეთაურიც.

958 წელს ქართველთა სამეფოს სათავეში ბაგრატ II რეგუენი წაუდგა, რომელიც, როგორც 'ხემთ აღუნიშნეთ, მეფედ მამის (სუმბატ კურაპალატი) გარდაცვალების შემდეგ დაადგინეს – „*ბაგრატ ერისთავთერისთავი, რომელი ქართველთა მეფედ დასუეს, რეგუენი*“. როგორც საისტორიო წყაროში ეხედავთ, მანამდე ბაგრატს ერისთავთ-ერისთავის ტიტული უტარებია, თუმცა თუ რა ტიტული მიანიჭა მას ბიზანტიის იმპერატორმა, არ ჩანს. სამაგიეროდ, კურაპალატობა, საეარაუდოდ, უხუცესობის პრინციპის გათვალისწინებით მის ბიძაშვილს, ადარნასე ბაგრატის ძეს, გადაეცა. სუმბატ დაეთის ძე გადმოგვცემს:

„გარდაიცვალა ბაგრატ მაგისტროსი, ძე ადარნასე ქართველთა მეფისაჲ, ქრონიკონსა რ ა ე, თუესა მარტსა, და დაუტევეა ძე თჳსი ადარნასე, რომელი შემდგომად მამისა თჳსისა მაგისტროსი იქმნა და შემდგომად მამის ძმათა კურაპალატი იქმნა“.⁹⁵

ისტორიკოსთან კარგად ჩანს, რომ ადარნასე მამის (ბაგრატ მაგისტროსი გარდ. 945 წელს) გარდაცვალების შემდეგ მაგისტროსის ტიტულით, ხოლო ბიძების გარდაცვალების მერე კი კურაპალატის ტიტულით იწოდება. ადარნასეს ბიძა – სუმბატ კურაპალატი – 958 წელს მოკვდა. ამდენად, ადარნასე ბაგრატის ძეს კურაპალატობა ამავე წელს მიენიჭა. ორივე შემთხვევაში დონატორი იმპერატორი კონსტანტინე VII პორფიროგენეტი უნდა ყოფილიყო. ადარნასე კურაპალატი ამ ტიტულით იწოდება ოშკის ტაძრის წარწერებშიც. მუმატიანის, სუმბატ დაეთის ძის, ცნობით, ის 961 წელს გარდაიცვალა მას მერე, რაც შვილების გადაწყვეტილებით მონაზვნად აღკვეცეს:

„გარდაიცვალა [ადარნასე კურაპალატი], ძე ბაგრატ მაგისტროსისაჲ, ქრონიკონსა რ ა ა, რომელი-ესე ძეთა შეიპერეს და მონაზონ ქმნეს. მოკულა უნებლიეთ ფისთა“.⁹⁶

აქედან გამომდინარე, ადარნასე ამ ტიტულით 958-961 წლებში იწოდება. ადარნასეს კურაპალატის პატივი კონსტანტინე VII პორფიროგენეტმა გადასცა. იმპერატორის მოტივი, როგორც ვთქვით, უხუცესობის პრინციპის გათვალისწინება: ადარნასეს მამა – ბაგრატ, ხომ ბაგრატ II რეგუენის მამაა – სუმბატზე, უფროსია ასაკით. სხვა მიზეზი ქართველთა სამეფოს ბაგრატიონების ორ შტოს (იმიერ და ამიერ ტაოს ბაგრატიონები) შორის განხეთქილების შეტანა უნდა ყოფილიყო.

აღსანიშნავია ისიც, რომ იმიერტაოს შტო, რომლის ფუძემდებელიც ბაგრატ ადარნასე ქართველთა მეფის ძეა, შედარებით უფრო კოორდინირებულად მოქმედებდა ბიზანტიის იმპერიასთან და მეტ სამხედრო დახმარებას

⁹⁵ ქართლის ცხოვრება. I. ხ. ყაუხჩიშვილის გამოც., გვ. 381; ქართლის ცხოვრება. მთ. რედ. რ. მეტრეველი, გვ. 368.

⁹⁶ ქართლის ცხოვრება. I. ხ. ყაუხჩიშვილის გამოც., გვ. 381; ქართლის ცხოვრება. მთ. რედ. რ. მეტრეველი, გვ. 369.

გზავნიდა იმპერატორის აღმოსავლურ კამპანიებში.⁹⁷ ადარნასე კურაპალატის დროს რომ პოლიტიკური სიტუაცია უაღრესად დაიძაბა, ამას ისიც ადასტურებს, რომ მისმა შვილებმა, ბაგრატ ერისთავთ-ერისთავმა და დავითმა (შემდეგში კურაპალატი და მეფეთ მეფე) მამა აიძულეს ბერად შემდგარიყო, ხოლო იმპერატორს მმართველობა ძმების ხელში აღმოწნდა.⁹⁸ ბიზანტიის ხელისუფლებამ შვილების ამ ძალადობრივ აქტს იმით უპასუხა, რომ კურაპალატის ტიტული ბაგრატ II რეგუენის, ქართველთა მეფის, უმცროს ძმას, ადარნასე სუმბატ კურაპალატის ძეს, გადასცა. ადარნასე კურაპალატი სწორედ 961 წელს უნდა გამხდარიყო.⁹⁹

ადარნასე კურაპალატის ტიტულს გარდაცვალებამდე ანუ 983 წლამდე ფლობს. ისტორიკოსი სუმბატ დავითის ძე არ ახსენებს იმას, თუ როდის დაეუფლა ადარნასე კურაპალატის ტიტულს. ადარნასეს გარდაცვალების შესახებ საუბრისას არაფერი ნანს მის ბიზანტიურ ტიტულატურაზე:

*„გარდაიცვალა ადარნასე, ძე სუმბატ კურაპალატისაჲ, ძმად ბაგრატ რეგუენისაჲ, ქრონიკონსა ს გ, და დაუტევა ძე დავით მცირე“.*¹⁰⁰

სამაგიეროდ, იმავე სუმბატ დავითის ძის ტექსტის სხვა მონაკვეთში, რომელშიც ადარნასე თავის ძმასთან, ბაგრატ რეგუენთან, ერთად არის მოხსენიებული, იგი პირდაპირ არის დასახელებული კურაპალატად:

*„(სუმბატ კურაპალატმა – ღ. თ.) დაუტევნა ძენი ორნი: ბაგრატ ერისთავთერისთავი, რომელი ქართველთა მეფედ დასუეს, რეგუენი, და ადარნასე კურაპალატი“.*¹⁰¹

კურაპალატობა ამ დროს იმპერატორს ბაგრატიონების ხელშია, თუმცა მის მფლობელი არა სახლის უფროსი ბაგრატ რეგუენი, არამედ მისი უმცროსი ძმა, ადარნასე, იყო. ამ უკანასკნელმა, როგორც ნანს, ეს ტიტული იმპერატორ რომანოზ II-ისგან (959-963 წწ.) მიიღო. ქართველთა მეფისა და კურაპალატის ტიტულების ერთ სახელში არსებობა ბაგრატიონთა იმპერატორის შტოს დაწინაურებას გულისხმობდა.

იმპერატორის შტოში ბაგრატ ერისთავთ-ერისთავის გარდაცვალების შემდეგ (966 წელი)¹⁰² ძალაუფლება ხელში მთლიანად დავით ადარნასეს ძემ აიღო, რომელიც იმპერატორისგან თავდაპირველად მაგისტროსის საიმპერიო

⁹⁷ ა. ბოგვერაძე. „ხემონი ქვეყანანი“ საქართველო-ბიზანტიის პოლიტიკურ-დიპლომატიურ ურთიერთობაში. ქართული დიპლომატია (წელიწდეული). ტ. 4. თბ. 1997, გვ. 27-28.

⁹⁸ ქართლის ცხოვრება. I. ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., გვ. 381; ქართლის ცხოვრება. მთ. რედ. რ. მეტრეველი, გვ. 369.

⁹⁹ ქართლის ცხოვრება. I. ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., გვ. 381; ქართლის ცხოვრება. მთ. რედ. რ. მეტრეველი, გვ. 369.

¹⁰⁰ ქართლის ცხოვრება. I. ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., გვ. 381; ქართლის ცხოვრება. მთ. რედ. რ. მეტრეველი, გვ. 369.

¹⁰¹ ქართლის ცხოვრება. I. ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., გვ. 381; ქართლის ცხოვრება. მთ. რედ. რ. მეტრეველი, გვ. 369.

¹⁰² ქართლის ცხოვრება. I. ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., გვ. 381; ქართლის ცხოვრება. მთ. რედ. რ. მეტრეველი, გვ. 369.

ტიტულს ეუფლება, ხოლო მოგვიანებით კურაპალატობას იღებს.¹⁰³

დავითის აქტიურმა საგარეო პოლიტიკამ იმიერტაოს ბაგრატიონები არა მხოლოდ საქართველოს, არამედ მთელი კავკასიის რეგიონის მასშტაბით წამყვან ძალად აქცია, რომელიც ყველაზე აქტიურად იბრძოდა მუსლიმების წინააღმდეგ ქრისტეს სარწმუნოების დასაცავად. როგორც ოშკის ტაძრის ეპიგრაფიკული წარწერებიდან ირკვევა, დავითს მაგისტროსის ტიტული 966-973 წლებს შორის მიუღია.¹⁰⁴ მაგისტროსობას ის ნიკიფორე ფოკას (963-969 წწ.) ან იოანე ციმისხის (969-976 წწ.) იმპერატორობის პერიოდში იღებს, ხოლო იაპია ანტიოქიელის ცნობის მიხედვით კი, 990 წელს ბასილ II დიდი დავითს კურაპალატის ტიტულს გადასცემს.¹⁰⁵ ეს მოვლენა, ბუნებრივია, იმაზე მიუთითებს, რომ იმიერტაოს შტომ კურაპალატობა დაკარგა იმიერტაოს ბაგრატიონთა შტოს სასარგებლოდ.

ადარნასე სუმბატის ძე კურაპალატია 961-983 წლებში. მისი გარდაცვალების შემდეგ კურაპალატის ტიტული თითქოს ვაკანტური ჩანს. თუ ვინ ფლობდა მას 983-990 წლებში, ზუსტად არ ვიცით. ნარატიული წყაროების პირდაპირი წყნებით, ქართველთა სამეფოში დავითი აღნიშნულ ტიტულს 990 წელს იღებს.¹⁰⁶ თუმცა სხვა წყაროებზე დაყრდნობით, უკვე X საუკუნის 70-იან წლებში ის კურაპალატის ტიტულის მქონეა.¹⁰⁷

ვარაუდობენ, რომ მას კურაპალატობა 979 წელს ბარდა სკლეროსის წინააღმდეგ გაწეული დახმარებისთვის უნდა მიეღო (ან დახმარების გაწეამდე ოდნავ უფრო ადრე, 977 წელს) ბიზანტიის იმპერატორისგან,¹⁰⁸ ხოლო შემდეგ უნდა დაეკარგა და ხელახლა მიეღო 990 წელს.

ამ შემთხვევაში მნიშვნელობა არა აქვს იმას, თუ კონკრეტულად რომელ წელს დაეუფლა დავით III კურაპალატის ტიტულს, ეს შეიძლება მომხდარიყო, როგორც 977/9 წელს, ასევე 990 წელსაც. ძალიან სავსებოა, მაგრამ არ არის გამორიცხული არც ის მოსაზრება, რომლის მიხედვით მან კურაპა-

¹⁰³ შ. ბაღრიძე. დავით დიდი ტაოელის პოლიტიკური სტატუსის საკითხისათვის, გვ. 82-84.

¹⁰⁴ ვ. სილაგაძე. ოშკი, გვ. 86-87.

¹⁰⁵ В. Степаненко. К датировке получения сана Куропалата Давидом II Багратидом Тао, гв. 72-77.

¹⁰⁶ ბ. სილაგაძე. არაბთა ბატონობა საქართველოში, გვ. 181-183.

¹⁰⁷ იოანე ოქროპირისა და ეფრემ სირინის „ჟღაბგებანის“ ქართული თარგმანის ანდერძ-მინაწერზე დაყრდნობით ივანე ჯავახიშვილი თელის, რომ დავითმა კურაპალატობა 977 წელს მიიღო (თუმცა, როგორც კვებით ეუბილაეთ, აღნიშნული ანდერძის თარიღი არ გამოდგება ასეთი მოსაზრების გამოთქმის საფუძველად), იხ.: ივ. ჯავახიშვილი. ქართული დამწერლობათმცოდნეობა ანუ პალეოგრაფია. თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტომი IX. პირველად გამოიცა 1926 წელს. თბ. 1996, გვ. 169-170; შ. ბაღრიძე. „ქართველთა სამეფოს“ პოლიტიკური სტრუქტურის ისტორიიდან, გვ. 228-229; გ. ლუნდუა, თ. ლუნდუა. ქართული ნუმიზმატიკა. I, გვ. 188-189.

¹⁰⁸ ივ. ჯავახიშვილი. ქართული დამწერლობათმცოდნეობა ანუ პალეოგრაფია, გვ. 169-170; შ. ბაღრიძე. დავით დიდი ტაოელის პოლიტიკური სტატუსის საკითხისათვის, გვ. 84; გ. ლუნდუა, თ. ლუნდუა. ქართული ნუმიზმატიკა. I, გვ. 188-189, 263.

ლატობა ორჯერ მიიღო (თუმცა ტიტულის წამორთმევის ფაქტი არსად არ ფიქსირდება). მთავარი მომენტი მაინც აქ ის არის, რომ კურაპალატის ტიტულის დავით III-ისათვის ბოძებით ბიზანტიამ კიდევ ერთხელ შეცვალა თავისი ფაფორიტი ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონთა სამეფო სახლში და ამჯერად იმიერტაოს ბაგრატიონთა შტოს მიანიჭა ფორმალური უპირატესობა.

ამდენად, ხდება კურაპალატის ტიტულის მონაცვლეობით გაცემა იმიერტაოს – ბაგრატის შტოსა და იმიერტაოს – სუმბატის შტოში. აშოტ II კურაპალატის გარდაცვალების შემდეგ (954 წელი) კურაპალატი ჯერ სუმბატია (954-958 წწ.), იმიერტაოს შტოს ფუჟემდეგელი; შემდეგ ადარნასე ბაგრატის ძე (958-961 წწ.) იმიერტაოს ბაგრატიონთა სახლიდან; მას მოსდევს ადარნასე სუმბატის ძე (961-983 წწ.) იმიერტაოდან; ხოლო ბოლოს დავით III კურაპალატი ეუფლება ამ ტიტულს 977/9 ან 990 წელს.

მეათე საუკუნის მეორე ნახევარში შენიშნული ეს ტენდენცია მიუთითებს იმაზე, რომ ბიზანტია ცდილობდა, დაებალანსებინა შიდაპოლიტიკური მდგომარეობა ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონებს შორის და არ მოეხდინა, რომელიმე სახლის ზედმეტი დაწინაურება. იმპერატორები არანაირ ანგარიშს არ უწევდნენ ადგილობრივ იერარქიას, ხოლო კურაპალატის ტიტულს გასცემდნენ საკუთარი ინტერესების შესაბამისად. თუმცა აქვე უნდა შენიშნოთ ისიც, რომ კურაპალატის ტიტულის გაცემას ხშირად წინ უძღოდა ადგილობრივი ფეოდალების გააქტიურებაც, რომელთა ინიციატივასაც შეიძლება გავლენა მოეხდინა იმპერატორის გადაწყვეტილებაზე. ძნელია იმის თქმა, თუ რა ვითარებაში მოხდა კურაპალატობის გადაცემა დავითისათვის. ამ ტიტულის მიღების სურვილი ქართველთა სამეფოში დიდი იყო. შესაბამისად, აღნიშნულ პოლიტიკურ ბერკეტს ბიზანტიის მმართველი წრე მოხერხებულად იყენებდა. დავით III-ის გაძლიერება ბიზანტიას მხოლოდ მაშინ სჭირდება, როდესაც მისი სამფლობელოები ანდერძის წესით იმპერატორს უნდა გადაეცეს. ამიტომაც იყო, რომ დავითის გააქტიურება საქართველოსა და სხვა ქრისტიანული ქვეყნების ფარგლებს გარეთ 990 წლის შემდეგ იწყება.

X საუკუნის 70-80-იან წლებში ჩნდება კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი ტიტული – „მეფეთ მეფე“. ქართულ პოლიტიკურ რეალობაში პირველი ამ ტიტულით სწორედ დავითი იწოდება. კავკასიის პოლიტიკურ სივრცეში „მეფეთ მეფის“ ტიტული ჯერ კიდევ სომხეთში გაჩნდა, როდესაც სომხეთის მეფე აშოტ I-მა 886 წელს (ან 885 წ.) არაბეთის ხალიფას მხარდაჭერით შაჰან შაჰად გამოაცხადა თავი.¹⁰⁹ სომხეთი ისწრაფობა რეგიონში პირველობა მოეპოვებინა, რაც აშკარად გამომჩნდა აშოტის ძის, სუმბატ ტიეხერაკალის, საგარეო

¹⁰⁹ არსებობს სხვა დათარიღებებიც, იხ.: К. Н. Юзбашян Армянские государства эпохи Багратидов и Византия IX-XI вв. М. 1988, გვ. 105; ზ. პაპასქირი. ქართველთა პოლიტიკური სამყარო „ბიზანტიურ თანამეგობრობაში“ (X საუკუნის I ნახევარი), გვ. 160-161.

პოლიტიკაში.¹¹⁰

სწორედ სომხეთის წამყვანი პოზიციის ჩანაცვლებას ისახავდა მიზნად დავითის მიერ ახალი ტიტულის მიღება. ხოლო კურაპალატად მისი აღიარება იმის ხაზგასმა იყო, რომ ბიზანტიის აღმოსავლეთით მდებარე კრისტიანულ სამყაროში ის უნდა ყოფილიყო წამყვანი პოლიტიკური მოთამაშე. ამის საუკეთესო დასტურია დავითის კიდევ ერთი ახალი ტიტული „ყოვლისა აღმოსავალისა კურაპალატი“ („აღმოსავალი“ ანუ აღმოსავლეთი).¹¹¹

ტიტულის „ყოვლისა აღმოსავალისა კურაპალატის“ გაჩენა¹¹² ემთხვევა ახალი ტიტულის, „მეფეთ მეფის“, შემოღებას. ყოველ შემთხვევაში, ორივე მათგანი პირველად დავით III-ის ტიტულატურაში არის დაფიქსირებული.

¹¹⁰ ერცლად სუშბატის (სომხ. სმბატი) მოღვაწეობის შესახებ იხილეთ ჰოვანეს დრასხანაკერტცის სომხეთის ისტორია: Ованес Драсханакертци. История Армении. Перевод с древнеармянского М. О. Дарбинян-Меликян. Ереван. 1984.

¹¹¹ ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა. შეკრებილი, ქრონოლოგიურად დაწობილი და ახსნილი თედო ჟორდანიას მიერ. წგნ.: I. პირველი გამოცემა ტყ. 1892. მეორე ფოტოგრაფული გამოცემა. თბ. 2004, გვ. 108; ქსა. ათონური კოლექცია. ნაკვ. I. თბ. 1986, გვ. 47.

¹¹² პაულე ინგოროყვა ფიქრობს, რომ მოიაზრებდა „ყოველი აღმოსავლეთის“ ტერიტორიების ფლობასაც, რომლებიც უნდა ყოფილიყო ის „სუმონი ქვეყანანი“, ბიზანტიის იმპერიამ, რომ დაკარგა არაბების სასარგებლოდ. ამდენად, მისი აზრით, ტიტული „ყოველი აღმოსავლეთისა კურაპალატი“ არის არა მხოლოდ დავით III-ის წოდება, არამედ, სოგადად, ეს შინაარსი უნდა აქონოდა ქართველთა სამეფოს მეფეების ამ ტიტულს – კურაპალატს (იხ.: პ. ინგოროყვა. გიორგი მერნულე, გვ. 66-67). მიუხედავად ამ საინტერესო და ორიგინალური ახსნისა, რომელიც პაულე ინგოროყვამ მოუძებნა კურაპალატის ტიტულს, წევნ ეერ გაეზიარებოთ მის ამ მოსაზრებას. ბიზანტიურ და ქართულ წყაროებში საქართველოს სამეფო-სამთავროების მმართველებთან მიმართებით ორი სახის კურაპალატის ტიტული ჩანს – ერთი „იბერიის კურაპალატი“, რომელიც მოიაზრებს ქართველთა სამეფოში უპირველეს (ბიზანტიის იმპერატორის ოფიციალური პოზიცია – წყაროში იხსენიება „კურაპალატის იბერები“ ანუ იბერები, რომელთაც საკუთარი კურაპალატი ჰქავთ. იხ.: კონსტანტინე პორფიროგენეტი. გეორგიკა IV. ნაკ. 2, გვ. 255. ეს ტერმინი იგივეა, რაც „ქართველთა კურაპალატი“, რომელიც ან შემთხვევაში ქართულ წყაროებში ფიქსირდება, იხ.: А. Цагарели. Сведения о памятниках грузинской письменности. вып. I. СПб. 1886, გვ. 83); და „ყოველი აღმოსავლეთისა კურაპალატი“ ამ შემთხვევაში ბიზანტიის აღმოსავლეთით მდებარე მხარეებში მის წარმომადგენელს მოიაზრებს (ეს ტიტული, დავით III-ის გარდა, მიღებული აქვს მრავალ სხვა არაქართველ დიდებულს, მაგ. გრიგოლ ფაჰლავენი იხ.: R. Guillard. Etudes sur l'histoire administrative de l'Empire byzantin. Le curopalate, გვ. 215). აქ ამოსავალი წერტილია ცნება, „ყოველი აღმოსავლეთი“ (ანუ „აღმოსავალი“), რომელიც უფრო ფართო მნიშვნელობით იხმარება და ის არ უნდა გაეიგოთ მხოლოდ საქართველოს ან ქართველთა სამეფოს მნიშვნელობით. თუმცა, ეინაიდან აღნიშნული საკითხი უფრო ფართოა და სცილდება ქართველთა სამეფოს ბაგრატიონთა გვარის ფარგლებს (ამგვარად იხსენიებიან ბიზანტიელი და სომეხი დიდებულებიც), ამის გამო ამ წოდებაზე ყურადღებას აღარ შევანერებთ. აქვე მხოლოდ დადებით იმასაც, რომ იბერიის, ანუ ქართველთა კურაპალატი და ყოველი აღმოსავლეთის კურაპალატი დამოუკიდებელ ცნებებად აქვს წარმოდგენილი ბიზანტიის ადმინისტრაციული სისტემის ცნობილ მეკლერს როდოფ გიანს, რასაც წევნ ეზიარებოთ იხ.: R. Guillard. Etudes sur l'histoire administrative de l'Empire byzantin. Le curopalate, გვ. 239.

დავით III კურაპალატი, შეიძლება ითქვას, რომ ქართველთა სამეფოს უკანასკნელი მმართველი იყო, რომელიც კურაპალატის პატივში ასრულებს მოღვაწეობას. სწორედ დავითი ხდება პირველი, ვინც ქართველთა შორის პრეტენზიას აცხადებს ბიზანტიის აღმოსავლეთით არსებულ ქრისტიანულ სამყაროში პირველობაზე. შესაბამისად, ამან ყველაფერმა გამოხატულება მის ტიტულში, „ყოველისა აღმოსავალისა კურაპალატი“, პოეა. დავითის ეს ტიტული დაფიქსირებულია იოანე ოქროპირისა და ეფრემ სირინის „ქადაგებანის“ ქართული თარგმანის ანდერძ-მინაწერებში. თავად თარგმანი 977 წელს არის შესრულებული, რასაც ანდერძ-მინაწერიდან ვგებულობთ, ხოლო თავად კოლფონი კი გვიანდელი უნდა იყოს.¹¹³

ზემოთ აღნიშნული ანდერძ-მინაწერი, რომელშიც დავითი ყოველი აღმოსავლეთის (ქეაროში გამოყენებულია ფორმა „აღმოსავალი“) კურაპალატად არის მოხსენიებული, შემდეგი შინაარსისაა:

„საღოცგელად და სადიდებლად პირველად ძლიერისა და ღვთისა მხახურ მეფისა და ყოველისა აღმოსავალისა კურაპალატისა დავითისათჳს რადათა ხათინოდ ღმრთისა ქცევათა მისთათჳს დაუმკვიდროს მეუფემან სუფევად დაუხრულებელი, რამეთუ მართლმადიდებლობისა თჳალი არს და მხგავსად შემოქმედისა თჳისისა, სიმაღლისა წესისა შინა დაუკლებლად იქცევის... რაჟამს იგი აღმოსნდა ქუეყანასა საბერძნეთისასა კაცი განლაგებული (ბარდა სკლეროსი ბიზანტიელი დიდებული, რომელიც 976-979 წწ. იბრძოდა ბიზანტიის ტახტის ხელში ჩასაგდებად - ლ. თ.) და მხლომად აღუდგა წმინდათა მეფეთა; ამან (სუბარია იოანე თორნიკ-ყოფილზე, იგივე თორნიკე ერისთავი დავით III კურაპალატის სარდალი - ლ. თ.) ისწრაფა და მოიწია ძლიერისა და ყოველ კერძოვე უძლეველისა დავით კურაპალატისა და ბრძანებითა ამითთა დაამხეა განზრახვად მისი და განამტკიცა წმინდანი მეფენი (ბიზანტიის იმპერატორები ბასილ II დიდი და მისი ძმა კონსტანტინე IX. იმავე სახით იხსენიებიან ტექსტის დასაწყისშიც - ლ. თ.).“¹¹⁴

ამავე ხელნაწერის არშიების ცნობებიდან გამომდინარე, სრულიად აშკარაა ის ფაქტი, რომ 977 წლისთვის დავითი მეფე და მაგისტროსია, ხოლო ანდერძ-მინაწერი, რომელშიც ის მოიხსენიება კურაპალატად, მოგვიანო პერიოდისაა და არა თანადროული. წინააღმდეგ შემთხვევაში სრულიად გაუგებარია, 977 წელს შესრულებულ ანდერძ-მინაწერში როგორ შეიძლება მოთხრობილი იყოს ბარდა სკლეროსის დაამარცხების ამბავი, რასაც ადგილი 979 წელს ჰქონდა. ამდენად, აღნიშნული ანდერძ-მინაწერი 979 წლის შემდეგ არის შესრულებული,¹¹⁵ თუმცა სუსტი თარიღის გარკვევა არ ხერხდება.

¹¹³ ქხა. ათონური კოლექცია. I, გვ. 1986, გვ. 44.

¹¹⁴ ქრონიკები. I, გვ. 108. ქხა. ათონური კოლექცია. I, გვ. 47; ვ. სილოგავა. ოშკი, გვ. 138-139.

¹¹⁵ ეს ჯერ კიდევ ელენე მეტრეველმა შენიშნა, რომ ანდერძ-მინაწერი 979 წლის მომდევნო ხანებშია შესრულებული და არა 977 წელს, იხ.: ქხა. ათონური კოლექცია. ნაკე. I. თბ. 1986, გვ. 44.

ხოლო რაც შეეხება იმ ფაქტს, რომ ანდერძ-მინაწერში 977 წელია დაფიქსირებული, ის უნდა გულისხმობდეს არა ანდერძ-მინაწერის შესრულების დროს, არამედ თავად ხელნაწერის გადაწერის თარიღს. შეცდომას ამ შემთხვევაში გამოვრიცხაეთ, ვინაიდან კოლოფინის ავტორი დიდად განათლებული პირია და კარგად ნახედული იმდროინდელ პოლიტიკურ თუ საზოგადოებრივ ვითარებაში. ამდენად, ნაკლებ საეარაუდებელია, რომ მას თარიღი არეოდა, საფიქრებელია, რომ 977 წელს გადაიწერა თავად თარგმანი, ხოლო ანდერძის შესრულება მოგვიანებით მოხდა.

აღნიშნულ ანდერძ-მინაწერში მრავალი საგულისხმო ფაქტი ფიქსირდება, მათ შორის ისეთი ეპითეტები, რომლებიც პირველად სწორედ დავით კურაპალატის დროს უნდა განენილიყო ქართულ პოლიტიკურ სივრცეში. ასეთებია: „ყოფლისა აღმოსავალისა კურაპალატი“, „მართლმადიდებლობისა თუალი“ და სხვა. მოგვიანებით ყველა ეს ეპითეტი თუ ტიტული მნიშვნელოვან ადგილს იკავებს ქართველ მეფეთა საპატიო ტიტულატურაში. დავით III კურაპალატი იყო უკანასკნელი ქართველთა სამეფოს მმართველებს შორის, რომელიც კურაპალატის ტიტულს დაეუფლა. ის გარდაიცვალა 1000 წელს, ხოლო მისი სიკვდილის მიზეზები დღემდე ბურუსით არის მოცული, საეარაუდოდ, იგი შეთქმულებმა მოკლეს.¹¹⁶

დავითის სიკვდილის შემდეგ ბიზანტიის იმპერატორმა თავისი კუთვნილი სამფლობელოები იძულებით დადებული ანდერძის თანახმად თავად მიიტაცა, ხოლო ქართველთა მეფე გურგენსა და მის შვილს, ბაგრატ აფხაზთა მეფეს, მაგისტროსისა და კურაპალატის ტიტულები უბოძა.¹¹⁷

ამრიგად, კურაპალატის ტიტული, რომელიც VI საუკუნის შუა წლებიდან იშვენიერებოდა იმპერატორის ხარისხში იქნა აყვანილი, უკვე 575/6 წლის შემდეგ კიდევ ქართველ ხელისუფალს, გუარამ ერისმთავარს, რომელიც ამით არ გამხდარა ბიზანტიის იმპერიის მემკვიდრე, სამაგიეროდ ტახტის ყოფილი მემკვიდრის ტიტული მიიღო და იმპერატორი იუსტინე მეორესა და მის მემკვიდრე კეისარ ტიბერიუსის შემდეგ ყველაზე გავლენიან პოლიტიკურ ფიგურად იქცა ბიზანტიის თანამეგობრობის მასშტაბით.

კურაპალატის ტიტული ამის შემდაგაც ინარჩუნებდა წამყვან პოზიციას ბიზანტიის თანამეგობრობაში. ამ ტიტულს ეუფლებიან ქართლის სხვა ერისმთავრებიც, თუმცა ყველაზე ფართო გაერცვლება მან ქართველთა სამეფოს არსებობის პერიოდში პოვა, სადაც იბერიის კურაპალატი, იგივე ქართ-

¹¹⁶ აღექსნანდრე აბდალაძე თელის, რომ იგი მოწამლეს ბიზანტიის იმპერატორის, ბასილ II-ის დავალებით, რასაც, განსხვავებით ქართული საისტორიო წარმართვისგან ეთანხმება რამდენიმე უცხოენოვანი წყარო. შედარებით ვრცლად იხ: აღ. აბდალაძე. დავით დიდი კურაპალატის მკვლელობის კვლევა, გვ. 31-38.

¹¹⁷ აღნიშნული პერიოდების შესახებ ვრცლად იხილეთ: ე. კოპალიანი. საქართველოსა და ბიზანტიის პოლიტიკური ურთიერთობა 970-1070 წლებში. თბ. 1969; 3. В. Папаскири. От Давида до Давида: Из истории международных отношений Грузии (70-е годы X – 80-е годы XI вв.). Тб. 2001.

ველთა კურაპალატი, ითვლებოდა ქვეყნის უმაღლეს ხელისუფლად, რაც, პირველ რიგში, გამოხატავდა ბიზანტიის დამოკიდებულებას ქართველთა სამეფოს პოლიტიკური იერარქიისადმი, ხოლო ნაწილობრივ ქართველების პოზიციასაც, რომელიც ემთხვეოდა ბიზანტიისას.

IX-X საუკუნეების ქართველთა სამეფოში არსებობდა განსხვავებული თვალსაზრისიც, რომლის მიხედვით, არა კურაპალატი, არამედ ადგილობრივი მეფე უნდა ყოფილიყო ქვეყნის უმაღლესი სუვერენი. თავდაპირველად ბიზანტიის იმპერატორების მიერ გაცემული კურაპალატის ტიტული და ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონთა გვარის უფროსობა (ანუ „მეფობა“ აშოტ I კურაპალატიდან მოყოლებული) ერთსა და იმავე პიროვნების ხელში იყო მოქცეული. ასე გრძელდებოდა 813 წლიდან 881 წლის ჩათვლით. გურგენ ადარნასეს ძის მიერ კურაპალატის ტიტულის მიღებამ (881 წელი) და მოგვიანებით ადარნასე დაეით I-ის ძის მიერ „ქართველთა მეფედ“ თავის გამოცხადებამ (888 წელი) პოლიტიკური სიტუაცია შეცვალა. ამის შემდეგ კურაპალატობისა და ქართველთა მეფის ტიტულის მფლობელი ხშირად სხვადასხვა პოლიტიკური ფიგურა იყო. ბიზანტიის ხელისუფლება არ ცნობდა ტიტულ „ქართველთა მეფის“ პოლიტიკურ სტატუსს.¹¹⁸ თუ კურაპალატის ტიტულის გაცემა ბიზანტიის იმპერატორის უშუალო პრეროგატივა იყო, ქართველთა მეფის ტიტულის გადაცემა უხუცესობისა და მემკვიდრეობითობის პრინციპის გათვალისწინებით ხდებოდა, რასაც ქვეყნის ადგილობრივი ელიტა არეგულირებდა ერთმანეთთან შეთანხმების საფუძველზე.

საერთო ჯამში, კურაპალატისა და ქართველთა მეფის ტიტულის სხვადასხვა პიროვნების ხელში მოქცევა დაპირისპირებისა და კონფრონტაციის მოხეხი ხდებოდა. კურაპალატის ტიტულს ასეთი სერიოზული დაცვირთვა ბიზანტიის პოლიტიკურმა ხელმძღვანელობამ მიანიჭა, რომელიც იმპერატორის ოჯახის წევრების პარალელურად ამ ტიტულს ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონების სახლის წევრებზეც გასცემდა, რითიც ქართველი მეფეთაურების პოლიტიკურ სტატუსს უმაღლესი იმპერატორის ოჯახის წევრების სტატუსთან ათანაბრებდა. აღნიშნული, ერთი მხრივ, ქართული პოლიტიკური სივრცის ბიზანტიურ თანამეგობრობაში ინტეგრაციის მაჩვენებელია, ხოლო, მეორე მხრივ, კარგად უჩვენებს ქართველ ხელისუფალთა დაწინაურებულ პოლიტიკურ მდგომარეობას IX-X საუკუნეების ქრისტიანულ სამყაროში, სადაც აღმოსავლეთ რომის იმპერატორი უმაღლეს საერო პირად მოიაზრებოდა. მიუხედავად იმისა, რომ ფრანკებისა და ბულგარეთის ტერიტორია ჩამოშორებული იყო ბიზანტიის პოლიტიკურ ჰეგემონობას, აღმოსავლეთ რომის იმპერია ჯერ კიდევ ინარჩუნებდა წამყვან პოზიციას საქრისტიანოში, რომლის წევრებადაც აღნიშნულ ეპოქაში მოიაზრებოდნენ ქართული სამეფო-სამთაეროები.

¹¹⁸ ზ. პაპასქირი. ქართველთა პოლიტიკური სამყარო „ბიზანტიურ თანამეგობრობაში“ (X საუკუნის I ნახევარი), გვ. 169.

შემოკლებების განმარტება:

თსუშ – თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები

სმამ – საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე

ქსე – ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია

ქხა – ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა

CSHB – Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae

EI – Encyclopaedia of Islam

ODB – The Oxford Dictionary of Byzantium. 3 volumes. Oxford University Press.
1991 (Ed. by A. Kazhdan)

Leri Tavadze

**TITLE OF KOUROPALATES IN TAO-KLARJETI BAGRATIONI ROYAL HOUSE
(POLITICAL SITUATION OF KARTVELIAN KINGDOM IN THE 9TH - 10TH
CENTURIES)**

Summary

The title of kouropalates was the first serious Byzantine court title donated to the rulers of Kartli in the end of the 6th century. At first, the title of kouropalates had a pure administrative functions, but in the middle of the 6th century Justin, successor of Byzantine Emperor Justinian I the Great (527-565), was appointed in this position. Justin became the heir of Eastern Roman Empire and the title of kouropalates was equalized to caesar. Hence the title kouropalates served for the member of Imperial family and the title made its position second after the Emperor. Another member of the Imperial family, son-in-law of Emperor Justin I (565-578), Baduarius received the same title in 565. Consequently he had become the heir of the Byzantium, but later in 573 he was disgraced by Emperor and as a result of that he lost his position. Tiberius was appointed as caesar of Eastern Roman Empire and title of kouropalates was declined to the lower rank, below the caesar. But the title of kouropalates remained one of the highest position among the hierarchy of Byzantine court titles. Soon after the death of Baduarius (576), ex-heir of Byzantine Empire, the first *erismtavari* (Grand Prince) of Kartli Guaram-Gurgen was appointed as kouropalates of Byzantium. After that the Georgian and Armenian nobles next to the members of Imperial family were granted the title of kouropalates.

The title of kouropalates was very popular in Kartvelian Kingdom. The first member of Tao-Klarjeti Bagrationi royal house who was granted with that title by Emperor Leo V the Armenian (813-820) was Ashot I the Great, the founder of Kartvelian Kingdom in the southwest of Georgia. Later the same title was bestowed to his son, Bagrat I (826-876) and after, to son of Bagrat, David I (876-881). Later the title of kouropalates was given to Gurgen, son of Adarnase (the latter was the son of Ashot I the Great and the founder of Klarjeti branch of the royal Bagrationi family). The donation of the title of kouropalates was official recognition from the Byzantine Emperor of the leadership of Kartvelian Kingdom, hence many princes sought that title for themselves. That kind of situation occurred after the death of Adarnase I kouropalates and the king of Kartvelians, in 923, when the sons of Adarnase, David king of Kartvelians, his brother Ashot II and their relative Gurgen the Great were disputing for the title of kouropalates. They sent the emissaries to Emperor Romanos I Lekapenos (919-944) to seek the assignment in this position. Finally the Emperor decided in favour of Ashot II who was the kouropalates from 923 to 954. Almost dual suzerainty was established in Kartvelian Kingdom. According to contemporary epigraphical evidences,

Ashot II was reckoned as a supreme sovereign of Kartvelian Kingdom instead of his senior brother David II (923-937) who had a title of king of Kartvelians and was officially considered in charge of the Kingdom. Later the title of kouropalates was granted either to Imiertao branch of Tao-Klarjeti Bagrationi family (those were the offsprings of Bagrat, third brother of David II and Ashot II), or to Amiertao branch of the same house (offsprings of Sumbat, fourth brother and the youngest sibling of David II and Ashot II). The last member from the Tao-Klarjeti Bagrationi family throughout the 9th to 10th centuries who received that title was the David III kouropalates (Imiertao branch of Tao-Klarjeti Bagrationi royal house). He was the most prominent among the others from the same royal dynasty and was named as “kouropalates of the entire Orient” by the Emperor of Byzantium.

ჯაბა სამუშია

ბაგრატ III-ის მიერ „კლარჯი ხელმწიფეების“ ამოწვევა

ნათქვამია, პოლიტიკა ბინძური საქმეაო და ეს მარტო თანამედროვეობას არ ეხება. მეტიც, დღეს პოლიტიკა მნიშვნელოვნად გაკეთილშობილდა. გაცილებით სისხლიანი იყო ის ანტიკურ ხანასა თუ შუა საუკუნეებში. არავინ იფიქროს, რომ საუკუნეების წინ პოლიტიკა დინამიკური არ გახლდათ. იმ დროსაც ადამიანის გონება ათასგვარი პოლიტიკური ხრიკით იყო დაკავებული. ყველა ეპოქაში აწუხებდათ ერთი უმთაერესი დილემა, როგორ იყო ერთ-ერთთან დაკავშირებული პოლიტიკა და მორალი. სამწუხაროდ, უმრავლეს შემთხვევაში შეუძლებელი იყო მათი თანაარსებობა. ერთ-ერთი მოხდენილი გამოთქმისა არ იყოს, „ძალაუფლება, მისი ბოროტად გამოყენების გარეშე, მთელ თავის მომხიბვლელობას კარგაეს“. მაგრამ პოლიტიკა ყოველთვის არ არის „ბინძური“. პოლიტიკა ცოცხალი პროცესია და მისთვის დამახასიათებელია კეთილშობილებასთან ერთად სიბინძურეც. ეს სამწუხარო რეალობაა. ძველად პოლიტიკა „სამეფო ხელოვნებად“ იყო მონათლული, რომელსაც ხალხისთვის სიკეთე უნდა მოეტანა, მაგრამ ხშირად ხდებოდა, რომ ქვეყნისთვის საჭირო და მნიშვნელოვანი გადაწყვეტილება დიდ მსხვერპლს მოითხოვდა. დღემდე ძნელია ზღვარი გაიელოს, რა უფრო მნიშვნელოვანი იყო ქვეყნისთვის – ესა თუ ის სისხლიანი აქცია თუ შეგუება არსებულ რეალობასთან. მაგალითად, კახეთ-ჰერეთის შემოერთება ბაგრატ III-ის დროს, ფეოდალური ოპოზიციის დამორჩილება და სხვა ამის მსგავსი. ერთი დაუწერელი კანონი აქვს ისტორიას. თუ მონარქი ძალადობას მიმართავს ქვეყნის ინტერესებიდან გამომდინარე, ამ ფაქტს თითქოს აპატიებს მომავალი თაობა და ამისთვის დიდად არ განიკითხავენ მას.

ბაგრატ III-ის ბიოგრაფიისთვის ერთი თეალის გადავლებაც კი დაგვარწმუნებს, რომ მისთვის სენტომენტალიზმი მაინცდამაინც დამახასიათებელი არ ყოფილა. საჭირო შემთხვევაში რადიკალურ გადაწყვეტილებებსაც იღებდა და არც უკან დახევა ახასიათებდა. თითქოს წინასწარ იცოდა, რომ მისი ნაბიჯის აწონ-დაწონას მომავალი თაობა არ შეუდგებოდა, თუ საქმე სახელმწიფო ინტერესებს ეხებოდა. ამიტომაც ნაკლებს ფიქრობდა იმაზე, რას იტყოდნენ მის ნამოქმედარზე თანამედროვენი თუ შთამომავლობა, მთავარი იყო სამეფო ტახტის სიძლიერის დემონსტრირება. მამობილთან, დავით კურაპალატ-

თან, კონფლიქტის ჟამსაც ხომ კარგად გამოჩნდა მეფის ხასიათი. არაფერს ეამბობთ ტბელებსა და ბაღვაშებთან ბრძოლისას გამოჩენილ უკომპრომისობაზე. ასე რომ, ბაგრატ III თავისი ხასიათით შეუპოვარი მონარქის იმიჯს ტოვებდა. მაგრამ ეს ერთი მხარეა. მეორე ის გახლავთ, რომ ყველა ჩვენთვის ცნობილ შემთხვევაში ბაგრატ III თავის აშკარა მტერს უპირისპირდებოდა. დავით კურაპალატთან ინციდენტისას ბაგრატი, შეიძლება ითქვას, მართალი იყო, რადგანაც იმიერტაოს მეფემ აფხაზთა მეფის მტრის, ბაღვაშის მხარე დაიკავა. ამიტომაც ბაგრატის მიერ გადაღმეული ნაბიჯის შეფასებისას კერა-ეითარ ამორალურს ვერ ვხედავთ. ცენტრალური ხელისუფლება იბრძვის თავისი უფლებების აღსადგენად. ქვეყნის ცენტრალიზაცია საკმაოდ მტკივნეული პროცესია, რომელსაც ყოველთვის ახლავს დაპირისპირება, ბრძოლა და სისხლისღვრა. მაგრამ ამ შემთხვევაში მეფე, როგორც დვთისგან კურთხეული, თავისი უფლებების დაცვა-აღდგენას ცდილობს. ექვსისა, შეიძლება ითქვას, ამ პროცესების წინააღმდეგ არასდროს წახულა. გაცილებით რთული იყო შუა საუკუნეებში სხვა პოლიტიკური ერთეულის შემოერთებისათვის ბრძოლა. „მატიანე ქართლისაჲს“ ავტორის მონათხრობს თუ დავაკვირდებით, დაეინახავთ, რომ ის ერთგვარ ახსნას უძებნის ბაგრატის ბრძოლას კახეთისა თუ ჰერეთის წინააღმდეგ, ასევე განძის საამიროზე ლაშქრობას. კახეთის მეფეს, დავით ქორეპისკოპოსს, ბაგრატ III ჯერ კიდევ XI საუკუნის 70-იან წლებში კახელების მიერ მიტაცებულ ციხეებს სთხოვდა, განძის ამირა ფადლონი ბაგრატის მიერ კონტროლირებად ჰერეთს არბევდა, ანუ მემატიანეს იმის თქმა სურს, რომ მეფის ბრძოლას კანონიერი საფუძველი ჰქონდა. მაგრამ რატომღაც ბაგრატ III-ის ბიოგრაფიის გადმოცემისას ერთ შემთხვევაში „მატიანე ქართლისაჲს“ ავტორი დუმს და არაფერს ამბობს მეფის მიერ განხორციელებულ ერთ-ერთ პოლიტიკურ აქციასთან დაკავშირებით. შეიძლება ვინმემ იფიქროს, რომ მემატიანემ უმნიშვნელო მოვლენა გამოტოვაო, მაგრამ რა უფოთ იმას, რომ ეს ფაქტი თავისი მასშტაბით არ ჩამოუვარდება კახეთისა და ჰერეთის შემოერთების ამბავს. ბაგრატ III-ის თანამედროვე მეორე ისტორიკოსს, სუმბატ დავითის ძეს, უნდა ეუმაღლოდეთ, ეს მოვლენა რომ შემოგვინახა. საქმე ეხება „კლარჯი ხელმწიფეების“ შეპერობისა და არტანუჯის ციხე-ქალაქის აღების ამბავს. ის ფაქტი, რომ „მატიანე ქართლისაჲს“ ავტორმა ეს ფაქტი იცის და დეტალებშია გარკვეული, ჩანს იქიდან, რომ ოდნავ ქვემოთ ის ახსენებს „კლარჯი ხელმწიფეების“ ერთ-ერთ შთამომავალს, რომელიც კონსტანტინოპოლში გაიქცა – დემეტრე სუმბატის ძეს. მთლიანობაში კლარჯი ბაგრატიონების თავგადასავალი მისთვის უცხო არ არის. მაშ რატომ დუმს „მატიანე ქართლისაჲს“ ავტორი? დავიწყოთ იმით, რომ ეს ინციდენტი ბაგრატის ბიოგრაფიაში შეიძლება წაითვალოს იმ ფაქტად, რომელიც ნაწილობრივ ჩრდილს აყენებდა მის პიროვნებას. საქმე ეხება არა კლარჯეთისა და, კერძოდ, არტანუჯის შემოერთების თემას, არამედ იმ ფორმებს, თუ როგორ დაიგეგმა და განხორციელდა ეს სამხედრო-პოლიტიკური აქცია. სანამ შევაფასებდეთ თავად ამ ფაქტს, მოვუსმინოთ სუმბატ დავითის ძეს: „და

ამან ბაგრატ კურაპალატმან მოიყვანნა კლარჯი ჯელმწიფენი – სუმბატ და გურგენ, ძენი ბაგრატ არტანუჯელისანი, თჳსნი მამის დისწულნი, დარბაზობად მის წინაშე ციხესა შინა ფანასკერტისასა, და მუნ შინა შეიპყრნა ივინი. და აღიხუნა ქუეყანანი და ციხენი მათნი, რამეთუ ივინი პარტიმარ ყვნა ციხესა შიგა თმოგვსასა. და მუნ ციხესა შინა თმოგვსასა გარდაიცვალა სუმბატ არტანუჯელი ქრონიკონსა სლა. და ეგრეთვე მასევე ციხესა შინა გურგენცა გარდაიცვალა, ძმადა სუმბატისი, ქრონიკონსა სლბ. ხოლო შვილნი ამათნი წარვიდეს კოსტანტინეპოლედ, ძე სუმბატისი ბაგრატ და ძე გურგენისი დემეტრე, ბასილი მეფისა წინაშე. და მათნივე შვილნი, კლარჯთა მეფეთანი, რომელ დაშთეს ამას ქუეყანასა, მოისრნეს ყოველნი სიკუდილითა პარტიმრობასა შინა“.¹

ბაგრატიონთა დამკვიდრება სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში VIII-IX საუკუნეებში უნდა მომხდარიყო. არაბულ ხელისუფლებასთან დაპირისპირებაში აშოტი, ქართლის ერისთავი, აიძულა თავშესაფარი კლარჯეთში ეძია. აშოტი არტანუჯში მკვიდრდება და ახალი სამთავროს წამოყალიბების ორგანიზებას იწყებს. ტაო-კლარჯეთის სამეფოს შექმნის შემდეგ ბაგრატიონები ამ სახელმწიფოს მმართველებად გვევლინებიან. აშოტის გარდაცვალებას მოჰყვა ხელისუფლების თანდათან განაწილება მის მემკვიდრეთა შორის. სწორედ ამ დანაწილების ნაყოფია ბაგრატიონთა სახლის ორ მთავარ შტოდ – ტაოსა და კლარჯეთის ბაგრატიონებად – დაყოფა, რამაც მოგვიანებით სახელმწიფოს გაყოფაც განაპირობა. ტაოს ბაგრატიონები ტაოს მეფეები ხდებიან, კლარჯეთის ბაგრატიონები კი – „კლარჯი ხელმწიფენი“.²

კლარჯეთის შტო დასაწყისში ძირითადად ფლობდა: კლარჯეთს, შაეშეთს, არტაანს, აჭარას, ასევე ყველისციხესა და ტაოში კალმახისციხეს. მართალია, წყაროთა სიმცირის გამო ამ პერიოდის ბაგრატიონთა სამეფო სახლის ამა თუ იმ შტოს საგვარეულო სამფლობელოების ისტორიის შესწავლა მეტად რთული საქმეა, მაგრამ ამჯერად ჩვენთვის მთავარია იმის გარკვევა, თუ ვის ეკუთვნოდა X-XI საუკუნეების მიჯნაზე კლარჯეთი, ბუნებრივია, არტანუჯის ნათელით. თავიდანვე უფროსობა ტაოს შტოს აქვს და ნომინალურადაც ტაოს სახლი ითვლება უფროსად, თუმცა, ფაქტობრივად, კლარჯეთის შტო სრული დამოუკიდებლობით ხარგებლობს.

X საუკუნის II ნახევარში კლარჯეთი და შაეშეთი კლარჯი ბაგრატიონის, სუმბატ დავითის ძის, ხელშია. მემატიანე აღნიშნავს: „გარდაიცვალა სუმბატ ერისთავთერისთავი, კაცი მართალი, ძე დავით მამფლისაჲ, არტანუჯელი, ქრონიკონსა სმ, და დაუტევნა ძენი ორნი: დავით და ბაგრატ. და შემდგომად მიცვალებისა მისისა დღესა მეორმოცესა გარდაიცვალა ძე მისი ბაგ-

¹ სუმბატ დავითის ძე. ცხოვრება და უწყება ბაგრატიონიანთაჲ. წიგნ.: ქართლის ცხოვრება. თბ. 2008, გვ. 370.

² მ. ლორთქიფანიძე. ახალი ფეოდალური სამთავროების წარმოქმნა. წიგნ.: საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. ტ. II. თბ. 1979, გვ. 452; მ. ლორთქიფანიძე. ქართველთა სამეფო (ტაო-კლარჯეთი). წიგნ.: საქართველოს ისტორია. ტ. II. თბ. 2012, გვ. 211-212.

რატ, და დაუტევენა ძენი ორნი: სუმბატ და გურგენ.³ სწორედ ამ სუმბატის უშუალო მემკვიდრეები (შვილიშვილები) არიან სუმბატი და გურგენ ბაგრატიონები, რომლებიც ბაგრატ III-ის პერიოდში „კლარჯ ხელმწიფეებად“ იწოდებიან და რომელთა ხელთაა არტანუჯის ციხე-ქალაქი.

* * *

X საუკუნე ქალაქი არტანუჯისთვის აღმავლობის ხანაა. მან დაიბრუნა თავისი ძველი დიდება და რეგიონში ძლიერ ეკონომიკურ ცენტრად იქცა. ამას ბევრმა ფაქტორმა შეუწყო ხელი – საშინაო თუ საგარეო პოლიტიკურმა პროცესებმა, სამხრეთ და სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ეკონომიკურმა აღმავლობამ, გეოგრაფიულმა ფაქტორმა და სხვ. X საუკუნის შუა ხანებისთვის არტანუჯი იმდენად სერიოზულ როლს ასრულებდა ამიერკავკასიის ცხოვრებაში, რომ მის შესახებ საგანგებოდ მსჯელობს ბიზანტიის იმპერატორი კონსტანტინე VII პორფიროგენეტი (913-959) თავის თხზულებაში „De Administrando Imperio“. იგი აღნიშნავს: „ადრანუჯის ციხე ძალიან მტკიცეა და აქვს დიდი „რაბატიც“ და დაბა-ქალაქიც; და იქ მოდის საქონელი ტრაპეზუნტისა, იბერიისა, აფხაზეთისა და არმენიის და სირიის ყველა ქვეყნიდან; და ამ საქონლიდან მას უამრავი ბაჟი შემოსდის. ადრანუჯის ციხის მიწა-წყალი, ესე იგი არსენი, დიდია და ნაყოფიერი და წარმოადგენს იბერიის, აფხაზეთისა და მესხთა ქვეყნის გასაღებს“.⁴

კონსტანტინე VII პორფიროგენეტის მიხედვით, ქალაქი არტანუჯი სამი ნაწილისგან შედგებოდა: ციხის ანუ აკროპოლისისგან, დაბა-ქალაქისა და რაბათისგან. არტანუჯის ქალაქგეგმარება სწორედ ასე აქვს წარმოდგენილი ლევან ჭილაშვილს.⁵ ეალერიან გაბაშვილი კი ფიქრობს, რომ აშოტის მიერ დედაციხის ქვეშ აშენებული ქალაქი უნდა იყოს „რაბათი“.⁶ ბიზანტიურ წყაროში ცალსახადაა დასახელებული არტანუჯის სამი უბანი. ჩვენი ასრით, აშოტ I დიდის მიერ აშენებული არტანუჯი თავიდან ორი ნაწილისგან შედგებოდა: ციხისა და ქალაქისგან. IX საუკუნის I ნახევრიდან დაწყებულმა ფართომასშტაბიანმა ურბანიზაციამ ქ. არტანუჯის სანახებში წარმოშვა კიდევ ერთი ახალი უბანი „რაბათი“.⁷

არტანუჯის ციხე-ქალაქს აკროპოლისი დასავლეთიდან დაჰყურებს. მისა-

³ სუმბატ დავითის ძე. ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა, გვ. 369.

⁴ კონსტანტინე პორფიროგენეტი. De Administrando Imperio. გეორგიკა. ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ. ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო სიმონ ჯაფარიძემ. ტ. IV. ნაკ. II. თბ. 1952, გვ. 281.

⁵ ლ. ჭილაშვილი. ქალაქები ფეოდალურ საქართველოში. ტ. II. თბ. 1970, გვ. 108.

⁶ ვ. გაბაშვილი. საქართველოს ქალაქების ისტორიიდან (არტანუჯი და უჯარმა). კრება: საქართველოს ისტორიის აღმოსავლური მასალები. წ. 1. თბ. 1976, გვ. 14-18.

⁷ ამ საკითხზე ვრცლად იხ. ჯ. სამუშია. არტანუჯის ციხე-ქალაქი (ისტორიული ნარკვევი). თბ. 2005, გვ. 23-24.

სეღელი ციხესთან მრდილოეთ მხრიდანაა. ამ მონაკვეთში თვალნათლივ განირჩევა ფორტიფიკაციის ორი ფენა: ერთი უშუალოდ არტანუჯის წყალს გადაკურებს, მეორე გაღავნის ნაშთი ოდნავ შემადლებულზეა. იმ პერიოდისთვის, როცა არტანუჯი სამეფო ქალაქს წარმოადგენდა და იქ „კლარჯი ხელმწიფეები“ ცხოვრობდნენ, ციხის ამ მონაკვეთში საგანგებოდ უნდა ყოფილიყო მოწყობილი გზებისა და კიბეების სისტემა. არტანუჯის აკროპოლისის სიგრძე მრდილოეთიდან სამხრეთით 205 მეტრამდე მერყეობს. სიგანე აკროპოლისის სხვადასხვა მონაკვეთში სხვადასხვაა აქვს. არტანუჯის ციხეზე ერთ-ერთ ყველაზე შემონახულ ნაგებობად შეიძლება ჩაითვალოს მომცრო დარბაზული ეკლესიის ნანგრევები. ეს ტაძარი უნდა იყოს აშოტ კურაპალატის მიერ აგებული წმინდა პეტრესა და პავლეს ეკლესია, რომელშიც უნდა ყოფილიყო დასაფლავებული აშოტი.⁸

აკროპოლისი მთელ პერიმეტრზე საკმაოდ მაღალი კედლით იყო შემოვლებული. ამჟამად, ამ კედლის ნაწილი გადარჩენილია. სწორედ მასზე დაკვირვება გვიჩვენებს, რომ გაღავანში სხვადასხვა პერიოდის ფენებია შერწყმული.

არტანუჯის დაწინაურებას, ხელსაყრელი სამხედრო-სტრატეგიული მონაცემების გარდა, ხელი შეუწყო ასევე მისმა გეოგრაფიულმა მდებარეობამაც. იგი სამხრეთ საქართველოს რამდენიმე მაგისტრალის გადაკვეთაზე მდებარეობდა. არტანუჯთან თავს იყრიდა როგორც შიდა რეგიონალური, ისე ტრანსსახელმწიფოებრივი გზები. შავი ზღვის ნავსადგურებიდან მომავალი გზა არტანუჯის გავლით არტაანში გადადიოდა. სხვათა შორის, ეს გზა მდინარე არტანუჯისწყალს მიუყვებოდა. ქალაქთან მიახლოებისას გზა მდინარეს კვეთდა და არტანუჯის ძირში, კლდეებში გადიოდა. სწორედ აქ იყო გადებული ცნობილი არტანუჯის ხიდი. გზა ისევ მდინარეს მიჰყვებოდა უღელტეხილის დასაწყისამდე. შემდეგ გზა ხელმარცხნივ უხევდა და ქვაყრილის მთის გადასასვლელით არტაანის პლატოზე ჩადიოდა, საიდანაც ერთი განშტოება ყარსი (ქართ. კარი) ანისისკენ მიემართებოდა, მეორე კი, მტკვრის ხეობით – საქართველოსა და სამხრეთ კავკასიის სხვა პროვინციებისკენ. არტანუჯიდან გზები მიდიოდა ასევე ტაოსა და შავშეთისაკენ.

არტანუჯის ციხე-ქალაქის აღმავლობამ თავიდანვე დიდი თავსატეხი გაუჩინა მის მფლობელებს.

* * *

როგორც ვხედავთ, სამხრეთ საქართველოში იმერ და ამიერტაოს გარ-

⁸ W. Djobadze. Early Medieval Georgian Monasteries in Historic Tao, Klarjet'i, and Šavšet'i. Stuttgart. 1992, გვ. 19; ე. ჯობაძე. ადრეული შუა საუკუნეების ქართული მონასტრები ისტორიულ ტაოში, კლარჯეთსა და შავშეთში. თბ. 2006, გვ. 34-36; დ. ხოშტარია. ქალაქი არტანუჯი და მისი სიძველენი. ჟურნ.: „არტანუჯი“. №3. თბ. 1996, გვ. 65; იხ. მიხეკ, კლარჯეთის ეკლესიები და მონასტრები. თბ. 2005.

და, არსებობდა კიდევ ერთი სამთავრო, ცენტრით არტანუჯში. კონკრეტულად რა ტერიტორიას მოიცავდა ეს პოლიტიკური ერთეული, ამის დაზუსტება დღეისთვის ჭირს, მაგრამ ერთი რამ ფაქტია, კლარჯეთის ნაწილი და არტანუჯისწყლის ხეობა დანამდვილებით რომ შედიოდა, უდავოა. არ გამოურიცხავთ „კლარჯ ხელმწიფეთა“ საკუთრებაში ჭოროხის ხეობისა და შავშეთის ნაწილის ყოფნასაც. ამ საკითხის განხილვა ამჯერად ჩვენს მიზანს არ წარმოადგენს და ამიტომაც მხოლოდ ზოგადი მითითებით დაეკმაყოფილდებით.

გარდა იმისა, რომ კლარჯ და ტაოელ ბაგრატიონებს ერთი დიდი წინაპარი ჰყავდათ აშოტ კურაპალატის სახით, საუკუნეების შემდეგ ამ განშტოებებს შორის უფრო ახლო ნათესაური კავშირები დამყარდა დინასტიურ ქორწინებათა მეშვეობით. ერთ-ერთი ასეთი წყვილი იყო ბაგრატ არტანუჯელი და მისი მეუღლე, ამიერტაოს მეფის, ბაგრატ რეგენის, ასული. შესაბამისად, ეს ქალბატონი ბაგრატ III-ს მამიდად ეკუთვნოდა. ამდენად, ბაგრატიონების „კლარჯი ხელმწიფეები“ მამიდაშვილები გამოდიან. ბუნებრივია, სწორედ ასეთი ნათესაობის გამო სუმბატი და გურგენი ყოველგვარი ეჭვის გარეშე ეწვივნენ ბაგრატ III-ს ფანასკერტში სადარბაზოდ. სამწუხაროდ, ჩვენამდე მარტოოდენ ფაქტმა მოაღწია, თუ რა უძღოდა წინ ფანასკერტში დარბაზობას, ეს შეიძლება მხოლოდ ვივარაუდოთ. წყაროდან ისე ჩანს, რომ ეს ნათესავეებს შორის მორიგი სტუმრობა იყო, ყოველგვარი პოლიტიკური სარწულის გარეშე. ამ ინციდენტამდე ტაოელ და კლარჯელ ბაგრატიონებს შორის სამხედრო კონფლიქტი რომ არსებულებოდა, ამას მემკვიდრე ორიოდვე სიტყვით მაინც ახსენებდა. ყოველ შემთხვევაში, ბაგრატ III-ის აპოლოგეტი „მატიანე ქართლისაჲს“ ავტორი თვით მოვლენას გვერდს კი არ აუვლიდა, არამედ მეფის ამ ნაბიჯს ახსნას მოუძებნიდა. ფაქტია, კლარჯი სტუმრები დიდ საფრთხეს ბაგრატ III-ისგან არ ელოდნ და ამიტომაც ძმები, სუმბატი და გურგენი ფანასკერტში წადიან. აი, სწორედ აქ მოხდა ის ინციდენტი, რომელმაც ბაგრატ III-ისადმი საზოგადოების ნაწილის განწყობა კარდინალურად შეცვალა.

სუმბატ დაეითის ძის მონათხრობს რომ მივევით, მოვლენები ასეთი თანამიმდევრობით განვითარებულა.

კლარჯი ხელმწიფეების ფანასკერტში სტუმრობისას, ბაგრატ III-ის გადაწყვეტილებით, ძმები სუმბატი და გურგენი შეუპყრიათ. ამავე პერიოდში „აფხაზთა და ქართველთა“ მეფის ჯარს არტანუჯი უნდა აეღო. შემთხვევით ბაგრატის რისხვას გადაუჩინნენ სუმბატისა და გურგენის შვილები – ბაგრატი და დემეტრე, თუმცა მათი ოჯახის წევრები ბაგრატ III-ის მომხრეებს დაუპატიმრებიათ. უფლისწულები სასწრაფოდ ბიზანტიაში გახიზნეს. ბაგრატ III-მ თავისი მამიდაშვილები თმოგვის ციხეში გამოამწყვდია. იგივე ბედი ეწია მათი ოჯახის სხვა წევრებს: „მათნივე შვილნი კლარჯთ მეფეთანი, რომელ დაშთეს ამათ ქუეყანასა, მოისრნეს ყოველნი სიკუდილითა პატიმრობასა ში-

ნა“.⁹

ნამდვილად ძნელია ბაგრატ III-ის ასეთი მკაცრი ზომების ახსნა. შეგახსენებთ, რომ კახეთის შემოერთების შემდეგ მეფეს ხელთ ნაუვარდა კვირიკე ქორეპისკოპოსი, მაგრამ ეს უკანასკნელი რომელიმე ციხეში ტუსად აღ კი არ აქცია, არამედ სამეფო კარზე საპატიო ტყეულობაში ამყოფა. ასე დაუნდობლად კლარჯი ბაგრატიონების ამოწვევბას დიდი ხნის ფარული შუღლი და დაპირისპირება უნდა ედოს საფუძელად, თუმცაღა ათასი წლის წინ მომხდარი ტრაგედიის ბევრი დეტალი მაინც სამუდამოდ ისტორიის კუთვნილბად იქცა და წარსულის ლაბირინთებში ჩაიკარგა. ვარაუდი კი ბევრია. სამწუხაროდ, წყაროთა უქონლობა უბიძგებს ისტორიკოსს ათასგვარი მოსაზრების გამოთქმისკენ. იქნებ საერთოდაც დიდი ოჯახური კონფლიქტით იყო გამოწვეული ბაგრატ III-ის ასეთი რადიკალური გადაწყვეტილბა. შემთხვეუთ არ ემთხვევა ეს ფაქტი 1008 წელს გურგენ მეფეთ მეფის მიცვალბას. სუმბატისა და გურგენ კლარჯის ბიოგრაფიას თუ გადაეხედავთ, არ არის გამორიცხული, დაეუშვათ, რომ ისინი ბაბუამისთან (დედის მხრიდან), ბაგრატ II რეგვენთან გასრდილიყენენ ფანასკერტში. 988 წელს გარდაიცვალა სუმბატ III ერისთავთ-ერისთავი, არტანუჯელი, ბაგრატ III-ის მიერ შეპყრობილი „კლარჯ ხელმწიფეთა“ პაპა, მამის მხრიდან. მეორმოცე დღეს მიიცვალა მისი შვილი ბაგრატ არტანუჯელი, სუმბატისა და გურგენის მამა.¹⁰ დაობლბული პატარა უფლისწულბი დედის ამარა დარჩნენ. მათ ჰყავდათ ბიბა დაეითი, რომელიც, საყარაუდოდ, განაგებდა კიდევ საგვარეულო მამულს გარდაცვალბამდე. ფაქტობრივად, სუმბატისა და გურგენს მფარეულად ბაბუა ჰყავდათ. სწორედ ამიტომაც არ გამოერიცხავთ, რომ ახალგაზრდობაში დაქერივბულ ბაგრატ II რეგვენის ასულს შვილბებთან ერთად დიდი დრო მამის სამფლობელოში, ამიერთაოში, გაეტარებინა. ამით მისი ეაყების უსაფრთხოება უფრო დაცული იქნებოდა. ისიც ცნობილია, რომ ბაგრატ II რეგვენს მანიცდამაინც კარგი ურთიერთობა არ ჰქონია შვილთან და შვილიშვილთან. არ დაგვაიწყდეს, რომ ბაგრატ II რეგვენი გურგენისა და ბაგრატ III-ის მოწინააღმდეგე ბანაკშია თრიალეთში. და კიდევ ერთი ფაქტი, რომელზეც ზემოთ გაკერთ ვისაუბრეთ. სომეხი ისტორიკოსი ასოდიკი ახსენებს ბაგრატ II რეგვენის მეორე ცოლს, რომელსაც თავისი გერი გურგენი და მისი ოჯახი მოუბულებია.¹¹ როგორც ჩანს, მამა-შვილს შორის კონფლიქტი ეიდაცის მიერ საგანგებოდ იყო გაღვივბული. ასეთი კი შვილბება ბაგრატ რეგვენის მეორე ცოლი ყოფილიყო, რომელსაც თავისი და თავისი შვილბების უფლბებების დასაცავად პროუცირება მოეხდინა ბაგრატ რეგვენისა და გურგენის დაპირისპირებისთვის. და საერთოდ, ბაგრატ არტანუჯელის ცოლი, ანუ გურგენის და ხომ არ იყო ბაგ-

⁹ სუმბატ დაეითის ძე. ცხორებამ და უწყებამ ბაგრატიონიანთა, გვ. 370.

¹⁰ სუმბატ დაეითის ძე. ცხორებამ და უწყებამ ბაგრატიონიანთა, გვ. 369.

¹¹ Всеобщая история Степаноса Таронского Асох'ика. Переведена с армянского и объяснена Н. Эминым. М. 1864, гл. 180-181.

რატ რეგვენის შვილი მეორე ქორწინებიდან. მართალია, ყოველივე ზემოთ თქმული მხოლოდ ვარაუდია, მაგრამ, ყფიქრობთ, მას არსებობის უფლება აქვს. მოკლედ, იმის თქმა გვსურს, რომ კლარჯეთის შემოერთების პოლიტიკურ მოტივებს პიროვნული დაპირისპირებაც უნდა უმაგრებდეს ზურგს. რაღაცის გამო ბაგრატ III თავისუფალია, როდესაც ფანასკერტში სტუმრად მისულ მამიდაშვილებს სასიკედილოდ გაწირავს. არც ეს უკანასკნელი უნდა იყენენ მთლად მართლები „აფხაზთა და ქართველთა“ მეფის წინაშე.

ფაქტი ერთია, ფანასკერტში დაპატიმრებულ სუმბატსა და გურგენს თმოგვის ციხის დილეგში უკრეს თავი, სადაც მალევე გარდაიცვალნენ კიდევც. სუმბატ დაეითის ძის თქმით, სუმბატი 1011 წელს გარდაცვლილა, გურგენი კი 1012 წელს.¹² აქ შეცდომაში არ უნდა შეგვიყვანოს მემკვიდრისეულმა განცხადებამ, რომ გურგენიც „ეგრეთვე მას წელსა შინა“ გარდაიცვალაო¹³, მაგრამ ქრონიკონით სუმბატ დაეითის ძე რატომღაც 1012 წელს უწვენებს. ეს „ცდომილება“ ადვილი ასახსნელია. XI საუკუნის I ნახევარში, როდესაც, სავარაუდოდ, უნდა შექმნილიყო სუმბატ დაეითის ძის თხზულება, საქართველოში მოქმედებდა წელთაღრიცხვის რამდენიმე სისტემა. იმ შემთხვევაში, თუ მემკვიდრე მიუთითებდა ქორონიკონს, იგი გულისხმობდა მარტის წელიწადს. კორნელი კეკელიძე აღნიშნავდა, მარტის წელიწადი ქორონიკონური წელიწადის საფუძველიაო¹⁴. ამის პარალელურად არსებობდა სამოქალაქო იანვრის

¹² სუმბატ დაეითის ძე. ცხოვრება და უწყება ბაგრატიონიანთა, გვ. 370.

¹³ სუმბატ დაეითის ძე. ცხოვრება და უწყება ბაგრატიონიანთა. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკლევა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო გონელი არახამიამ. თბ. 1990, გვ. 53: ტექსტის ამგვარი წაკითხვა მომდინარეობს ექ. თავისუფილიდან (იხ. ექ. თავისუფილი. სუმბატ დაეითის ძის ქრონიკა ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონთა შესახებ. მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის. ნაკვ. 27. თბ. 1949, გვ. 68). ის გაიზიარა ს. ყაუხჩიშვილმა (იხ. სუმბატ დაეითის ძე. ცხოვრება და უწყება ბაგრატიონიანთა. ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით სიმონ ყაუხჩიშვილის მიერ. ტ. I. თბ. 1955, გვ. 382). 2008 წელს გამოცემულ „ქართლის ცხოვრებაში“ განსხვავებული წაკითხვა მოცემული, „და მუნ ციხესა შინა თმოგვსასა გარდაიცვალა სუმბატ არტანუჯელი ქორონიკონსა სღა. და ეგრეთვე მასვე ციხესა შინა გურგენცა გარდაიცვალა, მძა სუმბატისი, ქორონიკონსა სღა.“ ამდენად, სიტყვები „ეგრეთვე მას წელსა შინა“ ჩასწორებულია „ეგრეთვე მასვე ციხესა შინა.“ ყფიქრობთ, ეს უკანასკნელი წაკითხვა არ უნდა იყოს მართებული, ეინიდან ძმები რომ თმოგვის ციხეში იყენნ დატყვევებულნი, ეს მემკვიდრეს მანამდეც აქვს აღნიშნული. სუმბატისა და გურგენის გარდაცვალებაზე საუბარსაც ისტორიკოსი იყებს სიტყვებით, „მუნ ციხესა შინა თმოგვსასა“ გარდაიცვალა სუმბატიო. გასაგებია, რომ მეორე ძმაც იმავე ციხეშია, ეს ხომ თავშივე აქვს ნათქვამი სუმბატ დაეითის ძეს. ამიტომაც ყფიქრობთ, რომ უფრო ლოგიკურია, აქ წერებულისო სიტყვები, „ეგრეთვე მას წელსა შინა“, რამეთუ ამით ისტორიკოსი, ქორონიკონის განსხვავების მიუხედავად, აზუსტებდა, სამოქალაქო წელიწადის მიხედვით როდის გარდაიცვალნენ კლარჯი ხელმწიფეები.

¹⁴ კ. კეკელიძე. ძველი ქართული წელიწადი. წიგნ. ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან. ტ. I. თბ. 1956, გვ. 121-123.

წელიწადი.¹⁵ სუმბატ დავითის ძე ამ ორი წელთაღრიცხვის სინთეზს გვთავაზობს. სუმბატი და გურგენი გარდაიცვალნენ ერთსა და იმავე წელს იანვრის წელიწადის მიხედვით, ოღონდ ერთი განსხვავებით, სუმბატი მიიცვალა „ქრონიკონსა სლა (1011)“, ხოლო გურგენი „ქრონიკონსა სლბ (1012)“. გამოდის, რომ სუმბატი 1011 წლის იანვარ-მარტში გარდაცვლილა, რაც, მართლაც, მოდიოდა ქორონიკონსა სლა-ზე, ანუ 1011 წელზე, ხოლო იმავე 1011 წლის მარტ-დეკემბერს შორის განუტევა ხული გურგენმა, ეს კი იქნებოდა „ქორონიკონი სლბ (1012)“, რადგანაც მარტიდან ახალი ქორონიკონის წელი იწყებოდა.

ასე დასრულდა კლარჯი სახელმწიფოების ცხოვრება. თავისი სიკვდილით გარდაიცვალნენ ძმები თუ მათ ვინმე „მიეშველა“, არც ესაა ჩვენთვის ცნობილი, მაგრამ ამას უკვე მნიშვნელობა არა აქვს. მოსახდენი მოხდა. კლარჯეთის ბაგრატიონები დედაბუდიანად შეიპყრეს ბაგრატ III-ის მომხრეებმა. მემატიანე მიიმე სურათს გვიხატავს: „მოისრნეს ყოველნი სიკუდილთა პატიმრობასა შინა“.¹⁶ ბიძის მახვილს მხოლოდ ბაგრატ სუმბატის ძე და დემეტრე გურგენის ძე გადაურჩნენ. ამათგან, დემეტრე მოგვიანებითაც გამოსწდება საქართველოს პოლიტიკურ ცხოვრებაში. 1028-1029 წლებში იგი ბიზანტიელებთან ერთად შეეცდება კლარჯეთში თავისი უფლებების აღდგენას. „მატიანე ქართლისას“ ავტორი, აი, მაშინ კი ვეღარ დამადავს და იტყვის, რომ ბიზანტიელებმა დემეტრე კლარჯი გამოგზავნეს „რეცა შესატყუევენელად ქუეყნისა კაცთათჳს, და ამით მიხესითა მოიქცეს მრავალი კაცი მის ქუეყანისანი წურილისა ერისგან.“¹⁷ მიუხედავად დიდი დროისა (სუმბატისა და გურგენის შეპყრობიდან 17-18 წელია გასული), კლარჯეთში ჯერ კიდევ ახსოვდათ სუმბატ და გურგენ არტანუჯელები. მათი შთამომავალი დაკარგული უფლებებისთვის იბრძოდა, მაშინ როცა ბაგრატ III-ის ქმედებიდან გამომდინარე ცენტრალური ხელისუფლება მოძალადეობასთან იყო გაიგივებული. დრო ყველაფრის მკურნალი ეერ აღმოჩნდა. მართალია, ბაგრატ IV-მ 1028 წლისთვის მოახერხა არტანუჯის შენარჩუნება, მაგრამ კლარჯეთის ნაწილი (ძირითადად ჭოროხის ხეობა) რამდენიმე ათწლეულით ბიზანტიელთა ხელში მოექცა და მხოლოდ გიორგი II-მ (1072-1089) შეძლო მისი საბოლოოდ შემომტკიცება.¹⁸

¹⁵ ქორონიკონის წელიწადი 25 მარტს (გაზაფხულის ბუნიობის დღეს) იწყებოდა (იხ. გ. მჭედლიძე, ზოგადი და ქართული ქრონოლოგიის კურსი. ქუთაისი 2009, გვ. 128. ვ. კოპალეიშვილი. მითებიდან კალენდრებამდე. თბ. 1991, გვ. 112). ამასთანავე, X საუკუნიდან საქართველოში გავრცელებას იწყებს იანვრის წელიწადი. მარტის წელიწადი პარალელურად რჩება მხოლოდ ქორონიკონული აღრიცხვისათვის (იხ. კ. კეკელიძე. ძველი ქართული წელიწადი, გვ. 123; გ. მჭედლიძე, ზოგადი და ქართული ქრონოლოგიის კურსი, გვ. 128).

¹⁶ სუმბატ დავითის ძე. ცხოვრება და უწყება ბაგრატიონიანთა, გვ. 370.

¹⁷ მატიანე ქართლისა. წიგნ.: ქართლის ცხოვრება. თბ. 2008, გვ. 279.

¹⁸ რ. მეტრეველი, ჯ. სამუშია. მეფეთ მეფე გიორგი II (XI საუკუნის 70-80-იანი წლების საქართველოს პოლიტიკური ისტორია). თბ. 2003, გვ. 83-96.

Jaba Samushia

EXECUTION OF THE “SOVEREIGNS OF KLARJETI” BY BAGRAT III

Summary

Article deals with the history of seizure and execution of the “sovereigns of Klarjeti” by king Bagrat III of Georgia (978-1014). “Sovereigns of Klarjeti” were cousins of Bagrat. Consequently, due to this relative status, Sumbat and Gurgen (“Sovereigns of Klarjeti”) went before the king Bagrat for the meeting in the castle of Phanaskerti without any suspicion. Only brief information about that event reached to us. Hence we can only deduce what was the prelude of that meeting in the Phanaskerti castle. According to the historical sources, this meeting was ordinary gathering of relatives without any political concept. During the meeting in Phanaskerti, Bagrat III ordered the seizure of brothers, Sumbat and Gurgen. In the same period Bagrat, king of “Abkhazians and Kartvelians”, captured the city of Artanuji (political center of Klarjeti region). Only Bagrat and Demetre, sons of Sumbat and Gurgen, had escaped the wrath of king Bagrat. But all the other members of their family were arrested by the companions of Bagrat. Princes of Klarjeti fled to Byzantium. Bagrat ordered to lock his cousins in the fortress of Tmogvi. The same fortune had befallen on the other members of their family. It is really difficult to explain the real reasons behind those harsh measures of king Bagrat. According to our assumption, except of the political concepts, another reason for this conflict was the big family quarrel.

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის
საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. სპეციალური გამოშვება:
კლარჯეთისა დიდებულია უდაბნოთა
თბილისი. 2012

გაბა კვირკველია

სახარების ოშკური ხელნაწერის (ათონ. 62) ისტორიის შესახებ

როგორც ცნობილია, ათონის ივერთა მონასტრის ქართული ხელნაწერების ერთ-ერთი უძველესი აღწერილობა ეკუთვნის ალექსანდრე ცაგარელს, რომელიც 1886 წელს გამოიცა.¹ მოგვიანებით, 1932 წელს, ათონური კოლექცია აღწერა რ. ბლეიკმა,² მან ხელნაწერებს ახალი ნუმერაცია მიანიჭა. ბლეიკის კატალოგის მიხედვით 62-ე ნომრად აღნუსხული ხელნაწერი (აღ. ცაგარლით №4) მეცნიერებაში ცნობილია სახარების ოშკური ხელნაწერის სახელწოდებით. მას პირობითად **o** ლიტერით აღნიშნავენ, მისი წარმოშობის მიხედვით. ამავე ლიტერით აღნიშნავენ სახარების ოშკურ ხელნაწერს (Ath. 62) ოთხთაეის ქართული თარგმანის აკადემიური გამოცემის მომზადებაზე მომუშავე ჯგუფი ე. გიუნაშვილის, მ. მანხანელის, დ. თვალთვაძისა და ს. სარჯველაძის შემადგენლობით. ეს ჯგუფი ს. სარჯველაძის ხელმძღვანელობით შეიქმნა.

სახარების ოშკური ხელნაწერი ამჟამად ათონის ივერთა მონასტრის ხელნაწერთა კოლექციაში ინახება. 1982 წელს გ. პარარაიამ და ა. მიქაბერიძემ მოახერხეს ათონის ივერთა მონასტერში დაცული ყველა ქართული ხელნაწერის მიკროფირთა გადაღება³ და საქართველოში ჩამოტანა. Ath. 62-ის ფოტოკოპირი და მიკროფირთი ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრშია დაცული. მანუსკრიპტი XI საუკუნით თარიღდება.

ალექსანდრე ცაგარლისა და რობერტ ბლეიკის მიერ საუკუნის წინ მოცემული აღწერილობა ძალიან მნიშვნელოვანია იმ თვალსაზრისით, რომ მკვლევრებს ხელნაწერი უშუალოდ ჰქონდათ ნანახი, რისი შესაძლებლობაც, სამწუხაროდ, ჩვენ არ გვაქვია. ჩვენ ემსჯელობთ მხოლოდ ფოტოკოპირის მიხედვით.

საინტერესოა, საიდან და რატომ მიიღო სახარების ოშკურმა ხელნაწერმა ეს სახელწოდება. თუკი იგი ოშქში, ტაო-კლარჯეთში მდებარე მონასტერშია გადაწერილი, როგორ და როდის მოხდა ათონის ივერთა მონასტერში?

¹ A. A. Цагарели. Сведения о памятниках грузинской письменности. выпуск I. СПб. 1886.

² R. P. Blake. Catalogue des manuscrits Georgiens de la bibliothèque de la laur D'Ivion au Mont Athos. I. Paris. 1932.

³ ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა. ათონური კოლექცია. I. თბ. 1986, გვ. 9.

მეოცე საუკუნის დასაწყისში ზოგიერთ ქართველ მკვლევარს ოშკი ათონზე ეგულებოდა. ალექსანდრე ცაგარელი რამდენიმე ხელნაწერის აღწერილობაში პირდაპირ უთითებს, რომ ოშკის მონასტერი ათონზე მდებარეობს. მაგალითად, საყოველთაოდ ცნობილი ოშკის ბიბლია, რომელიც 978 წელსაა გადაწერილი, მისი აზრით, ათონის მთაზე, ოშკის მონასტერში, იოანე ნათლისმცემლის ღაერაში შექმნილა, ხანამ ივერიის მონასტერი აშენდებოდა.⁴ 69-ე ნომრად აღნუსხული ხელნაწერის, „სამოთხის“, ანუ იოანე ოქროპირის ქადაგებანის (რ. ბლეიკით №9, A-1142), შესახებ მსჯელობისას კი აღნიშნავს, რომ ეს ხელნაწერი გადაიწერა 977 წელს ათონზე ქართულ ღაერაში, ოშკში (ხელნაწერის ანდერძი: „დაიწერა წმიდამ ესე წიგნს დიდებულსა ღაერასა ოშკს, საყოფელსა წმიდისა ნათლისმცემლისასა, მამობასა საბაჲსა, ხელითა სტეფანე დეკანოზისათა და მისივე ხელითა შეიმოსა. ქორონიკონი იყო რჳჸ (977 წ.)“.⁵ იმავეს იმეორებს დიმიტრი ბაქრაძეც⁶ და დასძენს, რომ ოშკის ღაერას ახლაც ქართველები ფლობენო. ხოლო ჭოროხის ხეობაში, თორთუმის ხეობის მახლობლად აგებული ეოშკის მონასტრის შესახებ მსჯელობისას ამბობს, რომ მას სახელი ათონის მთაზე არსებული მონასტრის ანალოგიით ეწოდათ.⁷

ზოგიერთი ათონური ხელნაწერი (A-1101, A-1103, A-1104, A-1105) ილია ფანცულაიამ ჩამოიტანა საქართველოში, ზოგიერთისა კი პირი გაუკეთებია (A-1054, A-1140, A-1141, A-1142, A-1144). აღ. ცაგარლით 52-ე, ხოლო რ. ბლეიკით მე-3 ნომრით (გიორგი ალექსანდრიელი, ცხოვრება იოვანე ოქროპირისა) აღნუსხული ხელნაწერის (A-1144) აღწერილობაში ილია ფანცულაია ასეთ კომენტარს აკეთებს: „ოშკი ბატონი ცაგარლის სიტყვით ისევ ივერიის მონასტერი არისო და ბერძნულად ახლაც ოშკს უძახიანო, მე ფრიად ვეცადე ეს გამეგო, მაგრამ ბერძნულში ასეთი სიტყვა არ არის და შეიძლება ბერძნული სკია ქართულად ოშკად დაწერეს, რომელიც წრდილსა ქეიან.“⁸

ოშკის მონასტრის არსებობა დიდი ხნის განმავლობაში უცნობი იყო ქართული სინამდვილისთვის XVI საუკუნის მიწურულს სამხრეთ საქართველოს ოსმალეთის მფლობელობაში მოქცევის გამო.⁹ მხოლოდ ერთგან, XVI საუკუნის დასაწყისის საბუთში, „კათალიკოსის სამწყსონი თაყადნი და სოფელნი სამცხე-საათაბაგოში“, აღნიშნულია, რომ „მონასტერი ოშკი, მისთა შესაველითა“ საკათალიკოსო სამწყსოა.¹⁰ ოშკის მონასტერს არც ქართველი გეოგრაფი

⁴ А. А. Цагарели. Сведения о памятниках грузинской письменности, გვ. 72.

⁵ А. А. Цагарели. Сведения о памятниках грузинской письменности, გვ. 89.

⁶ დ. ბაქრაძე. ისტორია საქართველოსი. ტფ. 1889, გვ. 243.

⁷ დ. ბაქრაძე. ისტორია საქართველოსი, გვ. 223.

⁸ ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა. A კოდექსი. ტ. IV. თბ. 1954, გვ. 190.

⁹ საქართველოს ისტორია. XIII საუკუნიდან XIX საუკუნემდე. ტ. III. თბ. 2012, გვ. 194.

¹⁰ ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. III. საეკლესიო საკანონმდებლო ძეგლები (XI-XIX სს.). ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ. თბ. 1970, გვ. 244.

და ისტორიკოსი ვახუშტი ბატონიშვილი იცნობდა.¹¹ ამ საგანისა და, ზოგადად, ტაო-კლარჯეთში არსებული ქართული კულტურის ძეგლების მეცნიერულად შესისწავლა XX საუკუნის დასაწყისში ექვთიმე თაყაიშვილმა დაიწყო.¹² უახლესი გამოკვლევა ოშკის შესახებ კი ეკუთვნის ვალერი სილოგავას.¹³

მეცნიერები შეცდომაში შეიყვანა იმ ფაქტმა, რომ ათონზე აღმოჩენილ ზოგიერთი ხელნაწერის ანდერძ-მინაწერებში ეწერა მათი გადაწერის ადგილი, ოშკი, და მოხსენიებულნი იყვნენ ათონზე მოღვაწე პირები. მაგალითად, სამი ხელნაწერის, ოშკის ბიბლია (აღ. ცაგარლით №1, რ. ბლეიკით №1), „სამოთხე“ – ასკეტურ-ჰომილეტიკური კრებული (აღ. ცაგარლით №69, ხოლო რ. ბლეიკით №9) და გიორგი ალექსანდრიელის „ცხოვრება იოვანე ოქროპირისა“ (აღ. ცაგარლით №52 ნომრად, ხოლო რ. ბლეიკით №3) მომგებელნი, როგორც ანდერძებიდან ირკვევა, ცნობილი ათონელი მოღვაწეები, იოანე-თორნიკე და იოანე-ვარაზენი, იყვნენ.

რაც შეეხება ჩვენთვის საინტერესო სახარების ოშკურ ხელნაწერს (Ath. 62), ის, როგორც აღენიშნეთ, აღწერილი აქვს რ. ბლეიკსაც და ალექსანდრე ცაგარელსაც. რ. ბლეიკის აღწერილობის მიხედვით, ხელნაწერი შეიცავს სახარების გიორგი მთაწმინდლის რედაქციის ტექსტს, დაწერილია XI საუკუნის მონაცრისფრო-მოთეთრო, სქელ და უკვე გაყვითლებულ ეტრატზე. ხელნაწერი არ არის დათარიღებული. საგარაუდოდ, მისი შექმნის ადგილი ათონია. საწერად გამოყენებულია ცუდი ხარისხის მოყავისფრო მელანი. მანუსკრიპტის პირველ ოთხ ფურცელზე კამარებში კოლონებად წერია ევსების კანონები და ეპისტოლე ევსები კარპიანეს მიმართ. კამარები დაბალი ხარისხის ფერადი საღებავებითაა შესრულებული (აგურისფერი, ნარინჯისფერი, ლურჯი, იისფერი). ნაწერია საშუალო სიდიდის მარჯვნივ დახრილი ნუსხური ასოებით, ორ სვეტად, სტრიქონების რაოდენობა – 19, ფურცლის ზომა – 204×160, სვეტის ზომა – 132×98, კოლონებს შორის მანძილი – 11 მმ, მანუსკრიპტი შეიცავს 315 ფურცელს, ჩახშულია იახამნისფერ ტყავადაკრულ ყდაში, ბოლო ფურცელი მოხეულია, ორნამენტები არ აქვს.

რ. ბლეიკი ვარაუდობს, რომ ხელნაწერში დაცულია ტექსტი, რომელიც გიორგი მთაწმინდელმა გაასწორა ბერძნულის მიხედვით, რათა შეექმნა სახარების თავისი ვერსია. მისი აზრით, შესაძლოა, ეს ყოფილიყო სახარების წმ. ექვთიმეს მიერ რედაქტირებული ტექსტი.¹⁴

რ. ბლეიკის ამ ვარაუდისა და, აგრეთვე ალავერდის (A-484) ოთხთავის

¹¹ ე. თაყაიშვილი. 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია სამხრეთ საქართველოში, 1960, გვ. 46.

¹² ე. თაყაიშვილი. 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია სამხრეთ საქართველოში.

¹³ ვ. სილოგავა. ოშკი. X ს. მემორიალური ტაძარი. თბ. 2006.

¹⁴ R. P. Blake. Catalogue des manuscrits Georgiens de la bibliothèque de la laure D'Iviron au Mont Athos, გვ.146.

მინაწერის („წმიდისა მამისა ეფთჳმეს სახარება“)¹⁵ საფუძველზე ქართული ოთხთავის მკვლევართა ნაწილმა მიიხსია, რომ ექვთიმე ათონელმა (955-1028) შექმნა სახარების ახალი რედაქცია. თუმცა წმ. ექვთიმეს შრომათა ნუსხებში, რომელიც გიორგი მთაწმინდლის აგიოგრაფიულ თხზულებასა და მისი მამის, იოანე ათონელის, ანდერძშია წარმოდგენილი, სახარების თარგმნისა თუ რედაქტირების ფაქტი აღნიშნული არ არის. ამ და კიდევ სხვა არგუმენტის საფუძველზე, რომ დღემდე ექვთიმესეულად მისნეული წაკითხვების დიდი ნაწილი ოპიზური რედაქციის შემცველ ხელნაწერებში დასტურდება, მკვლევართა ნაწილი სახარების პროცესში წმ. ექვთიმეს წვლილს თითქმის გამორიცხავს.¹⁶ ოცდახუთზე მეტი წინათონური ხელნაწერის მონაცემთა შესწავლის შედეგად ზურაბ სარჯველაძემ დაადგინა, რომ ე.წ. ექვთიმეს რედაქციის ვარიანტული წაკითხვები დასტურდება X საუკუნის რამდენიმე ხელნაწერში, რომლებიც ექვთიმეს მოღვაწეობამდეა გადაწერილი.¹⁷ მაშასადამე, რ. ბლეიკის მიერ გამოთქმულ ვარაუდს, ექვთიმეს მიერ რედაქტირებული სახარების ტექსტის არსებობის შესახებ, დღეს მეცნიერება არ იზიარებს.

გარდა ამ ვარაუდისა, რ. ბლეიკის აზრით, Ath. 62 შეიძლება გადაწერილი იყოს ათონზე. ათონის ივერთა მონასტერში დაცულ სხვა ხელნაწერთაგან განსხვავებით, Ath. 62-ს არ ახლავს ანდერძი, სადაც გადამწერი ან გადაწერის ადგილი იქნებოდა მითითებული. ლოგიკურად წნდება კითხვა, საიდან მიიღო ამ მანუსკრიპტმა (Ath. 62-მა) სახელწოდება „სახარების ოშკური ხელნაწერი“, თუკი ხელნაწერს ანდერძ-მინაწერი არ ახლავს, სადაც გადაწერის ადგილი იქნებოდა მითითებული? ეს თვალსაზრისი არ უნდა მომდინარეობდეს რ. ბლეიკისგან, პირიქით, ის ამბობს, რომ ხელნაწერის გადაწერის ადგილი ათონი უნდა იყოს. საინტერესოა, რა აძლევდა მას ამ ვარაუდის საფუძველს? ჩვენი აზრით, აქაც ზემოთ აღნიშნულ შემთხვევასთან უნდა გვქონდეს საქმე, კერძოდ, მკვლევრებმა Ath. 62 ათონის ივერთა მონასტერში აღმოაჩინეს იმ ხელნაწერთა რიცხვს მიაკუთვნეს, რომელთა წარმომავლობა ოშკის მონასტერს უკავშირდებოდა. აქვე შევნიშნავთ, რომ ოშკის მონასტერში გადაწერილა მესტიის ოთხთავი (1033 წელი), იგი ამჟამად სეანეთის ისტორიისა და ეთნოგრაფიის მუზეუმშია დაცული. საფიქრებელია, რომ ოშკელ მამებს ოთხთავის ერთი სარწმუნო დედანი ექნებოდათ, რომლის მიხედვითაც გაამრავლებდნენ ტექსტს. ქართული ოთხთავის ტექსტის აკადემიური გამოცემის მომზადე-

¹⁵ კ. კეკელიძე. ძველი ქართული მწერლობის ისტორია. ტ. I. თბ. 1980, გვ. 317.

¹⁶ ე. ჭელიძე. არსებობდა თუ არა სახარების კიდევ სხვა ძველი ქართული რედაქცია? (წმინდა რელიკვიების ძველქართული ტერმინოლოგიის მიხედვით). გაზ. „მამული“. XI (სპეციალური ნომერი). თბ. 1996, გვ. 290.

¹⁷ ზ. სარჯველაძე. წყაროსთავის ოთხთავი და ქართული ოთხთავის ეფთჳიმესეული რედაქციის საკითხები. თსუ ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები. 29. 2001, გვ. 124-127.

ბაზე მომუშავე ჯგუფის მიერ (ე. გიუნაშვილი, დ. თვალთვაძე, ს. სარჯველაძე, მ. მანხანელი) მომზადებული მასალების¹⁸ ჩვენების მიხედვით ჩანს, რომ მესტიის ოთხთავის ტექსტი არ თანხედება სახარების ოშკური ხელნაწერის ტექსტს.

კიდევ ერთი საინტერესო ცნობა, რომელსაც რ. ბლექი გვაწვდის, ეს არის ხელნაწერის ბოლოს, 315v-ზე, გიორგი მთაწმიდლის ცნობილი ანდერძის ფრაგმენტის არსებობის შესახებ. კერძოდ რომელი ფრაგმენტია, ამასე მკვლევარი არაფერს ამბობს. სამაგიეროდ, აღ. ცაგარელი წერს: Ath. 62 ხელნაწერის ბოლოში გადამწერისევე ხელით ეკითხულობთ, რომ ოთხთავი თარგმნა (ბერძნულიდან) გიორგიმ (მთაწმინდელმა). მას მოხმობილი აქვს ანდერძის მხოლოდ ეს ფრაგმენტი: „...გიორგისათვის, რომელ ვთარგმნე, ლოცვა ჰქავთ“.¹⁹ სამწუხაროდ, Ath. 62-ის ფოტოპირიზე აღნიშნული ანდერძი არ არის დაცული. ფოტოპირის უკანასკნელი ფურცელია 297r. იგი მოხეულია და მისი აღწერილობა თანხედება რ. ბლექის მიერ 315v-ს აღწერილობას. ჩვენ საგანგებოდ შევედარეთ ბლექისეული პაგინაცია ფოტოზე აღბეჭდილი ხელნაწერის პაგინაციას და აღმოჩნდა, რომ ისინი ერთმანეთს არის აცდენილი 18 ფურცლით, ბლექით 315v ამჟამად ფოტოზე არის 297r. ამ უკანასკნელ გვერდზე მოცემულია იოანეს სახარების დასასრული და საერთოდ არ ჩანს ანდერძის კვალიც კი.

გიორგი მთაწმიდლის ცნობილი ანდერძი, რომელიც მან ბერძნულთან შესამედ შედარების შემდეგ ჩამოყალიბებულ ტექსტს დაურთო, ჩვენამდე ორი, A და B, რედაქციითაა მოღწეული. A ეარიანტის მიხედვით, გიორგი მთაწმინდელი ოთხთავის ხელახალი მთარგმნელია, B ეარიანტის მიხედვით კი მხოლოდ რედაქტორი. დარეჯან თვალთვაძის მოსაზრებით, გიორგი მთაწმინდელს არ შეუქმნია ოთხთავის ახალი თარგმანი, მან უკვე არსებული სახარების ტექსტის რედაქტირება მოახდინა, მაქსიმალურად დაუახლოვა ბერძნულ დედანს. გვიანდელმა გადამწერმა ანდერძის ის ნაწილი, რომელშიც გიორგი სახარების მხოლოდ რედაქტორად სახელდება, შეცვალეს, სავარაუ-

¹⁸ გამოვიყენეთ ქართული ოთხთავის ტექსტის აკადემიური გამოცემის მომზადებაზე მომუშავე ჯგუფის (ე. გიუნაშვილი, დ. თვალთვაძე, ს. სარჯველაძე, მ. მანხანელი) მომზადებული მასალები მათ მიერ დათქმული ლიტერების მიხედვით: X – ხანმეტი ოთხთავი (VII ს.); O – თპისის ოთხთავი (913 წ.); A – ქსნის ოთხთავი (X ს.); R – Sin.-15 (975 წ.); P – Sin.-30, Sin.-38 (979 წ.); S – Sin.-16 (X ს.); V – ეგტიანის ოთხთავი (X ს.); i – ქუთ.-176 (X ს.); s – S-405 (X ს.); b – A-1699, H-1887 (X ს.); e – პარხლის ახალი ოთხთავი S-4927 (X ს.); B – ბერთის ოთხთავი (X ს.); T – წყაროსთავის ოთხთავი (X ს.); M – მარტვილის ოთხთავი S-391 (X ს.); L – ტბეთის ოთხთავი (995 წ.); h – H-1240 (XI ს.); F – ურბნისის ოთხთავი (XI ს.); m – მესტიის ოთხთავი (1033 წ.); G – პალესტინური ოთხთავი (1048 წ.); a – ალავერდის ოთხთავი (1054 წ.); c – S-962, ქუთ. 688 (1054 წ.); l – Q-645 (XI ს.); w – ავსტრიის ნაციონალური ბიბლიოთეკის №-1 ხელნაწერი (XI ს.); t – A-18 (XII ს.); r – A-411 (XVI-XVII სს.).

¹⁹ A. A. Цагарели. Сведения о памятниках грузинской письменности, გვ. 75.

დოდ, იმიტომ, რომ უკეთ წარმოეჩინათ მთაწმინდლის დეაწლი და გაემყარებინათ მისეული რედაქციის უულგატად აღიარების ფაქტი.²⁰ ალ. ცაგარელის მიერ მოტანილი ანდერძის ფრაგმენტი, „...გიორგისათვის, რომელ ეთარგმნე, ლოცვა ჰეავთ“, გიორგი მთაწმინდლის ანდერძის იმ ვარიანტს თანხვდება, რომლის მიხედვითაც ათონელი მამა ოთხთაგის ხელახალი მთარგმნელია.

კიდევ ერთი საინტერესო ვარაუდი, რომელიც გამოთქმული აქვს ალ. ცაგარელს, არის ის, რომ ეს ნუსხა, სავარაუდოდ, გადაწერილი უნდა იყოს თვით გიორგი მთაწმინდლის მიერ. სანამ ამ მოსაზრებას გაეანალიზებო, აუცილებლად უნდა აღენიშნოთ ერთი რამ Ath. 62-ის ტექსტის შესახებ. მანუსკრიპტის ეურადღებით დათვალიერების შედეგად გამოიკვეთა, რომ ხელნაწერზე მუშაობდა ორი ადამიანი, გადამწერი და რედაქტორი. გადამწერი წერს ძირითად, პირველად, ტექსტს, მისი ნუსხური ასოები წერილი და თხელია, სავარაუდოდ, ღია ყავისფერი მელნით შესრულებული, ხოლო რედაქტორი ასწორებს ძირითად ტექსტს, შლის ან ამატებს მასში სხვა რედაქციის წაითხევებს. მისი ასოები, სავარაუდოდ, დაწერილი შავი ფერის მელნით, შედარებით მსხვილია, კუთხოვანი და მარცხნივია გადახრილი (ოშკური ხელნაწერის ქვედა ფენის ტექსტი 0[#] პირობითი ნიშნით აღენიშნეთ, მეორეული, რედაქტორის მიერ გასწორებული - 0* ნიშნით).²¹

ბუნებრივად ჩნდება კითხვები: რომელი ფენის გადამწერად გულისხმობს ალ. ცაგარელი გიორგი ათონელს, ქვედა ფენისა თუ ზედა ფენის? ან რა უდევს მის ვარაუდს საფუძვლად? სამწუხაროდ, აღწერილობაში დამატებით არაფერია ნათქვამი.

ჩვენი აზრით, ნაკლებ სავარაუდოა, რომ გიორგი ათონელის მიერ იყოს გადაწერილი Ath. 62-ის ქვედა, პირველადი ტექსტი. სახარების ოშკური ხელნაწერის ტექსტოლოგიური ანალიზის შედეგად ჩვენ უკვე გარკვეული გეაქვს, რომ პირველადი ტექსტი (0[#]) წარმოადგენს გიორგი ათონელის მიერ ქართული ოთხთაგის ბერძნულთან ორჯერ შედარების გზით მიღებულ ვერსიას. რაც შეეხება მეორეულ ტექსტს (0*), ის ნასწორებია გიორგი მთაწმინდლის უულგატად აღიარებული ტექსტის მიხედვით და იგი გიორგისეული რედაქციის იდენტურია. ლოგიკური იქნებოდა, გვეფიქრა, რომ სწორედ მეორეული ტექსტია თვით გიორგის მიერ სახარების ოშკური ხელნაწერის პირველადი ტექსტის ნასწორების შედეგად მიღებული. ლოგიკურია ისიც, რომ ამ ხელნაწერის თარიღი ათონზე გიორგი მთაწმინდლის მოღვაწეობას თანხვდება. ჩვენ

²⁰ დ. თვალთუაძე. ქართული ოთხთაგის ათონური რედაქციის ჩამოყალიბების ისტორიიდან, საქართველო და ევროპული სამყარო. ფილოსოფიურ-კულტურული დიალოგი. ტ. I. თბ. 2009, გვ. 129-141.

²¹ სახარების ოშკური ხელნაწერის ტექსტოლოგიური ანალიზის შესახებ იხ.: ე. კვირკველია. სახარების ოშკური ხელნაწერის (ათონ. 62) კოდიკოლოგიურ-ტექსტოლოგიური ანალიზი მათეს სახარების მაგალითზე. ელექტრონული ჟურნალი „სპეკალი“. №III. 2012. www.spekali.tsu.ge.

საგანგებოდ შევისწავლეთ ათონელი წმინდა მამის ავტოგრაფით ცნობილი ხელნაწერები (Ath. 45, Ath. 73, Ath. 65, Ath. 70). ერთი შეხედვით, მისი არასისტემური, სწორი (არა მარჯვნივ გადახრილი) ასოები ჰგავს Ath. 62-ის მეორეული ტექსტის გადამწერის ხელს. ზოგიერთი ასოს მოხაზულობაც თითქოს იდენტურია. თუმცა Ath. 62-ის რედაქტორის მიერ შეტანილი შესწორებები, ჩვენი აზრით, არ არის საკმარისი პალეოგრაფიული ანალიზის სრულყოფილად ჩასატარებლად და ცალსახა დასკვნის გასაკეთებლად. გარდა ამისა, სახარების ოშკური ხელნაწერი არ უნდა წარმოადგენდეს ათონელი მამის, ასე ეთქვას, სამუშაო ვერსიას. გადამწერმა თუ რედაქტორმა ზუსტად იცის, რა უნდა გაასწოროს, რომელი ადგილი რითი უნდა წაანაცვლოს. იგი ამ სამუშაოს ძალიან ფრთხილად და ზუსტად ასრულებს, ტექსტში ზედმეტი წარუვსის გარეშე. აქედან გამომდინარე, ალ. ცაგარლის ვარაუდი, რომ Ath. 62 უშუალოდ გიორგი მთაწმინდლის გადაწერილი შეიძლება იყოს, არ არის საფუძველს მოკლებული, თუმცა არც საბოლოოდ არის დამტკიცებული.

Eka Kvirkvelia

ABOUT THE HISTORY OF THE GOSPEL MANUSCRIPT FROM OSHKI (ATH. 62)

Summary

The manuscripts of Iveron Monastery of Athos were described by Alexander Tsagareli (in 1886) and Robert Blake (in 1931). Manuscript number 62 in Blake's description is mistakenly known as the Gospel manuscript from Oshki in scientific literature. We have marked the manuscript with the conventional sign **o**.

The Gospel manuscript from Oshki is preserved in the collection of the manuscripts at Iveron Monastery on Athos. Photocopy and microfilm of the manuscript are kept at the National Centre of Manuscripts (Tbilisi, Georgia). The manuscript is dated to the 11th century.

Some of the Georgian researchers even thought that Oshki Monastery was on Athos. The researchers were mistaken because of the fact that in the colophons of some manuscripts discovered on Athos, Oshki was indicated as the place of their rewriting, although well-known Athonite figures – Ioane-Tornike and Ioane-Varazvache were mentioned; they were the persons who ordered these manuscripts.

Robert Blake thinks that Ath. 62 should have been **rewritten** on Athos. But some of the Georgian researchers think that it belongs to that manuscripts discovered in Iveron Monastery on Athos, but originated in Oshki.

There is a fragment of colophon in the description of Alexander Tsagareli: "...Pray for Giorgi as I have translated this". This fragment is omitted from the photocopy which we possess now. That fragment coincides with Giorgi Mtatsmindeli's well-known colophon according to which Giorgi Mtatsmindeli is a repeated translator of the Gospel.

Alexander Tsagareli supposes that Ath. 62 should have been rewritten by Giorgi Mtatsmindeli himself. According to our textual study, it is established that two people were working at the Ath. 62 manuscript, a scribe and the editor. The scribe writes the main, initial text and the editor corrects the main text, erases or adds in it the readings of other edition.

It is well known that vulgate version by Giorgi Mtatsmindeli is that compared with the Greek original text for three times. In our opinion, it is less possible that Giorgi Mtatsmindeli rewrote the main, initial text of Ath. 62 because it represents the version twice compared with the Greek original of the Gospel by Giorgi Mtatsmindeli. As for the second text, it is corrected according the text recognized by Georgian church as vulgate and it is identical to Giorgi's edition. It is logical to think that exactly the second text is produced by correcting the main text of the Gospel manuscript from Oshki by Giorgi Mtatsmindeli. The **assumption** of Alexander Tsagareli that Ath. 62 should have been rewritten by Giorgi Mtatsmindeli himself is just a version, needing more arguments.

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის
საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. სპეციალური გამოშვება:
კლარჯეთისა დიდებულთა უდაბნოთა
თბილისი. 2012

ნინო სილაგაძე

ჯავისმანის (ჯავისუბნის) მონასტრის უძველესი ნაგებობის დათარიღების საკითხისათვის

სამცხე-ჯავახეთის შუა საუკუნეების მონუმენტური ხუროთმოძღვრების ძეგლებს გამორჩეული ადგილი უჭირავს ქართული ხუროთმოძღვრების ისტორიაში. ხსენებული რეგიონი გამოირჩევა აგრეთვე დარბაზული ტიპის ეკლესიების სიმრავლით.

დარბაზული ტიპის ეკლესიის განვითარება საქართველოში ადრექრისტიანული ხანიდან იწყება. ეს ერთ-ერთი უძველესი, ფართოდ გავრცელებული და, ამავე დროს, ერთ-ერთი ყველაზე ხანგრძლივი ისტორიის მქონე არქიტექტურული ტიპია: მისი ნიმუშები წვენ გეხედება მთელი შუა საუკუნეების განმავლობაში. ამასთან ერთად, დარბაზული ტიპის ეკლესიის კომპოზიცია ერთგვარი სიმარტივით და ფორმათა კონსერვატიულობით გამოირჩევა ქართულ საეკლესიო ხუროთმოძღვრებაში ცნობილ სხვა არქიტექტურულ ტიპებთან შედარებით. ასეთი ეკლესიები ჩვენი ქვეყნის თითქმის ყველა რეგიონში, ყველა ისტორიულ პროვინციაშია გავრცელებული (მაღალმთიანი რეგიონების ჩათვლით). უფრო მეტად ეს მცირე ზომის, ქალაქებიდან თუ დიდი ადმინისტრაციული ცენტრებიდან მოშორებით აგებული ტაძრებია, ასევე დიდ სამონასტრო კომპლექსებში შემავალი მცირე ეკლესიები. საუკუნეების მანძილზე საქართველოში დარბაზული ტიპით აგებდნენ სოფლის ეკლესიებსაც.

სამცხე-ჯავახეთში დარბაზული ეკლესიების ქრონოლოგიური დიაპაზონი საკმაოდ დიდია: უძველესი, VII-VIII სს-ის. ტაძრებით დაწყებული – თვით XIX ს-ის სოფლის ეკლესიებით დამთავრებული. საუკუნეების მანძილზე აქ ჩამოყალიბდა განსაკუთრებული არქიტექტურული სკოლა, გამორჩეული სტილი ხუროთმოძღვრებაში, რომლის ძირითადი დამახასიათებელი ნიშნებია: ერთიანი, კომპაქტური შიდა სივრცის შექმნის მცდელობები, მონუმენტური ფორმები, ყოველგვარი დეტალისა და ფორმის უარყოფა, სადა დეკორი, თავშეკავებული მხატვრული აქცენტები შენობის ექსტერიერში, ფასადების დიდი სიბრტყეები, დამახასიათებელი კედლის წყობა კარგად დამუშავებული საპირე ქვევით, პოლიქრომიის ელემენტების გამოყენება (სხვადასხვა ფერის, ტონალობის ქვების კომბინაცია და სხვ.) და ა. შ.

ჯავახეთის არქიტექტურულ სკოლას მრავალრიცხოვანი სამეცნიერო ნაშრომი ეძღვნება. XIX საუკუნიდან მოყოლებული, ეს მხარე და მისი უაღრუ-

სად თეითმყოფადი ხუროთმოძღვრული ძეგლები მრავალი მკვლევრის ინტერესის საგანს წარმოადგენს: ესენია ე. თაყაიშვილი, გ. ნუბინაშვილი, ნ. ნუბინაშვილი, გ. ბოჭორიძე, ნ. ბერძენიშვილი, ი. ელიშბარაშვილი, ნ. ეანიშვილი, გ. ბაგრატიონი, ი. მირიჯანაშვილი და მრავალი სხვა. მაგრამ აღსანიშნავია ის ფაქტიც, რომ ჯაყახეთისაგან განსხვავებით, საკუთრივ ისტორიული სამცხის ძეგლები ნაკლებადაა შესწავლილი და მათ ირგვლივ არსებული სამეცნიერო ლიტერატურაც შედარებით მცირერიცხოვანია. განსაკუთრებით კი ეს შეიძლება ითქვას სამცხის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან სამონასტრო კომპლექსზე – ჯაყისმანის (ჯაყისუბნის) მონასტერზე, რომელიც სხვადასხვა ეპოქის რამდენიმე ნაგებობას აერთიანებს. ხსენებული კომპლექსის შესახებ პრაქტიკულად არ შემოგვყავს ისტორიული ცნობები. საქართველოს სახელმწიფო არქივში არ არის დაცული არც ერთი დოკუმენტი ჯაყისმანის (ჯაყისუბნის) ტოპონიმით ცნობილი დასახლებული პუნქტის შესახებ. ერთადერთი ცნობა ამ სოფლის შესახებ შემონახულია გურჯისტანის ეილაეთის დიდ დავთარში.¹

ასევე არ შემოგვრჩა ისტორიული ცნობები ჯაყისმანის მონასტრის შესახებ, არც ერთ ქართულ მატიანეში იგი, სამწუხაროდ, არ მოიხსენიება. მონასტრის ახლოს, ფოცხოვის ხეობაში, თურქეთის ტერიტორიაზე მდებარეობს შუა საუკუნეების ციხე – ჯაყის ციხე, რომელიც ჯაყელთა საგვარეულოს ეკუთვნოდა. მდინარე, რომელიც მონასტრის ახლოს ჩამოდის, ჯაყსუიუს, ანუ ჯაყისწყლის სახელს ატარებს. ამავე სახელითაა მოხსენიებული ეს მდინარე ვახუშტის ნაშრომში „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“-ში: „ხოლო ბოცოსა და ქუაბლოვანის წყალის შესართავს ქუეთ ამ წყალს ერთვის ჯაყის წყალი“. ვახუშტი აღწერს აქ „ადგილს ნაოხარს, სადაც იყო თამარის სასახლე დიდშენი, შუენიერს ადგილას და აწ ოხერი... აქა არის ეანას მონასტერი, შუენიერი, კეთილ-ნაგები და მუნვე ქუაბნი გამოკვეთილნი, დიდ-დიდნი კლდე-სა შინა...“. აქვე ახლოს ჯაყისწყალი უერთდება ფოცხოვს, სადაც „წურწუმას არის ეკლესია გუმბათოვანი, კეთილ-შუენიერად ნაგები და დიდი. იჯდა ეპისკოპოსი, მწყემსი ბოცოს წყლისა და ახალციხის ეკლესიის სამხრეთისა... წურწუმ ზეთი, ჯაყის წყალზედ, არის ყუელის ციხე, მრავალჯერ შემუსრილი და აწ ოხერი.“² როგორც ვხედავთ, ვახუშტი არსად არ ახსენებენ ჯაყისმანის ან ჯაყისუბნის მონასტერს.

გურჯისტანის ეილაეთის დიდ დავთარში მოხსენიებულია ფოცხოვის ლივის ჩრდილის ნაპის სოფლები: ჯაყისმანი, ზედა ჯაყი და აგრეთვე ჯაყის რაბათი (ჯაყის ციხე)³. საგვარუდოდ, ჯაყისმანი ჯაყისუბნის ტოპონიმიდან

¹ გურჯისტანის ეილაეთის დიდი დავთარი. თურქული ტექსტი გამოსცა, თარგმანი, გამოკლევა და კომენტარები დაურთო ს. ჯიქიაშ. წ. II. თბ. 1941, გვ. 312.

² ვახუშტი ბატონიშვილი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით სიმონ ყაუხჩიშვილის მიერ. ტ. IV. თბ. 1973, გვ. 316.

³ გურჯისტანის ეილაეთის დიდი დავთარი. წ. II, გვ. 312-317.

მოდის. ყველა ეს ტოპონიმი ბუნებრივია ტერიტორიისთვის, რომელიც ისტორიულად ჯაყის სახელს ატარებდა და მსხვილი ფეოდალების – ჯაყელების – სამფლობელოს ნაწილს წარმოადგენდა.

სამონასტრო კომპლექსი მდებარეობს ისტორიულ სამცხეში, ქ. ვალედან ოციოდე კმ-ის მოშორებით სამხრეთის მიმართულებით, საქართველო-თურქეთის სასაზღვრო ზონაში. მასთან მიღწევა შესაძლებელია საკონტროლო პუნქტის გავლით. უახლოესი დასახლებული პუნქტი სოფელი წყალთბილაა (დაახლ. 9 კმ-ის მოშორებით) (იხ. სურ. 1). ჯაყისმანის სამონასტრო კომპლექსი აღწერილია ძეგლთა დაცვის მთავარი სამმართველოს აღწერა-პასპორტიზაციის განყოფილების თანამშრომლების მიერ 1980 წლის იელის-სექტემბერში მოქმედი ექსპედიციის ფარგლებში (მონაწილეები: ექსპედიციის ხელმძღვანელი ვ. ეარდოსანიძე, არქიტექტორი ვ. ჯიშარიანი, ისტორიკოსი ზ. თოთიბაძე), რომელმაც ახალციხის რაიონში ჩაატარა ორასზე მეტი ისტორიული, ხუროთმოძღვრული და მონუმენტური ძეგლის პასპორტიზაცია და აღწერა. 1984 წელს ვ. თოთიბაძემ გამოაქვეყნა სტატია ამ ექსპედიციის მასალებზე დაყრდნობით⁴. კვლევის შედეგები საბოლოო არ იყო, რადგან ძეგლზე არ ჩატარებულა საგულდაგულო გაწმენდითი სამუშაოები.

მოცემულ სტატიაში ჩვენ უკანასკნელი აღწერისა და არქეოლოგიური სამუშაოების მონაცემებს დავყრდნობით: 2011 წლის მაისში შპს „არქიტექს-მა“ ჩაატარა კომპლექსის ტერიტორიაზე აღნიშნული სამუშაოები და სტატიის ავტორის მონაწილეობით შეადგინა ძეგლის რესტავრაციის პროექტი.

ჯაყისმანის მონასტრის კომპლექსში შემავალი ნაგებობები ფერდობზე, ხელოვნურად მოსწორებულ ბაქანზეა განლაგებული, ძველი ნასოფლარის ტერიტორიაზე. ფერდობი ფოცხოვის ხეობას გადაკურებს. სამხრეთის მიმართულებით მთაზე, თურქეთის ტერიტორიაზე, განლაგებულია ჯაყის ციხის ნაშთები. კომპლექსი შემდეგი ნაგებობებისგან შედგება: მთავარი დარბაზული ეკლესია, რომელსაც ჩრდილოეთიდან ორი მცირე სამლოცველო აკრავს (მათგან ერთი, შესაძლოა, პასტოფორიის ფუნქციას ასრულებდა), ხოლო დასავლეთიდან – ნარტექსის ნაშთები; მთავარი ტაძრის სამხრეთით, განცალკევებით დგას კიდევ ერთი მცირე სამლოცველო და სამრეკლო. კომპლექსი გარშემორტყმული იყო გაღავნით. გაწმენდითი სამუშაოების შედეგად გამოვლინდა აგრეთვე ნარტექსის კედლები მთავარი ტაძრის დასავლეთით, ამავე ტაძრის ჩრდილოეთით არსებული მცირე სამლოცველოს ჩრდილოეთით კიდევ ერთი პატარა დარბაზული ნაგებობა, რომელიც ამ უკანასკნელის ნაწილი აღმოჩნდა და მთავარი ტაძრის სამხრეთ კედელზე მიდგმული მცირე სამლოცველოს მიწაში ჩასული ფრაგმენტები. გამოვლენილია აგრეთვე ფილაქანი, დაგებული სამრეკლოსა და მთავარ ტაძარს შორის მონაკვეთზე და მრავალი საფლავი და საძეაღე კომპლექსის სხვადასხვა წერტილში. ყველა ნა-

⁴ ვ. თოთიბაძე. ჯაყისმანის (ჯაყისუბნის) სამონასტრო კომპლექსი. ჟურნ. „ძეგლის შეგობარი“. 1984. № 67, გვ. 27-34.

გებობა დასიანებულია და მხოლოდ ნაწილობრივია შემორჩენილი (იხ. სურ. 2).

კომპლექსის უძველეს ნაგებობას, როგორც ეს საბოლოოდ დაადასტურა უკანასკნელმა გამოკვლევებმა, მთავარი ტაძრის მიმდებარე ნრდილოეთის მცირე ეკლესია წარმოადგენს. მისი ზომებია 7,6X4,4 მ. (გეგმაზე აღნიშნული ნაგებობა A) (იხ. სურ. 3, 4, 5). მისი სამხრეთის კედელი ჩართულია მთავარი ტაძრის ნრდილოეთის კედლის სტრუქტურაში. ამ მხრივ საინტერესოა აგრეთვე მთავარი ტაძრის ინტერიერში ჩატარებული კვლევები: ინტერიერში ყველაზე მეტად ნრდილოეთის კედელია დასიანებული, კერძოდ, კედლის თაღებს ქვეშ მონაკვეთებს ნაწილობრივ აკლია პერანგის ქვეები (აქ მოგვიანებით ამოქოლილი ღიობებიც იყო). ფრაგმენტები უხეშადაა შევსებული ფლეთილი ქვით. როგორც ვ. თოთიბაძე აღნიშნავს, აქ იატაკიდან ერთი მეტრის სიმაღლეზე მოწყობილი უნდა ყოფილიყო ღიობები, რომლებიდანაც კიბეები, საეარაუდოდ, წადიოდა ნრდილოეთის სამლოცველოს ქვეშ არსებულ კრიპტაში⁵. მოგვიანებით ეს ღიობები ამოქოლეს. ალბათ, შემდგომი კვლევები საბოლოო სიცხადეს შეიტანს ამ საკითხში. ჯერჯერობით კრიპტა ვერ გამოვლინდა, სამაგიეროდ, ცხადი გახდა, რომ მცირე ეკლესიისა და მთავარი ტაძრის იატაკის ღონეები არ ემთხვევა ერთმანეთს (მცირე ეკლესიის უფრო დაბლაა). ნრდილოეთის მცირე ეკლესიის სამხრეთის კედელი ჩართულია დიდი ტაძრის ნრდილოეთის კედელში ამ კედელზე გამავალი თარო-კარნიზის ღონეზე (იხ. სურ. 6).

მცირე ეკლესიის სიმაღლე ჩამოქცეული კონქის ზედა წერტილამდე 4,1 მ-ია. შემორჩენილია სარკმელი, ტრიუმფალური თაღის ფრაგმენტი და თაღის ქუსლი, ასევე კამარის საბჯენი თაღის მცირე ნაწილი (იხ. სურ. 7, 8). საკურთხევლის აფსიდის მოხაზულობა სულ ოდნავ ნაღისებრია. კონქში აღმოჩნდა განგრეული და მოგვიანებით უხეშად ამოქოლილი ხერელი, რომელიც მცირე ეკლესიას XV საუკუნეში აგებულ პასტოფორიასთან აკავშირებდა. ამ ფაქტზე დაყრდნობით შესაძლებელია გამოითქვას ვარაუდი, რომ მთავარი ტაძრის აგების შემდეგ ძველმა მცირე ეკლესიამ დაკარგა დამოუკიდებელი ფუნქცია და, შესაძლებელია მთავარი ტაძრის ეკედერად იქნა გადაკეთებული. მოგვიანებით, XV საუკუნეში, მთავარ ტაძარს ნრდილოეთიდან კიდევ მიუშენეს პასტოფორია, რომელიც უკვე საკურთხეველს ემიჯნება.

მოუხედავად იმისა, რომ მცირე ეკლესია მართლაც შეიძლება უმნიშვნელო მიმდებარე ნაგებობად მოგვეჩვენოს, უფრო საგულდაგულო დაკვირვებისას ცხადი ხდება, რომ თავდაპირველად სწორედ ისაა აგებული: მისი უფრო დაბალი კედელი ჩართულია დიდი ტაძრის კედელში, იატაკის ღონეც უფრო დაბლაა, გარდა ამისა, კედლის წიკების ხასიათი მის არქაულობაზე მოუთითებს.

კედლის წიკობა მცირე ეკლესიაში უფრო პატარა ქვებისგან შედგება, ვიდრე დიდ ტაძარში. თუმცა ქვის დამუშავების ხარისხი უკეთესია, ვიდრე

⁵ ვ. თოთიბაძე. ჯაყისმანის (ჯაყისუბნის) სამონასტრო კომპლექსი, გვ. 28.

პასტოფორიაში, რომელიც მთავარ ტაძარს XV საუკუნეში მიუშენდა. ამ წყობის ხასიათის მიხედვით, მცირე ეკლესია, სავარაუდოდ, IX ს-შია აგებული მაშინ, როდესაც დიდი ტაძარი, სავარაუდოდ X ს-ის II ნახევარს ან უკიდურეს შემთხვევაში XI ს-ის დასაწყისს განეკუთვნება. ამდენად, საფიქრებელია, რომ თავდაპირველ ეკლესიას სწორედ ეს პატარა ნაგებობა წარმოადგენდა, რომელიც X-XI სს-ში უკვე ევდარ პასუხობდა დიდი ფეოდალების – ჯაყელეების – რეზიდენციის ახლოს განლაგებული მონასტრის სტატუსს.

ის მოსაზრება, რომ ნრდილოეთის პატარა ეკლესია დამოუკიდებელ ეკლესიას წარმოადგენდა, განმტკიცდა არქეოლოგიური სამუშაოების შედეგად გამოვლენილი ახალი მასალით. გაირკვა, რომ ნრდილოეთის მცირე ეკლესია ორი დარბაზული სათავისიგან შედგება: გაითხარა კიდევ ერთი, უფრო პატარა დარბაზული ეკლესია მის ნრდილოეთით (გეგმაზე აღნიშნული ნაგებობა B) (მათი საერთო სიმაღლეა 7,3X7,6 მ.). მცირე ეკლესია უფრო გრძელია (7,6 მ.), ახლადგამოვლენილი დარბაზი – უფრო მოკლე (5,8 მ.). ამ უკანასკნელის ფრაგმენტები მთლიანად მიწით იყო დაფარული. კედლის მაქსიმალური სიმაღლე 2,55 მ-ია. პატარა დარბაზს აქვს შესასვლელი დასავლეთიდან, რომლის წინ აღმონდა საძვალე. ძნელია თქმა, იყო თუ არა ამ ორ დარბაზულ ელემენტს შორის კარი ან რა საშუალებებით უკავშირდებოდა ისინი ერთმანეთს (თუ საერთოდ იზოლირებული არ იყო). ერთობლიობაში ნაგებობა „ორეკლესიანი“, ან ორნავიანი ეკლესიას მოგვაგონებს.

„ორეკლესიანი“ ნაგებობა უერთდებოდა ნარტექსს, რომელიც, სავარაუდოდ, მთავარი ტაძრის თანადროულია და ამ ორივე მცირე ეკლესიას და მთავარ ტაძარს უელიდა დასავლეთიდან (ამჟამად მთავარი ტაძრის დასავლეთის ფასადზე ჩანს ნარტექსის კამარის დასაწყისი, ხოლო არქეოლოგიურმა სამუშაოებმა გამოავლინა მისი საძირკველიც) (იხ. სურ. 9).

ნრდილოეთის მცირე ეკლესიას, თუ გაეთივალისწინებთ ახლად აღმოჩენილ სათავსს მის გვერდით, საინტერესო ორნაწილიანი ფორმა აქვს, თანაც ერთი ნაწილი უფრო მცირეა, ვიდრე მეორე. ამ ეტაპზე, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, რთულია იმის თქმა, უკავშირდებოდა თუ არა ეს ორი ეკლესია ერთმანეთს, თუ იზოლირებული იყო: შესაბამისად, გაურკვეველია, მცირე ეკლესია ორეკლესიან ნაგებობას წარმოადგენდა, თუ ახლად აღმოჩენილი სათავსი მისი ეკედერი-მინაშენი იყო. ორივე შემთხვევაში ასეთი კომპოზიცია არაა უჩვეულო სამცხე-ჯავახეთის არქიტექტურისათვის VIII-IX საუკუნეებში: მაგალითად, ალანძის (VIII ს.)⁶, ხეილიშას (IX ს.)⁷, ახაერეთის (IX ს-ის მიწურული)⁸ ეკლესიები და სხვ.

⁶ ნ. ნუბინაშვილი. ალანძია. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მთაბე. ტ. XVII. თბ. 1956; ი. მირიჯანაშვილი. ჯავახეთის დარბაზული ეკლესიები. თბ. 2009, გვ. 14-24.

⁷ გ. ბოჭორიძე. მოგზაურობა სამცხე-ჯავახეთში. თბ. 1992, გვ. 18-19; ი. მირიჯანაშვილი. ჯავახეთის დარბაზული ეკლესიები, გვ. 40-53.

⁸ ჯავახეთი. ისტორიულ-ხუროთმოძღვრული გზამკვლევი. რედ. დ. თუმანიშვილი. თბ. 2000, გვ. 73-75.

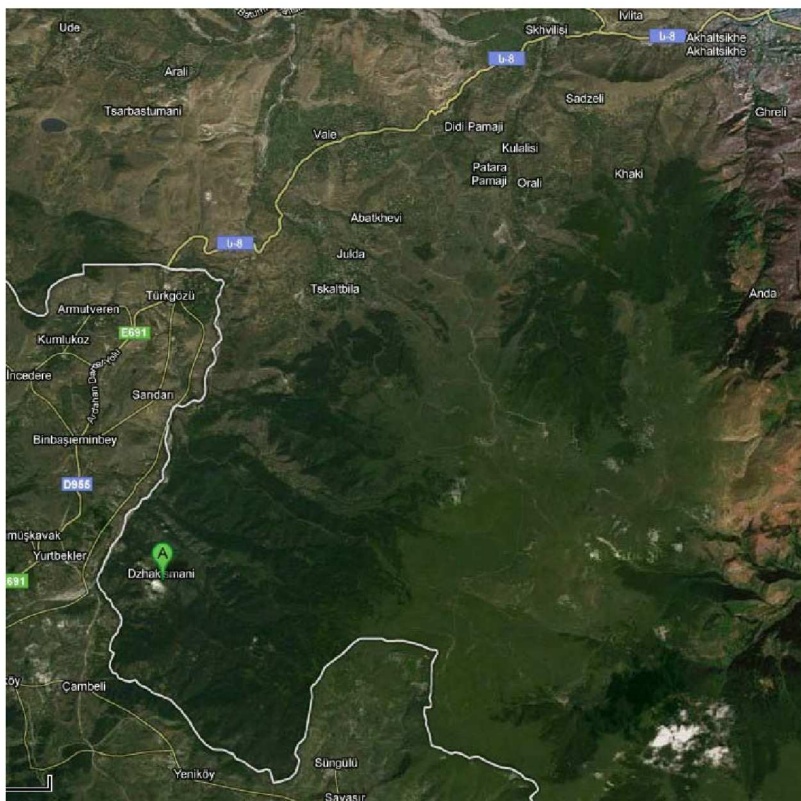
კიდევ უფრო საინტერესო ანალოგებს სამცხე-ჯავახეთის რეგიონის ორნაფიანი ტაძრები გვაძლევს. დავათისა და ღართის ეკლესიები VIII-IX საუკუნეებით თარიღდება, ობოლეთის, ზეგლის, ქილდის ეკლესიები – IX-X სს. მიჯნით,⁹ ანუ მათი თარიღი დაახლოებით ემთხვევა ჯაყისმანის მცირე ეკლესიის საპარაუდო აგების პერიოდს. სამწუხაროდ, ჩვენ არ გვაქვს მონაცემები, რომლებიც საშუალებას მოგვცემდა, ჯაყისმანის უძველესი ეკლესია ამ ტიპის ნაგებობებთან პირდაპირ დაგვეკავშირებინა: ახლად გამოვლენილ სათაფის, ორნაფიანი ეკლესიების უმრავლესობის გვერდითი ნაფისგან განსხვავებით, აქვს საკუთარი აფსიდი, თანაც არქეოლოგიურმა სამუშაოებმა ვერ გამოავლინა ორი ეკლესიის დამაკავშირებელი თაღების და სვეტის ნაშთები. ერთადერთი რამ ცხადია – მოგვიანებით, როდესაც აიგო მთავარი ტაძარი და ნარტექსი, ორივე მცირე ეკლესიამ გადაკეთება განიცადა და კარების საშუალებით დაუკავშირდა ნარტექსს. სწორედ ნარტექსში, ახალდგამოვლენილი პატარა ნაგებობის წინ, მდებარეობს საძვალე, რომელიც საესეებით შესაძლებელია ჯაყელთა საგვარეულო საძვალედ ან მონასტერში მცხოვრები ბერების სამარხად მივიჩნიოთ. მაგრამ ყოველივე ეს მოგვიანო რეკონსტრუქციის შედეგია. თავდაპირველი სქემის სრული აღდგენა ამ ეტაპზე შეუძლებელია.

საინტერესოა ჯაყისმანის ძველი ეკლესიისა და მის გვერდით მდებარე შენობის ურთიერთმდებარეობაც – მცირე ნაგებობა უფრო მოკლეა, მაგრამ გაწეულია აღმოსავლეთისაკენ (აფსიდების ღონე ერთია), მაშინ როდესაც სამცხე-ჯავახეთის ორნაფიან ეკლესიებში გვერდითი ნავი უმეტესად ან ცენტრალურის სიგრძისაა და მის აღმოსავლეთ ნაწილში გამოყოფილია პასტოფორია (მაგ., დავათის, ღართის, დანკალის ეკლესიები) ან შედარებით მოკლეა, მაგრამ დასავლეთისკენაა გაწეული და აფსიდამდე მიჰყვება ცენტრალურ ნავს (მაგ., ქილდის ეკლესია). ხშირად გვერდითი ნავი ბევრად ეიწროა ცენტრალურზე (მაგ., ზემო ვარძიის ეკლესია). ამრიგად, შეუძლებელია ჯაყისმანის მონასტრის უძველესი ნაგებობის კომპოზიციისთვის პირდაპირი პარალელის მოძებნა ორნაფიანი ეკლესიების სტრუქტურულ ვარიანტებში. ყველაზე საიმედო არგუმენტებს ძეგლის დათარიღებისთვის კედლის წყობის ხასიათი და შემორჩენილი არქიტექტურული დეტალები გვაძლევს. ამ ფრაგმენტების მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, ძეგლი შედარებით მცირე, მოუხეშავად დამუშავებული ქვებითაა ნაგები (მთავარი ტაძრის კედლის სტრუქტურაში მოგვიანებით ჩართული სამხრეთი კედელი, როგორც ჩანს, X საუკუნეში თავიდანაა ჩასმული პერანგში). ქვების მოყვანილობა და ზომა არაა ერთნაირი, მაგრამ შეძლებისდაგვარად დაცულია მწკრივების სიზუსტე. უფრო ფაქიზად დამუშავებული ქვებია გამოყენებული აფსიდის კონქსა და თაღებზე. კედლის წყობის ხასიათი, მარტივი ფორმის თაღის ქუსლი, ოდნავ ნალისებრი ფორმის აფსიდი და ტრიუმფალური თაღი ანალოგიას პოულობს სამხრეთ საქართველოს

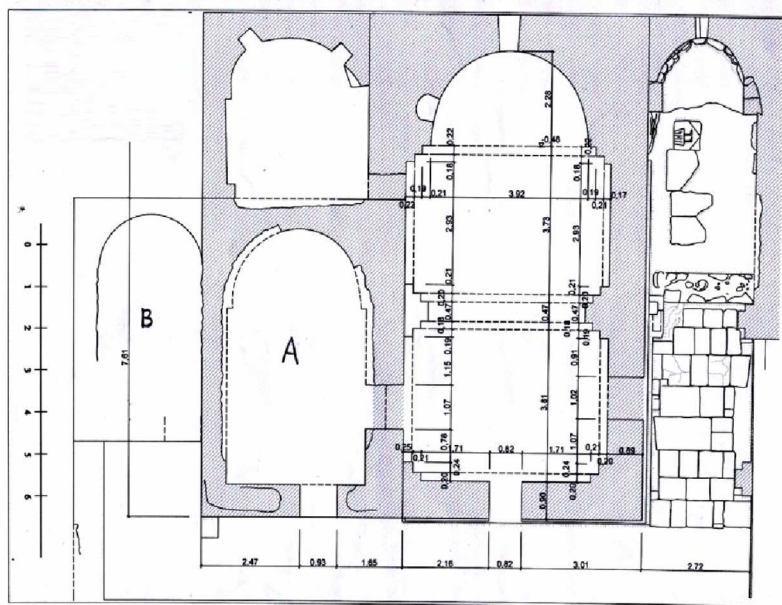
⁹ ი. ელიზბარაშვილი. ქართული ორნაფიანი ეკლესიები. დისერტაციის ავტორეზერატი. თბ. 1994, გვ. 7-10.

VIII-IX სს-ის მრავალ ძეგლთან (აღანძია, სირგო, დუმეილა, ხვილიშა, საღო-შეთი; უკვე X საუკუნეში აგებულ ბუზავრეთის ეკლესიაში სამშენებლო ტექ-ნიკის ხარისხი ბევრად მაღალია, ისევე როგორც საკუთრივ ჯაყისმანის მონასტრის მთავარ ტაძარში). სამწუხაროდ, იმ მცირე ფრაგმენტების მიხედვით მეტის თქმა ძნელია.

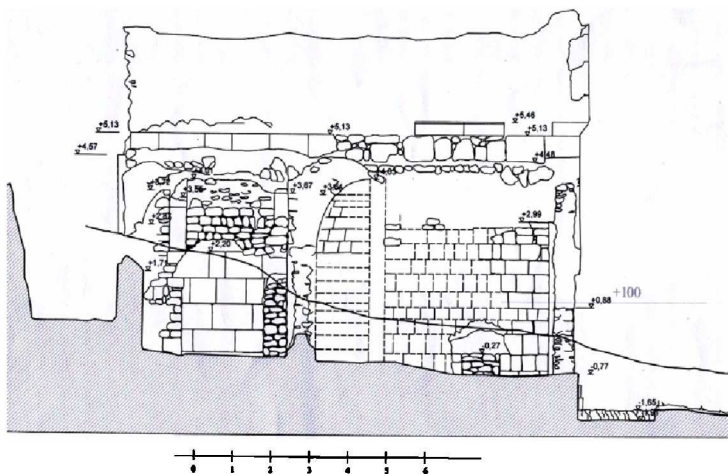
ამრიგად, დასკვნის სახით შეიძლება ითქვას, რომ ჯაყისმანის სამონასტრო კომპლექსის უძველეს ნაგებობას მთავარი ტაძრის ჩრდილოეთიდან მიმდებარე ფრაგმენტულად შემორჩენილი მცირე ეკლესია და მისი მიმდებარე ახლად გამოვლენილი მინაშენი წარმოადგენს. ნაგებობა, სავარაუდოდ, VIII საუკუნის მიწურულს ან IX საუკუნეს განეკუთვნება ანუ დაახლოებით ემთხე-ვა სამხრეთ საქართველოში გაცხოველებული აღმშენებლობის და მონასტრე-ბის ინტენსიური დაარსების პერიოდს. ხსენებულ ეკლესიაზე ადრეული ნაგე-ბობა მონასტრის ტერიტორიაზე ჯერჯერობით გამოვლენილი არაა.

სურ. 1. ჯაყისმანის მდებარეობა

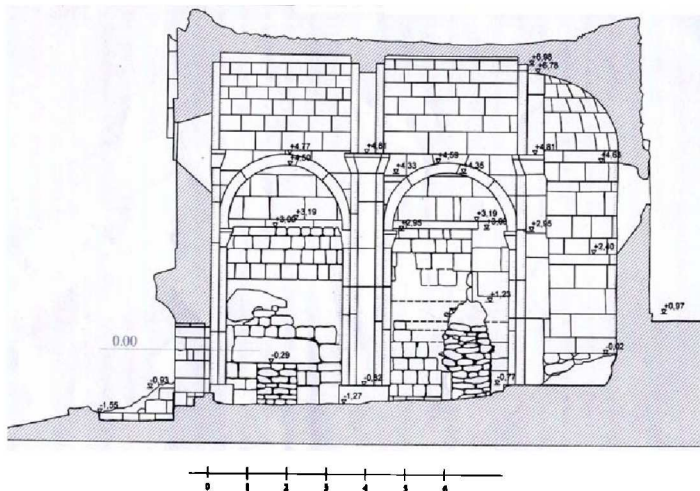
სურ. 3. ჯავისმანის მონასტრის მთავარი ტაძარი და მიმდებარე ნაგებობები. გეგმა (არქ. შ. მელიქიძე)

სურ. 4. ჯაყისმანის მონასტრის მთავარი ტაძარი. ჭრილი ჩრდილოეთის მიმდებარე მცირე ეკლესიაზე (არქ. შ. მელიქიძე)

სურ. 5. მცირე ეკლესია გაწმენდით სამუშაოებამდე

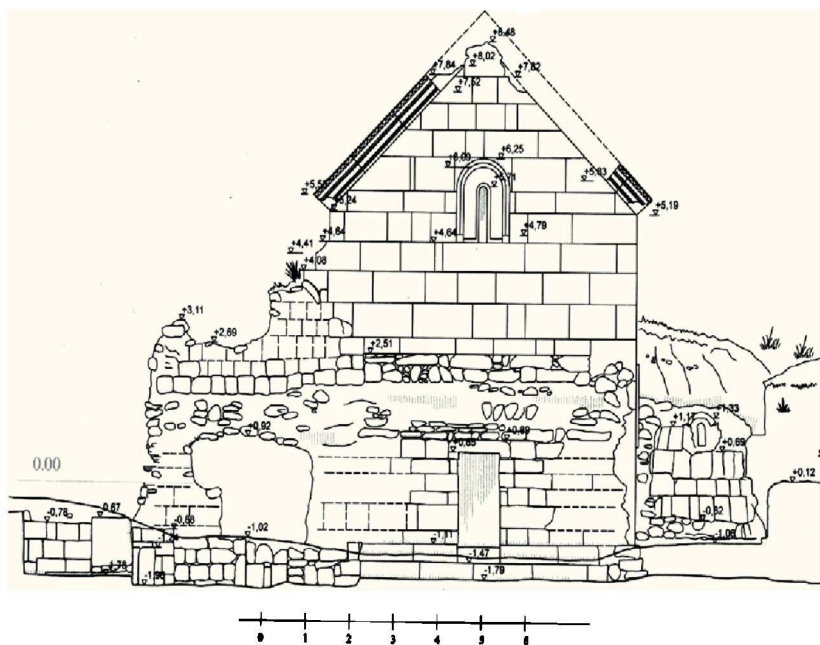
სურ. 6. ჯავისმანის მონასტრის მთავარი ტაძარი. ჭრილი ჩრდილოეთზე (არქ. შ. მელიქიძე)

სურ. 7. მცირე ეკლესიის კამარის და საბჯენი თაღების ნაშთები

სურ. 8. მცირე ეკლესიის აფსიდი გაწმენდითი სამუშაოების შემდეგ

სურ. 9. ჯავისმანის მონასტრის მთავარი ტაძარი. დასავლეთის ფასადი (არქ. შ. მელიქიძე)

Nino Silagadze

TOWARDS THE DATE OF THE EARLIEST BUILDING OF JAKISMANI MONASTERY IN SOUTHERN GEORGIA

Summary

The Georgian provinces of Samtskhe and Javakheti are famous for their Medieval architectural monuments. Javakheti architectural monuments are well studied; that of Samtskhe – less. Jakismani monastery in Samtskhe, consisting of many buildings of the different periods, is among the latter. Plus, we have in fact nothing about it in historical records.

Taking into consideration the latest observation of monastery and archaeological data discovered, we focussed to date obviously the earliest building of this complex, small half-ruined church situated towards the North from the main church. Special architectural details show the 9th c. as date of its construction. The wall of this very church later has been included into the system of main church, built in the 10th c. Indeed, the demands of great feudal family of Jakeli, having residence in neighbourhood, were more than this small church. So, they ordered the new one to be built using old church as part of this new construction.

თედო დუნდუა, აპოლონ თაბუაშვილი

„გურჯისტანის ვილაიეთი“ და ბატონყმობის გაუქმება სამხრეთ და სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში

აგროინდუსტრიული პროფილი, ურბანული პრიორიტეტები, ათეულობით მილიონი მოსახლე, მანუფაქტურები, დაქირავებული შრომა, ბაზრები, აკვედუკები, საერთაშორისო ვაჭრობა, ბატონყმური რიგის და წოდებრიობის არარსებობა, სულთნის ძალაუფლების არამეგვიდრეობითი ხასიათი XVII საუკუნინიდან, ბიზანტიური სტილი არქიტექტურაში, კონტროლი შაჰისღვისპირეთსა და აღმოსავლეთ ხმელთაშუაზღვისპირეთზე – ეოველივე ზემოაღნიშნული ოსმალეთის იმპერიის ბიზანტიური მემკვიდრეობაა.¹

კიდევ ერთი სიმპტომატური ბიზანტინიზმია ოსმალურ მეტროპოლისში (რუმელია, ანატოლია) – აგრარული სექტორის მართვის სახელმწიფო ხოციალისტური პრინციპი, ბევრად უფრო მოწესრიგებული და პერმანენტული სახით, ვიდრე ეს ადრე იყო.² მიწების ფონდი სახელმწიფო საკუთრებაა. მისი კულტეიაციის პროცესი ცენტრალიზებულია. ფასები სასოფლო-სამეურნეო პროდუქტზე, საბაზრო ფასებთან შედარებით, ოდნავ აწეულია სპეციალური სახელმწიფო ედიქტებით ფასების შესახებ. ბიზანტიური დაპირისპირება ინდუსტრიულ ზღვისპირეთსა და ანატოლიის პინტერლანდს შორის ინდუსტრიულ და აგრარულ პროდუქტებზე ფასების შეფარდებაში გამოიწვია. პეგემონი ზღვისპირეთი აგრარულ სექტორს საბაზროზე უფრო დაბალ ფასებს უწესებდა საბაზრო ურთიერთობებში სახელმწიფოს ჩარევის გზით. ამას შედეგად ანატოლიელების თურქების მხარეზე გადასვლა, გათურქება და ეკონო-

¹ S. Runciman. The Fall of Constantinople 1453. Cambridge University Press. 1965. Reprinted 1996, გვ. 158-159; T. Dundua. The Cyclic Dialectics. Tbilisi. 1996; თ. დუნდუა, ნ. სილაგაძე. ციკლური დიალექტიკა, არქიტექტურა და სტილის კატეგორია. თბ. 1998, გვ. 4; World Cultures. A Global Mosaics. Textbook. New Jersey. 1999, გვ. 578; თ. დუნდუა. სევესტოსები და მართლმადიდებელი სიმახია. დავით აღმაშენებელი და თეოდორე გაბრახი. თბ. 2003, გვ. 8-10; The Black Sea. A History of Interaction. Teaching Pack. Council of Europe. Gyldendal Undervisning. Oslo. 2004, გვ. 86-106; მ. სვანიძე. თურქეთის ისტორია (1299-2000). თბ. 2007, გვ. 196; თ. დუნდუა, ნ. ფიფია. საქართველო და გარე სამყარო – ევროპის „შექმნა“ და ევროპის ინტეგრაციის ისტორიული ფორმები. I. საუნივერსიტეტო სახელმძღვანელო. თბ. 2009, გვ. 142-148.

² მ. სვანიძე. თურქეთის ისტორია (1299-2000), გვ. 139-140.

მიკუროს სისტემის პოლიტიკური თვალსაზრისით ორად გახლეჩება მოჰყვა.³ ოს-მალთა დროს კი ფასები ისეა რეგლამენტირებული, რომ ძირითადად სახელმწიფო საკუთრებაში არსებული მიწების ფონდიდან მომდინარე აგრარულ პროდუქტზე ფასი ოდნავ აწეულია საბაზრო ნორმასთან მიმართებით. ამით კონფლიქტი ზღვისპირეთსა და პინტერლანდს შორის მოგვარებულია. დამატებით, სახელმწიფო საკუთრებაში არსებული მანუფაქტურების მრავალრიცხოვნება გვეყარაუდებინებს, რომ, განსხვავებით ადრეული ეპოქისაგან, ახლა მეტი ყურადღება დაეთმო საწარმოო საშუალებების წარმოებას.

სახელმწიფო საყარგულებზე სასოფლო-სამეურნეო სამუშაოების მენეჯ-მენტს უმაღლესი ადმინისტრაცია ახორციელებდა. ადგილზე კი რამდენიმე ათეულ ან ასეულ ნაღელზე (ნიფთლიქზე) ეკონომიკურ კონტროლს ახორციელებდნენ აქედან უპირატესი შემოსავლის მქონენი, და ამიტომაც, სამხედრო ელდებულები. ერთი სიფაქის (მეომრის) სამეურნეო მეურვეობის ქვეშ მყოფ კონკრეტული შემოსავლის მქონე მიწებს თიშარი ერქვა; უფრო მეტ შემოსავალს ზიამეთი იძლეოდა. თიშარიოტები და ზიამეები, მდიოციის გარდა, სამოქალაქო-ადმინისტრაციულ სამსახურშიც იდგნენ.⁴ თანამდებობრივი წინსვლის შემთხვევაში თიშარის ნაცვლად ზიამეთი ეძლეოდათ. ასევე ნეუელებრივი პროცედურა იყო კონკრეტული მიწეუების გამო, თიშარის ან ზიამეთის ჩამორთმევა. მიწას პირადად თავისუფალი რაიათები ამუშავებდნენ. ასეთი იყო ოსმალური აგრარული სისტემა.

ქართული ფეოდალური კონსტიტუცია მონარქიზმის, წოდებრიობის, კერძო საკუთრებისა და ბატონეშური რიგის სინთეზია.⁵ ვიცით, რომ ოსმალთა სამხრეთ და სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში XVI საუკუნიდან მიწაზე კერძო საკუთრება მოსპო, ის სახასო სისტემამ შეცვალა. ბევრი ფეოდალური სახლი ამის გამო რეგიონს ტოვებს.⁶ დარჩენილები კი ისლამს იღებენ და ახალი სტატუსით თავიანთ ძველ ქვეყანას მართავენ, *de facto* ავტონომიას;⁷ ისე, რომ ეკონომიკურადაც ქართლთან კავშირი არ გაწყვეტილა. ამის საფუძველზე მესხები ენას ინარჩუნებენ. ვინაიდან მესხეთს ისევე ჯაყელები და ხიმშიაშვილები მართავენ, ე.ი. *de facto* წოდებრიობაც შენარჩუნდა. შესაძლოა, *de jure* წოდებრივი კასტა მესხეთის სახასო მიწების კოლექტიური მომხმარებე-

³ S. Runciman. The Fall of Constantinople 1453, გვ. 27; J. J. Norwich. A Short History of Byzantium. Published in Penguin Books. 1998, გვ. 242-243; თ. ღუნდუა. სეფასტოკები და მართლმადიდებელი ხიმშია. დავით აღმაშენებელი და თეოდორე გაბრახი, გვ. 8-10, 17-18.

⁴ S. Runciman. The Fall of Constantinople 1453, გვ. 35; მ. სვანიძე. საქართველო-ოსმალეთის ურთიერთობის ისტორიიდან XVI-XVII სს. თბ. 1971, გვ. 79.

⁵ იხ.: ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნთა კრებული. ტექსტი გამოსცა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო ი. დოლიძემ. თბ. 1963.

⁶ მ. სვანიძე. სამცხე-საათაბაგო XVI საუკუნის მიწურულში. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. ტ. IV. თბ. 1973, გვ. 150-155.

⁷ შ. ლომსაძე. სამცხე-საათაბაგო: XVIII ს. შუაწლებიდან XIX ს. შუაწლებამდე. თბ. 1975, გვ. 382-383.

ლი იყო გენეტიურ პერსპექტივაში.

ე.ი. ლოკალური (მესხური) სოციალური კონტრაქტი აბსტრაქტირდა საკანონმდებლო ინიციატივისგან, პრივატული სისტემისგან და, პირობითად, შეინარჩუნა წოდებრიობა. კიდევ ერთი პუნქტი იყო ქართულ ვერბალურ კონსტიტუციაში – კერძოდ, ბატონყმური რიგი. რა შეიძლება ითქვას ამასთან დაკავშირებით?!

კონკრეტული ასპექტით საინტერესო პიპოთეზის დედუქციური კონსტრუქცია ასეთია: 1828-1829 წლებში რუსეთის ჯარებმა სამცხე-ჯავახეთი დაიკავეს⁸ და მოსპეს ის ბარიერი, რაც შეიძლება ქართლ-კახეთთან ეკონომიკური ურთიერთობისათვის ხელისშემშლელი ყოფილიყო; 1877-1878 წლებში რუსებმა დაიკავეს ერუშეთი, არტაანი და კოლა, შავშეთი და კლარჯეთი, აჭარა, ორივე ტაო.⁹ 1864-1871 წლებში ქართული ეკონომიკური სისტემის ფარგლებში ყველგან ეტაპობრივად გაუქმდა ბატონყმობა.¹⁰ ახალციხის მასრა ამ კუთხით არსად იხსენიება. რატომ? ნუთუ ბატონყმობა იქ ვიღაცამ ადრე უკვე გააუქმა?! არც 1877-1878 წლებში შემოერთებულ ტერიტორიებზე გაუქმებით რუსებს ბატონყმობა.

დასკვნა ერთია – XVI-XVII საუკუნეებში მესხეთის დიდ თემში/ გურჯისტანის ვილაიეთში ბატონყმობა ოსმალებმა გააუქმეს. სხვა საკითხია, ეკონომიკური კუთხით რამდენად რენტაბელური შეიძლება ყოფილიყო მმართველი კლასისთვის შემოსავლის და სტიმულის პროცენტული შეკვეცა.

დედუქციური პიპოთეზა ინდუქციურადაც უნდა იყოს შემაგრებული. ენახოთ, როგორი ვითარებაა ასახული თანადროულ დოკუმენტებში.

უპირველეს ყოვლისა, საჭიროა ყურადღება შევანიშნოთ 1595 წლის „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დაეთარსე“. მისი საწყისი ნაწილი ეთმობა კანონთა წიგნს, *კანუნ-ნამეს*, სადაც, სხვა საკითხებთან ერთად, საუბარია რაიათის სტატუსზე. *კანუნ-ნამეში* აღნიშნულია: „ . . . უკეთუ ქალი მის მფლობელობაში მყოფ მიწას (ე.ი. მიწის ნაკვეთს, რომელსაც ადრე, ალბათ, ქალის მეუღლე ამუშავებდა – თ. დ., ა. თ.) დაუმუშავებელს და ცარიელს არ დატოვებს და ახალ სახელმწიფო დავთარში ჩაწერილი წესების მიხედვით იხდის ბეჭრესა და გამოსადებს, მისგან მიწების ჩამორთმევა ნება დართული არ არის, და უკეთუ რეადადან კედება ვინმე და მას მიწა რჩება, [ეს მიწა] შეიღზე გადადის, როგორც სამკვიდრო მფლობელობა (ე.ი. შეიღს შეუძლია მისი დამუშავება – თ. დ., ა. თ.). თუ მას შეიღი არა ჰყავს, მის ძმაზე არ გადადის; თაფუს¹¹ წესებს დაექვემდებარება. მაგრამ თუ მისი ძმა გადაიხდის

⁸ საქართველოს ისტორია. XIX საუკუნე. სახელმძღვანელო ისტორიის ფაკულტეტის სტუდენტებისათვის. თბ. 2004, გვ. 111-113.

⁹ საქართველოს ისტორია. XIX საუკუნე, გვ. 187-191.

¹⁰ საქართველოს ისტორია. XIX საუკუნე, გვ. 149-154.

¹¹ თაფუს წესით მიწის გაცემა ნიშნავდა მიწაზე მომუშავეს უმემკვიდრეოდ გარდაცვალების შემთხვევაში ამ მიწის ახალ მუშაკზე გაცემას გადასახადის გადახდის პირობით. თაფუს წესით სიფაქები მიწას რაიათებს გადასცემდნენ.

თაფუს იმ გამოსაღებს, რომელსაც სხვა იძლევა, მაშინ [მიწა] სხვას არ გადაეცემა. პაპის მიწა მისი შვილისშვილზე არ გადადის“.¹² კანუნ-ნამეს აღნიშნული ნაწილი ერთგვარად გეისაბუთებს, რომ რაიათი მიწაზე არ არის იმ სახით მიმაგრებული, როგორც ეს გეხედება, თუნდაც, ქართულ ფეოდალურ საზოგადოებაში.

მართალია, კანუნ-ნამეს შემდეგი ნაწილი გაქცეული რაიათების უკან დაბრუნების საკითხს ეხება, მაგრამ აქ სპეციფიკურ მდგომარეობასთან უნდა გვექონდეს საქმე. დოკუმენტში აღნიშნულია: „თუ დავთარში რეგისტრირებული რეადას [ხალხი] დაიფანტება, – დაწესებულია კანონი, რომ ისინი მოყვანილ იქნენ უკანე და დასახლებულნი თავიანთ ადგილას, ხოლო, უკეთუ ათმა, ან მეტმა წელმა განეგლო, უკან გადმოსახლება არ შეიძლება; გამოსაღები მათ გადახდებით საცხოვრებელი ადგილის მიხედვით“.¹³ ჩვენი ვარაუდით, აქ საუბარი უნდა იყოს არა რაიათების პირადი გადაადგილების უფლების შესღუღვაზე, არამედ ახლად დაპყრობილი ტერიტორიიდან მოსახლეობის მასობრივი გაქცევის პრევენციაზე. ამ მოსაზრებას პირდაპირ ეხმაურება კანუნ-ნამეშივე შეტანილი ის პუნქტი, სადაც აღნიშნულია, რომ ახლად მოსული რაიათი სოფელში დასახლების და სამი წლის ცხოვრების შემდგომ ადგილობრივი თიმარიოტის დაქვემდებარებაში გადადის – „ . . . თუ სხვა რეადას მთვა ვინმე, რომელიმე სოფელში დასახლება და იცხოვრებს [იქ] 3 წელიწადს ისე, რომ ვინმეზე არ იქნება მიწერილი, ის თიმარის მფლობელის (უფრო ზუსტად, მოსარგებლის, ე.ი. სიფაჰის – თ. დ.) ისეთივე რეადა ხდება, როგორც სხვები. არავის ემინთაგან და არც სხვას ვისმე ხელი არ აქვს [ამ საქმეში] და მას ნუ მოსთხოვენ გამოსაღებს იმ მიზეზით რომ ის მოსულიაო. [აქ] საზღვარია [და] ხალხის ჩასახლება საჭირო . . .“.¹⁴

ნილდირის ვილაიეთის (ახალციხის საფაშო) მეკიდრი რაიათები პირადი თავისუფლებით რომ სარგებლობდნენ და მხოლოდ საგადასახადო სისტემაზე, და არა მიწაზე, იყვნენ მიმაგრებული, ამ ფაქტს ადასტურებს კანუნ-ნამეს შემდეგი პუნქტები: „რაიდეეთის შვილი არის რაიდეეთი, ხანამდის ის სხვას არაა მიწერილი. თუ რეადა თავის სახნავ-სათესად გამოსაღევ მიწას არ დაამუშავენ და სხვა სიფაჰის მიწის დასამუშაველად წავა, ამ შემთხვევაში დაკანონებულია ასეთებისაგან ორი ყუშურის აღება [ხსენებული გარემოების] დადასტურების შემდეგ. ხოლო თუ ის თავისი მიწის დამუშავების შემდეგ დაამუშავენ კიდევ სხვა სიფაჰის მიწას, (მაშინ) ორი ყუშურის გადახდა უქმდება.

. . . თუ [ვინმე] გარეშე რაიდეეთი მთვა და თაფუს საფუძველზე სიფაჰის // მიწას დახნავს და დათესავს, მაშინ [დაწესებული] ბეჰრეს გადახდის

¹² გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი. თურქული ტექსტი გამოსცა, თარგმანი, გამოკვლევა და კომენტარები დაურთო ს. ჯიქიაშ. წიგნი II. თბ. 1941, გვ. 1.

¹³ გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, წ. II, გვ. 1.

¹⁴ გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, წ. II, გვ. 5-6.

შემდეგ აიღება ორი დონუმი უკეთესი ადგილიდან ერთი ახჩა, ხოლო სამი დონუმი უარესი ადგილიდან [აგრეთვე] ერთი ახჩა. დონუმი სიგრძითა და სიგანით 40 ნაბიჯი მიწაა, ჩვეულებრივი ნაბიჯით. [ამაზე] მეტი ან ნაკლები არ უნდა იქნეს მიღებული. დაკანონებულია, რომ სახნავ-სათესად გამოსადეგი რეადას ის მიწა, რომელსაც [რეადა] სამ წელიწადს ზედიზედ უმიზეზოდ დაუშუშავენებს და ცარიელს დასტოვებს, ჩამოერთვას მას და გადაეცეს სხვას, თაფუს საფუძველზე.

. . . თუ გარეშე ვინმე მოვა და სიფაჰის თიმარზე გაიზამთრებს, მაშინ, თუ ის ცოლშვილიანია, მას გადახდეს გაზამთრების გამოსაღები – 6 ახჩა, ხოლო თუ ის მარტოხელაა, მაგრამ კერა აქვს, მაშინ გადახდეს საკვამლე გამოსაღები – 3 ახჩა. // თუ კი ის მიწას დახნავს და დათესავს და მიწის გამოსაღებს გადაიხდის, მაშინ გაზამთრების გამოსაღებს ის აღარ იხდის. მოზამთრეები სამი წლის განმავლობაში იხდიან გაზამთრების გამოსაღებს; ხოლო თუ გაზამთრებაში დააყოვნდებათ 3 წელზე მეტი, მაშინ თავის სიფაჰის უნდა მისცენ გამოსაღები ბენაქი – 18 ახჩა. თუ გარეშე რეადა, რომელიც სხვა სიფაჰზე არაა მიწერილი, მოვა და იცხოვრებს სიფაჰის თიმარზე, მან დაწესებული გამოსაღები უნდა მისცეს თიმარის მფლობელს. სხვას ხელი არა აქვს ამაში . . .“¹⁵

როგორც ვხედავთ, ახალციხის საფაშოს მკვიდრ რაიათებს გადაადგილების და სხვა სიფაჰზე (თიმარიოტზე) მიწერის ანუ ადგილმონაცვლეობის უფლება აქვთ, ხოლო, იმ შემთხვევაში, თუ რაიათი სამი წლის მანძილზე მიწას არ დაამუშავენ, მას ეს მიწა ჩამოერთმევა და, რა თქმა უნდა, ამის შემდგომ ის, საკუთარი სურვილისამებრ, განაგრძობს ცხოვრებას. ყოველივე ეს კი მესხეთში მცხოვრებ ქართველ მიწათმოქმედთა პიროვნულ თავისუფლებაზე მეტყველებს.

მესხეთში მცხოვრები რაიათები სახელმწიფოს (სულთნის) საკუთრებაში მყოფ მიწებს ამუშავენდნენ; აქედან სახელმწიფოს წილი მნიშვნელოვანი იყო (მოსავლის ერთ მეხუთედი – „ხუმსი“), რომელიც ხელფასის სახით ეძლეოდათ სამხედრო პირებს (სიფაჰებს). რაიათები იხდიდნენ სულადობრივ 25 ახჩას. სიფაჰები თიმარებისა და ზიამეთების მოსარგებლენი იყვნენ.¹⁶ ახალციხის საფაშოში მცხოვრები რაიათების პიროვნულ თავისუფლებაზე მეტყველებს აგრეთვე 1595 წლის „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დაეთრის“ და 1728 წლის „თბილისის ვილაიეთის დიდი დაეთრის“ შედარებაც. 1595 წლის

¹⁵ გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დაეთარი. წ. II, გვ. 1-2.

¹⁶ ახალციხის საფაშოში და მის მიმდებარე რეგიონებში თიმარები და ზიამეთები, ოსმალეთის რიგითი პროვინციების მსგავსად, არამეკეიდრებით გაიცემოდა და მხოლოდ სახელმწიფო სამსახურთან იყო დაკავშირებული, რასაც ადასტურებს მრავალი ოსმალური დოკუმენტი. იხ.: ოსმალური ფირმანები და ბერათები სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიისათვის. XVI-XVIII საუკუნეები. თურქული ტექსტი, ქართული თარგმანით, შესავალით, ტერმინოლოგიური ლექსიკონით, ფაქსიმილეებითა და საძიებლებით გამოსაცემად მოამზადა ნ. შენგელიამ. თბ. 2011.

დაეთარში რაიათები მიწერილნი არიან იმ ადმინისტრაციულ ერთეულზე, სადაც მიწას ამუშავენ. აქ არსად ჩანს მათი პიროვნული დამოკიდებულება. ასე მაგ., „სოფელი შურდო ექვემდებარება მზვარეს [რ-ნს]. იორდანეს შვილიშვილი, მერეპ[ა] ძე მისი . . .“¹⁷ რაც შეეხება 1728 წლის „თბილისის ეილაიეთის დიდ დაეთარს“, აქ განსხვავებული მდგომარეობაა – ოსმალები ამ შემთხვევაში ქართულ ფეოდალურ სისტემას არ შეეხებიან და, შესაბამისად, დაეთარში რაიათები შეყვანილია თავიანთ მებატონეებთან ერთად. მაგ. – „სოფელი ახმაჯი ექვემდებარება ამილახვარს. დათუნა ძე დიმიტრისი . . . ჭალა ამილახვრის შვილის გივის მფლობელობაში, ექვემდებარება ხსენებულს . . .“¹⁸

აღსანიშნავია, რომ მესხეთის ზოგიერთ ნაწილში ოსმალეთის ხელისუფლებამ რიგი სანჯაყებისა იურთლუკისა და ოჯაკლიკის წესით გასცა, რაც ნილდირის ვილაიეთში თითქოს მიწის მემკვიდრეობით საკუთრებაში ქონებას ნიშნავდა. ასეთი კატეგორიის მიწები, თავის მხრივ, დაეთარში არ ტარდებოდა.¹⁹ აღნიშნულ რაიონებში კი, შესაძლოა, რაიათები მემკვიდრეობით მფლობელებზე დამოკიდებულნი ეოფილიყენენ, თუმცა ასეთი მიწების ფონდი ოსმალების მიერ ოკუპირებული ქართული ტერიტორიების უმცირესობას წარმოადგენდა. თანაც დროთა განმავლობაშიც აქაც ტიპური ოსმალური მიწაზე საკუთრების წესი მკვიდრდებოდა.

როგორც ვხედავთ, მესხეთის მიწათმოქმედი მოსახლეობის დიდი ნაწილი XVI-XVIII საუკუნეებში პირადი თავისუფლებით სარგებლობდა და „მიბმული“ იყო თიმარულ სისტემაზე. მიწის დამუშავების შემთხვევაში მათ მიერ სახელმწიფო მიწაზე მოყვანილი მოსავლის 1/5 ნაწილი სამხედრო პირებს, სიფაჰებს, ხელფასის სახით ეძლეოდა. ამავე დროს, ოსმალეთის ხელისუფლება „რეადას ხალხის დაფანტვას“ ანუ რეგიონიდან მასობრივ გაქცევას კრძალავდა.

1829 წელს რუსეთის არმიამ ახალციხისა და ახალქალაქის მხარეები დაიკავა. მათ ოსმალური საგადასახადო სისტემა დროებით უცვლელად დატოვეს. ჩანს, ისინი არ შეეხებიან არც მიწათმოქმედთა სტატუსს. უბრალოდ, მიწების დიდი ნაწილი სახაზინო საკუთრებად გამოაცხადეს.²⁰ ადგილობრივ გამუსლიმებულ ქართულ წოდებრივ ელიტას (ბეგებს) სოციალური პრივილეგიები, გარკვეულწილად, შეუნარჩუნეს. 1870-იან წლებში კი ისინი რუსეთის

¹⁷ გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დაეთარი. წ. II, გვ. 35.

¹⁸ 1728 წლის თბილისის ეილაიეთის დიდი დაეთარი. წიგნი I. ოსმალური ტექსტი ქართული თარგმანით, შესავლით, გამოსკვლევიითა და ფაქსიმილეებით გამოსაცემად მოამზადეს აკად. ს. ჯიქიამ და პროფ. ნ. შენგელიამ. თბ. 2009, გვ. 407.

¹⁹ იხ.: მ. სვანიძე. საქართველო-ოსმალეთის ურთიერთობის ისტორიიდან XVI-XVII სს., გვ. 312-313.

²⁰ X. A. Вермишев. Экономический быт государственных крестьян Ахалцихского и Ахалкалакского уездов. Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края. т. III. ч. II. Тифлис. 1886, гл. 165.

თავადასწრაფობას გაუთანაბრეს.²¹

XIX საუკუნის 30-იან წლებში ოსმალეთში თიმარული სისტემა მოიხსოვრა. რაიათების ეკონომიკურ ცხოვრებაში არაფერი შეცვლილა. სახელმწიფო კონკრეტულ შემოსავალს კონკრეტული ნადგლიდან მაინც იღებდა.²² 1877-1878 წლებში რუსებმა დაიკავეს ოსმალეთის შემადგენლობაში მყოფი ისტორიული სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს დიდი ნაწილი: ერუშეთი, არტაანი, კოლა, შაქშეთი, აჭარა, კლარჯეთი, ამიერ და იმიერ ტაო.²³ ამ დროისათვის რუსეთის მთელი იმპერიის მასშტაბით დიდი ხნის დასრულებული იყო საგლეხო რეფორმა. ცხადია, რუსეთის ხელისუფლება ბატონყმური სისტემის არსებობას ამ მხარეებში არ დაუშვებდა. აღნიშნულ შემთხვევაშიც, რუსეთის მთავრობას აქ თითქმის არაფერი შეუცვლია. ადგილზე ბატონყმობის ლიკვიდაცია საჭირო არ გამხდარა. რუსეთის იმპერატორმა თავის სახარგებლოდ გამოიყენა ოსმალური კანონი მიწების სახელმწიფო საკუთრებაში არსებობის შესახებ და ახლად შემოერთებული ტერიტორიების მიწების ფონდი სახაზინო საკუთრებად გამოაცხადა. მოსახლეობას კი მიწის იგივე ნაკვეთები დაუტოვეს დასამუშაველად.²⁴ საბოლოოდ, XIX საუკუნის ბოლოს ბათუმისა და ართვინის ოკრუგებში მიწათმოქმედებს საკუთრებაში გადაეცათ მიწის მცირე ნაწილი, უმეტესი ფონდისა კი ხაზინის საკუთრებად დარჩა.²⁵

საერთო ჯამში, მივიღეთ შემდეგი სურათი: საქართველოს ეკონომიკური სისტემის 1/3 ნაწილში ბატონყმობა უფრო ადრე გაუქმდა, ვიდრე, ვთქვათ, პოლონეთში (ნაპოლეონის მიერ), პრუსიასა (1806 წ.) და რუსეთში (1861 წ.); ეს ფაქტი, თავისთავად, ძალზედ სიმპტომატურია.

²¹ შ. ლომსაძე. სამცხე-საათაბაგო . . . , გვ. 445.

²² მ. სვანიძე. თურქეთის ისტორია (1299-2000), გვ. 290.

²³ საქართველოს ისტორია. XIX საუკუნე, გვ. 187-191.

²⁴ ა. ბენდიანიშვილი, ა. დაუშვილი, მ. სამსონაძე, ხ. ქოქრაშვილი, დ. ჭუმბურიძე, ო. ჯანელიძე. რუსეთის კოლონიალიზმი საქართველოში. თბ. 2008, გვ. 169.

²⁵ ა. ბენდიანიშვილი, ა. დაუშვილი, მ. სამსონაძე, ხ. ქოქრაშვილი, დ. ჭუმბურიძე, ო. ჯანელიძე. რუსეთის კოლონიალიზმი საქართველოში, გვ. 170.

Tedo Dundua, Apollon Tabuashvili

EMANCIPATION OF THE SERFS IN THE SOUTHERN AND SOUTH-WESTERN GEORGIA (CHILDIR VILAYET)

Summary

In the glorious days of Byzantium, Emperor Heraclius divided Western part of Anatolia into four themes, each under a *strategos*. Large numbers of soldiers were settled there, receiving inalienable grants of land on condition of hereditary military service. This new arrangement laid the foundation for well-trained native army, consisting of farmer-soldiers' light infantry.

Not exactly the same, but still, there was regular militia in the Ottoman Empire composed of men who were allotted land by the Sultan in exchange for obligation to do military service whenever required. Actually, personally not these warriors, the *sipahis*, but free peasants, the *rayats*, were cultivating state land under formers' supervision. Such a land, which could be hereditary, was known as *timar*. Larger land, known as *ziamet*, meant higher position for sipahi in the army, with greater obligations to provide his equipment.

That is how, partly, the Ottoman army was organized.

Towards the end of the 16th c. Southern and South-Western Georgia became part of the Ottoman Empire. Was the Ottoman military pattern used in Georgia with the Georgian feudals converting themselves into timariots and zaims, and the Georgian serfs – gaining freedom and becoming the rayats?!

Yes, it was. “Book of the Incomes of Childir Vilayet (Southern and South-Western Georgia)” (the 16th c.) contributes as main source for history of Georgia under the Ottomans. And it shows rayats moving freely from one timar to another, and even threatened to be left without job if not cultivating prescribed land.

In the 19th c. Southern and South-Western sites gradually joined the rest of Georgia now being subject of the Russian Empire. And the Russians did not bother themselves by abolishment of serfdom in this newly acquired regions because it had been already abolished there long times ago.

Poland had Napoleon to set the serfs free; Prussians did it in 1806, Russians – in 1861. For the third part of Georgia the picture seems to be more progressive with serfdom being abolished in the 16th c.

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის
საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. სპეციალური გამოშვება:
კლარჯეთისა დიდებულთა უღაბნოთა
თბილისი. 2012

ალექსანდრე ბოშიშვილი

მესხი დიდებულის – დოლენჯიშვილის ოჯახი

XVI საუკუნიდან ქართულ და ოსმალურ წყაროებში მოიხსენიება ყანდურალი,¹ ამ სახელის დიდებულები ჩანან ძირითადად დღევანდელი არტაანის და არზრუმის პროვინციებში სხვადასხვა მამულის მფლობელებად. საეკლესიო, ერთი საგვარეულოს, დოლენჯიშვილების, წარმომადგენელ სხვადასხვა პირთან უნდა გვექონდეს საქმე.

ყანდურალი პირველად XVI საუკუნის 20-იან წლებში შედგენილ ერთი ოსმალურ დოკუმენტში მოიხსენიება. დოკუმენტში საქართველოზე გამაყალი სამხედრო გზაა აღწერილი. სამარშრუტო ცენტრებს, მიმდებარე ციხეებსა და დასახლებებს შორის ყანდურალის მამულიც არის დასახელებული.

„გზა საქართველოს ქვეყნისკენ ბინგიოლის სახელით ცნობილი იალაღიდან გადის ბასიანის დაბლობზე... როგორც კი საქართველოს ტერიტორიაზე ფეხს დაადგამ, მარჯვენა მხარეს საზღვარი გასდევს უხეულო ყვარყვარეს² აზნაურთაგან³ ყანდურალად წოდებულის მამულს. ის ადგილები

¹ სამხრეთ საქართველოს ისტორიის მასალები (XV-XVI სს.). ტექსტების პუბლიკაცია, გამოკლევა და საძიებლები ქ. შარაშიძისა. ნაწ. I. თბ. 1961, გვ. 43; ცხოვრება საქართველოსა (პარიზის ქრონიკა). ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, შესავალი, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო გიული ალასანიამ. თბ. 1980, გვ. 46; Парижская хроника. Перевод, исследование, примечания и указатели Г. Г. Аласаниа. Тб. 1991, გვ. 97; ახალი ქართლის ცხოვრება. მესამე ტექსტი. ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით სიმონ ყაუხჩიშვილის მიერ. ტ. II. თბ. 1959, გვ. 518; თურქული წყაროები XVI ს. I მეთხედის სამცხე-საათაბაგოს ისტორიისათვის. თურქული დოკუმენტები ქართული თარგმანით, გამოკვლევითა და შენიშვნებით გამოსცა ცისანა აბულაძემ. თბ. 1983; გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დაეთარი. თურქული ტექსტი გამოსცა, თარგმანი, გამოკლევა და კომენტარები დაურთო სერგი ჯიქიაშ. ტ. II. თბ. 1941, გვ. 337, 378, 381, 387.

² ყვარყვარე III სამცხის ათაბაგი (1516-1535 წწ.).

³ საბუთში სოციალური ტერმინებიდან ძირითადად სწორედ აზნაური გამოიყენება, თუმცა დოკუმენტში მოხსენიებული ყანდურალი, სურხანი, როსტომი თუ ელისბარი ყველანი იმ ყვედალული სახლების შეილები არიან, რომლებიც შემდეგ მცხეთის საკათალიკოსო მამულების სიაში თავადებად არიან დასახელებული (იხ. თურქული წყაროები XVI ს. I მეთხედის სამცხე-საათაბაგოს ისტორიისათვის, გვ. 45).

მისი მამულია. 200 ხოფელია ქუფის ციხიდან⁴ ვიდრე საფინქის სახელით ცნობილი ადგილის გასწვრივ მიაღწევდეს. ის ქუფი პატარა ციხეა. აქეს რამდენიმე ციციბო საბრძოლო ადგილი, მაგრამ ძლიერი დარტყმის გადაშტანი კი არ არის. აქ მღებარე სოფლების კი აზონის შეილება ცნობილი აზნაურებისაა.⁵ ზოგიერთი კი ყვარეყარეს სახასია. ეანდურალიც მხოლოდ-შობილი როდია. მას რამდენიმე ძმა უნდა ჰყავდეს.⁶

ამრიგად, დოკუმენტიდან კარგად ჩანს, რომ ეანდურალი მნიშვნელოვანი მამულების მფლობელია, მას და მის დიდ ოჯახს ქუფის ციხე და მიმდებარე სოფლები ჰქონიათ.

არზრუმის 1539 წლის იჯმალ (მოკლე) დავთარში რეგისტრირებული ყოფილა ზიმი (ქრისტიანი) ეანდურალი, სოფ. მაწალახეთში (ზიონის ნაპიე, მდებარეობს სარიყამიშის ჩრდ. ნაწილში, ბარდუსის ხეობაში).⁷

XVI საუკუნის 60-იან წლებში კი ოლთისის მეკიდრი ზიმი ეანდურალი საქართველოსა და ირანის ამბებს სულთანს ატყობინებდა და ამგვარი სამსახურის სანაცვლოდ მას 300 ახლა შემოსავლიანი მიწა უბოძეს.⁸

1595 წელს შედგენილ გურჯისტანის ეილაიეთის დიდ დავთარში იხსენიება აზნაური ეანდურალი, იგი ფანაკისა და ფანასკერტის რაიონში ფლობს საყანე, საიონჯე, საბამბე მიწას, ვენახსა და წისკილს.⁹

XVI საუკუნეში მესხეთში დიდი არეულობა დაიწყო. ადგილობრივი დიდებულები და მესხეთის მთავრები, ჯაყელები, ერთმანეთს უპირისპირდებოდნენ, ამასთან ერთად, მესხეთს დაპყრობით ემუქრებოდა ოსმალეთიც. სამცხის ათაბაგ ქაიხოსრო II-ის (1545-1574 წწ.) გარდაცვალების შემდეგ მთავარი მისი შვილი ყვარეყარე IV (1574-1581 წწ.) გახდა, მაგრამ, როგორც ცნობილია სამთავროს, ფაქტობრივად, დედამისი, მუხრანბატონის ასული დედისიმედი განაგებდა. ჯაყელების შემდეგ პირველები შალიკაშვილები იყვნენ, დედისიმედი შალიკაშვილების ძლიერებას ვერ ურიგებოდა, ამიტომ 1574 წელს ვარაზა ოთარის ძე შალიკაშვილი მოაკვლევინა, რამაც ჯაყელებსა და შალიკაშვილებს შორის ურთიერთობა კიდევ უფრო დაიძაბა. მალე ჯაყელთა წინააღმდეგ შეთქმულებამაც იჩინა თავი, შეთქმულები 1576 წლის ივნისში აჯანყდნენ.¹⁰

მესხი დიდებულები ორად დაჯგუფდნენ, ნაწილი შალიკაშვილებს მიემხ-

⁴ პროფ. ჯ. ბაქე-გრამონი ეარაულობს, რომ ეს ციხე არზრუმის აღმოსავლეთით მდებარე Kübnük-ია, მის აზრს იზიარებს პროფ. ცისანა აბულაძე (იხ. თურქული წყაროები XVI ს. I მეთოხედის სამცხე-საათაბაგოს ისტორიისათვის, გვ. 56, 69).

⁵ ცისანა აბულაძის აზრით, ანტორი – აქ შეიძლება გულისხმობდეს ალექსანდრე მაკედონელის მიერ ქართლის მმართველად დადგენილ აზონს, იარედოსის ძეს. (თურქული წყაროები XVI ს. I მეთოხედის სამცხე-საათაბაგოს ისტორიისათვის, გვ. 65 შენ. 71).

⁶ თურქული წყაროები XVI ს. I მეთოხედის სამცხე-საათაბაგოს ისტორიისათვის, გვ. 54.

⁷ თურქული წყაროები XVI ს. I მეთოხედის სამცხე-საათაბაგოს ისტორიისათვის, გვ. 43-44.

⁸ თურქული წყაროები XVI ს. I მეთოხედის სამცხე-საათაბაგოს ისტორიისათვის, გვ. 44.

⁹ გურჯისტანის ეილაიეთის დიდი დავთარი. ტ. II, გვ. 337, 378, 381, 387.

¹⁰ ჟ. გუჩუა. საქართველო XVI-ის 50-70-იან წლებში. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. ტ. IV. თბ. 1973, გვ. 125-126.

რო, ნაწილი – ჯაყელებს. ჯაყელების მხარეს იყვნენ ჩვენთვის საინტერესო დოღენჯიშვილების საგვარეულოს წარმომადგენლები, ყანდურალი დოღენჯიშვილმა ჯაყელებს ამ დაპირისპირების დროს მნიშვნელოვანი და, შეიძლება ითქვას, მთავარი დახმარებაც გაუწია. ერთხელ აჯანყებულმა ღიასამიძეებმა, ამბატაისშვილებმა, ბედანისშვილებმა და იობიძეებმა განიზრახეს ჯაყელებს დასცემოდნენ და ერთიანად ამოეწვევრათ. მათი ამ განზრახვის შესახებ ფანასკერტელმა შეიტყო და უგუბოში მყოფ ყანდურალი დოღენჯიშვილს შეატყობინა. „...იარა და აცნობა უგუბოს დოღენჯის-შვილს ყანდურალის...“, ხოლო „ყანდურალი წარმოვიდა და აცნობა ბატონებსა“, ჯაყელებმა თავდამსხმელებს გაასწრეს.¹¹

აკად. ექვთიმე თაყაიშვილი ვარაუდობდა, რომ უგუბო დოღენჯიშვილის საკუთარი სახელი უნდა ყოფილიყო.¹² თაყაიშვილი ამ ვარაუდისას მარი ბროსეს ეყრდნობოდა, რომელმაც ფრანგულად პარიზის ქრონიკის ეს მონაკვეთი თარგმნა, როგორც „Il partir et fit dire a Quandour-Ali, fils d'Ougoubou Dolendji“ („...წამოვიდა და უთხრა ყანდურ-ალის უგუბო დოღენჯის შვილს“).¹³ მაგრამ შემდგომმა კვლევებმა დაადასტურა, რომ უგუბო ადგილია და იგი უნდა გაიგვიდეს სხვა წყაროებში მოხსენიებულ გუგუბოსთან. ამ საკითხს ეურადღება პირველად პროფ. სერგი ჯიქიამ მიაქცია, მისი ვარაუდით, ქართულ წყაროებში დასახელებული უგუბო და გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დაეთარში მოხსენიებული გუგუბო ერთი და იგივე უნდა ყოფილიყო, გუგუბო აღნიშნული იყო გვიანდელ რუკებზეც.¹⁴ მისი ეს მოსაზრება მოგვიანებით სხვა მეცნიერებმა გაიზიარეს¹⁵ და ჩვენც ვეთანხმებით ავტორის ამ დასკვნას.

უგუბო, იგივე გუგუბო მდებარეობს არდაგანის პროვინციაში. სოფლის დღევანდელი სახელწოდებაა ბინბაშაკი (Binbaşak). აქ შემორჩენილი X საუკუნის ეკლესია, 1902 წელს, პირველად სწორედ ექვთიმე თაყაიშვილმა მოინახულა. ექვთიმემ სარკმელის თავზე აღმონილი წარწერის ფრაგმენტის „აბი“-ს გამო, შეცდომით სოფლის მაშინდელი სახელწოდება გუგუბო გიორგობას დაუკავშირა და ეკლესიაც წმ. გიორგის სახელზე აშენებულად მიიჩნია.¹⁶

¹¹ ახალი ქართლის ცხოვრება. მესამე ტექსტი. გვ. 518.

¹² Е. С. Такайшвили. Три хроники. Источники грузинских летописей. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа (СМОМПК). Тифлис 1900, вып. 28, გვ. 193.

¹³ იხ. Парижская хроника, გვ. 97, შენ. 84.

¹⁴ ს. ჯიქია, გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დაეთარი. წ. III. გამოკვლევა. თბ. 1958, გვ. 532-533.

¹⁵ იხ. სამხრეთ საქართველოს ისტორიის მასალები. XV-XVI სს. წ. I, გვ. 43; Парижская хроника, გვ. 97, შენ. 84.

¹⁶ გუგუბოს ეკლესია XX საუკუნეში განადგურდა (გუგუბოს ეკლესიის შესახებ ვრცლად იხ. Материалы по археологии Кавказа. Собранные экспедициями Императорского Московского археологического общества, снаряженными на Высочайше дарованные средства. Под ред. графини Уваровой. Вып. XII. М. 1909, გვ. 73-75; დ. ხოშტარია. შენიშვნები გოგუბნის (გოგიუბის) ეკლესიის თაობაზე. „ლიტერატურა და ხელოვნება“. №3. 1999, გვ. 130-131; დ. ხოშტარია. კლარჯეთის ეკლესიები და მონასტრები. თბ. 2009, გვ. 191; ი. გივიაშვილი, ი. კოპლატაძე. ტაო-კლარჯეთი. თბ. 2004, გვ. 99.

უგუბო, საგარაუდოდ, დოღენჯიშვილის მამული იყო. ყანდურალი ამ ადგილებში მემამულედ, ზემოთ ნახსენებ, XVI საუკუნის დოღენჯიშვილადანაჲ ნანს.¹⁷

1576 წელს დაწვებული აჯანყება თითქმის ოც თვეს გაგრძელდა. ათაბაგებსა და აჯანყებულებს შორის წარმოებულმა ომმა დიდი ზიანი მიაყენა მესხეთს, ამას ისიც დაემატა, რომ სამცხის მნიშვნელოვანი ნაწილი ოსმალეთმა დაიპყრო, 1579 წელს ახალციხის (ახისხის, წიღღირის) საფაშო დაარსდა.¹⁸ ადგილობრივი დიდებულების ნაწილი (ზოგი ოსმალების, ზოგიც ჯაყულების წინააღმდეგ მებრძოლნი) იძულებულნი გახდნენ, სამცხე-საათაბაგო დაუტოვებინათ და აღმოსავლეთ საქართველოში გადმოსულიყვნენ, სადაც ახალი საგვარეულოები და სათავადოები დააარსეს. ქართული ფეოდალური ტრადიციის მიხედვით, თუ თავადი სხვა ქართულ სამეფოში, ან სამთავროში გადავიდოდა, ერთი რანგით დაბლა აღმონდებოდა. როგორც ნანს, მესხეთიდან გადმოსული თავადები (შალიკაშვილები, დიასამიძეები, დოღენჯიშვილები და სხვ.) ამ კანონის „მსხვერპლნიც“ გახდნენ.

როგორც აღინიშნა, ყანდურალი დოღენჯიშვილების საგვარეულო სახელი უნდა იყოს. პროფ. ცისანა აბულაძე ვარაუდობს, რომ „იმ ფეოდალური სახლის შვილთაგან, რომლის საგვარეულო სახელი ყანდურალი იყო, ნაწილი ოსმალთა სამსახურში წამდგარა, ნაწილი კი გადასახლებულა ქართლში.“¹⁹ სწორედ ამით იხსნება ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობა, სადაც იგი აღნიშნავს, რომ – „დოღენჯიშვილი აწ წამოსულნი მესხიდანა“.²⁰

იოანე ბატონიშვილი დოღენჯიშვილების შესახებ, მოგვითხრობს, რომ – „ესენიც არიან ძირით სომხითის (გულისხმობს ქვემო ქართლს. ა. ბ.) თავადნი და მიიღეს გვარად სახელისა გამო დოღენჯისა მეფობასა ვახტანგისასა ქრისტეს აქეთ 1703 წელს“²¹ და მუნიდგან იწოდებიან დოღენჯის შვილებად. ამათნი წინაპრნი ცნობილნი იყვნენ დროსა მეფისა სვიმონისასა²² წელსა ქრისტეს აქეთ 1624 და მათი გვარნი, რომელნიმე არიან ახალციხის ნაწილთა შინა“.²³

იოანე ბატონიშვილის ცნობა, დოღენჯიშვილების ქართლში XVII საუკუნის 20-იან წლებში, სიმონ II-ის მეფობის (1619-1630 წწ.) დროს, გამოჩენას-

¹⁷ თურქული წყაროები XVI ს. I მეთოხედის სამცხე-საათაბაგოს ისტორიისათვის, გვ. 45.

¹⁸ მ. სეანძე. საქართველო-ოსმალეთის ურთიერთობის ისტორიიდან (XVI-XVII სს.). თბ. 1971, გვ. 133.

¹⁹ თურქული წყაროები XVI ს. I მეთოხედის სამცხე-საათაბაგოს ისტორიისათვის, გვ. 44.

²⁰ ვახუშტი ბაგრატიონი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით სიმონ ყაუხჩიშვილის მიერ. თბ. 1973, გვ. 34.

²¹ 1703-1712 წლებში ვახტანგი ქართლის ჯანიშინი იყო, იგი მეფე 1716-1724 წლებში იყო.

²² იგულისხმება ქართლის სიმონ II (1619-1630 წწ.), იგივე სიმონ-ხანი.

²³ იოანე ბაგრატიონი. შემოკლებით აღწერა საქართველოს შინა მცხოვრებთა თავადთა და აზნაურთა გვარებისა. მასალა ისტორიისათვის, რედაქტორი და გამომცემელი ზურაბ კაცელაშვილი. თბ. 1997, გვ. 35.

თან დაკავშირებით, სინამდვილეს უნდა შეესაბამებოდეს, რადგან ეს დრო მესხეთიდან ათაბაგ მანუჩარ III-ის (1607-1626 წ.) ქართლში გადმოსვლას ემთხვევა. როგორც ცნობილია, 1624 წელს არზრუმის ფაშამ ურჩი მანუჩარის წინააღმდეგ ლაშქრობა მოაწყო, ათაბაგი იძულებული გახდა, მცირერიცხოვანი ამალით ქართლში გადმოსულიყო. მან სპარსელების წინააღმდეგ მარაბდის ბრძოლაშიც მიიღო მონაწილეობა. სავარაუდოდ, როდესაც მანუჩარ III-მ მესხეთი დატოვა და თავისი მცირე რაზმით 1624 წელს ქართლში გადმოვიდა, თანმხლებ მესხ დიდებულებს შორის იყო დოლენჯიშვილიც. სწორედ ამიტომ ასახელებს იოანე ბატონიშვილი დოლენჯიშვილების ქართლში პირველად გამოჩენის თარიღად 1624 წელს.

საბოლოოდ დოლენჯიშვილები ქართლში ეახტანგ VI-ის ჯანიშინობის დროს (1703-1712 წ.) გადმოსულან და 1703 წელს თავადობა მიუღიათ,²⁴ ხოლო მანამდე მათი დაწინაურება და მამულების სამკეიდროდ მიღება 1645 წელს როსტომ ხანის (1633-1658 წ.) დროს, მომხდარა. ეს ჩანს იოანე დოლენჯიშვილის 1778 წლის ერთი არხიდან, რომელშიც იოანე აღნიშნავს, რომ დოლენჯიშვილებს ქვემო ქართლში მამულები უკვე „ასოცდაცამეტი“²⁵ წელიწადია, მამით და პაპით მკეიდრად და მამულად გეიჭირავსო“,²⁶ იქვე აღნიშნავს, რომ – მამულები „ნენეთის როსტომ მეფეს უბოძებია და შემდგომთა მეფეთა და მეპატრონეთაგან დამტკიცებული გეაქესო“. ²⁷ ქართულ ისტორიულ საბუთებში დოლენჯიშვილები, აქტიურად XVII საუკუნიდან ჩნდებიან და უფრო მეტად, XVIII საუკუნის დოკუმენტებში აქტიურობენ.²⁸ დოლენჯიშვილებს XVII საუკუნეში უკვე სამამულე დაეები ჰქონდათ მოსახლდრე იოთამიშვილებთან.²⁹ მოიხსენიებიან ყაფლანიშვილ-ორბელიანების ნასყიდობის სიგელებში.³⁰

ქართლში დამკვიდრებული ყანდურალი დოლენჯიშვილის შთამომავლები მცირე თავადის რანგში იყვნენ, მათი ძირითადი სამფლობელოები დმანისის ხეობაში იყო თავმოყრილი.³¹ 1721 წლის მეწინავე სადროშოს აღწერის მიხედვით, მებატონეებად „ზაალ და იოთამ დოლენჯიშვილები ჩანან.

ზაალ დოლენჯიშვილს ემები ჰყავდა: სამღერეთსა და აკაურთაში, სულ 14 კომლი, ორი ბოგანო და ერთი აზნაური. იოთამ დოლენჯიშვილს ემები ჰყავდა: სამღერეთში, ახალშენსა და აბულმაგში, სულ 6 კომლი და ერთი ბო-

²⁴ იოანე ბაგრატიონი. შემოკლებით აღწერა საქართველოს შინა მცხოვრებთა თავადთა და აზნაურთა გვარებისა, გვ. 35.

²⁵ ანუ 1778-133=1645.

²⁶ ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი (ხეც). Hd 2241.

²⁷ ხეც. Hd 2241.

²⁸ პირთა ანოტირებული ლექსიკონი. XI-XVII სს. ისტორიული საბუთების მიხედვით. გამოსაცემად მოამზადეს: დ. კლდიაშვილმა, მ. სურგულაძემ. ტ. II. თბ. 1993, გვ. 86-87.

²⁹ პირთა ანოტირებული ლექსიკონი. ტ. II, გვ. 86-87.

³⁰ საქართველოს სიძველენი. საისტორიო და საეთნოგრაფიო ხაზოგადოების გამოცემა. ექვთიმეშვილის რედაქტორობით. ტ. II. ტფ. 1909, გვ. 205, 395.

³¹ პირთა ანოტირებული ლექსიკონი. ტ. II, გვ. 86-87.

განო.³² მთლიანობაში, ოთხ სოფელში (აბულმაგში, აკაურთაში, ახალშენსა და სამღერეთში) დოღენჯიშვილებს 20 კომლი გლეხი, 3 ბოგანო, 1 მოლაშქრე და 1 ახნაური ჰყავდათ.³³ მეწინავე სადროშოს აღწერაში შეცდომა ნაკლებად საეარაუდოა, არადა ასეთი მცირე რაოდენობით ყმები სათავადოსთვის საეჭვო ჩანს. შესაძლოა, ვივარაუდოთ, რომ დოღენჯიშვილებს მამულები და ყმების ნაწილი ყაიყულშიც ჰყოლოდათ. დასტურდამალის მიხედვით, ცნობილია, რომ იგი „დაუწერელი“ ყოფილა,³⁴ ანუ აღწერებს არ ექვემდებარებოდა. ყაიყული თუმცა მეფის სახასო იყო³⁵ და ქართლში ყველაზე ნაკლებად დასახლებულ მხარეს წარმოადგენდა, მაგრამ ქვემოთ დავინახავთ, რომ დოღენჯიშვილებს გარკვეული უფლებები ჰქონდათ ამ მხარეში.

ქართლის სამეფო კარზე დოღენჯიშვილები მცირე სახელოებს ფლობდნენ. 1686 წელს მეფე გიორგი XI-მ (1675-1688; 1703-1709 წწ.) ზაალ დოღენჯიშვილს ყაიყულის მებაღახეობა³⁶ უბოძა – „შეგოწყალეთ და გიბოძეთ ამასაღათ ყაიყულის საბაღახოს მკრეფელობა“.³⁷

ყაიყული ქართლის სამეფოს სამხრეთ-დასავლეთ და ახალციხის საფაშოსთან მოსაზღვრე პროვინციას წარმოადგენდა. იგი ქვემო ქართლის ერთ-ერთი მხარეა, ივანე ჯავახიშვილის მიხედვით, ყაიყული შეესაბამება აბოცს, რომელსაც ძველად პალაკაციოსაც ეძახდნენ. იგი „გამოხვეულია სრულიად მთითა და შუაში ვაკეა“.³⁸ აბოცს ტაშირისაგან იმგვარადვე, როგორც ბერდუჯს, ანუ დებელას ბამბაქისაგან, ჰყოფს მთა ირჯანისა და აწ ყარაღაჯად წოდებული.³⁹

ყაიყულის დასავლეთით უკვე ახალციხის საფაშოს ის რაიონები მდებარეობდა, რომლებიც დოღენჯიშვილების მესხეთში ყოფნის დროს მათი სამკეოდრო მამული იყო. შესაძლოა სწორედ ამიტომ, თავის ძველ მამულთან ახლოს იღებდნენ სამოხელეო ტერიტორიებს. სწორედ დოღენჯიშვილების ხელ-

³² აღწერა მეწინავე დროშისა საბარათაშვილოსა და სომხითისა. შედგენილი ეახტანგ მეექვსის ბრძანებით ვახუშტი ბატონიშვილისა და გიეი თუმანიშვილის მიერ 1721 წელს. მასალანი საქართველოს სტატისტიკური აღწერილობისა. ე. თაყაიშვილის გამოც. თბ. 1907, გვ. 71-72.

³³ აღწერა მეწინავე დროშისა საბარათაშვილოსა და სომხითისა, გვ. 71-72.

³⁴ ქართული სამართლის ძეგლები. ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნთა კრებული. ტექსტები გამოსცა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ. ტ. I. თბ. 1963, გვ. 280.

³⁵ დ. ბერძენიშვილი. ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან. ქვემო ქართლი. ნაკვ. I. თბ. 1979.

³⁶ მებაღახე გადასახადის ამკრეფი მოხელე იყო, ექვემდებარებოდა სახლთუხუცესს (იხ. ე. გაბაშვილი. დარბაზის რიგის მოხელენი დასტურდამალის მიხედვით. ჟურნ.: „ენიმის მოამბე“. XIII. 1942, გვ. 165-169).

³⁷ საქართველოს სიძველენი. ტ. II, გვ. 103; ქართული სამართლის ძეგლები. საერო საკანონმდებლო ძეგლები (X-XIX სს.). ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ. ტ. II. თბ. 1965, გვ. 230.

³⁸ ვახუშტი ბაგრატიონი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა.

³⁹ იე. ჯავახიშვილი. საქართველოს საზღვრები ისტორიულად და თანამედროვე თვალსაზრისით განხილული. ტფ. 1919.

ში იყო ეპიკულის მხარეში გადასახადების აკრეფასა და მოსაულის აღებაზე პასუხისმგებლობა.

მოგვიანებით, ერეკლე I-მა ანუ ნაზარალი ხანმა (1688-1703 წწ.) დოლენჯიშვილს ეპიკულის მოურავობა ჩამოართვა და ქაიხოსრო საგინაშვილს გადასცა.⁴⁰ თუმცა მალე საგინაშვილმაც დაკარგა ეს სახელო და ბარათაშვილებს გადაეცათ.⁴¹ ნაზარალი ხანმა დოლენჯიშვილები ამ მხარეს მთლიანად ვერ ჩამოაშორა და 1692 წელს ეპიკულში ერთი სოფლის, ბეთლემის მოურავობა იასე დოლენჯიშვილს უბოძა.⁴² არსენ დოლენჯიშვილი გიორგი XI-ის აუღანეთში თანმხლები ყოფილა. იგი მოგვიანებით მანგლისის ეპისკოპოსი იყო.⁴³

XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში დოლენჯიშვილების საგვარეულოს სათავეში იოანე იდგა, იგი იოთამ დოლენჯიშვილის ძე იყო და მოღარეთუხუცესის თანამდებობა ეკავა. მისი გარდაცვალების (XVIII საუკუნის 80-იანი წლების დასაწყისი) შემდეგ ქართლში დოლენჯიშვილების სათაეადო, ფაქტობრივად, გაუქმდა, სათაეადო მამულები და შემოსავალი საგინაშვილმა მიიღო,⁴⁴ ნაწილი სიძეს – ნინია ამილახვარს დარჩა.⁴⁵

⁴⁰ მ. ხუბუა. საქართველოს მუზეუმის სპარსული ფირმანები და პოქმები. I. თბ. 1949, გვ. 26.

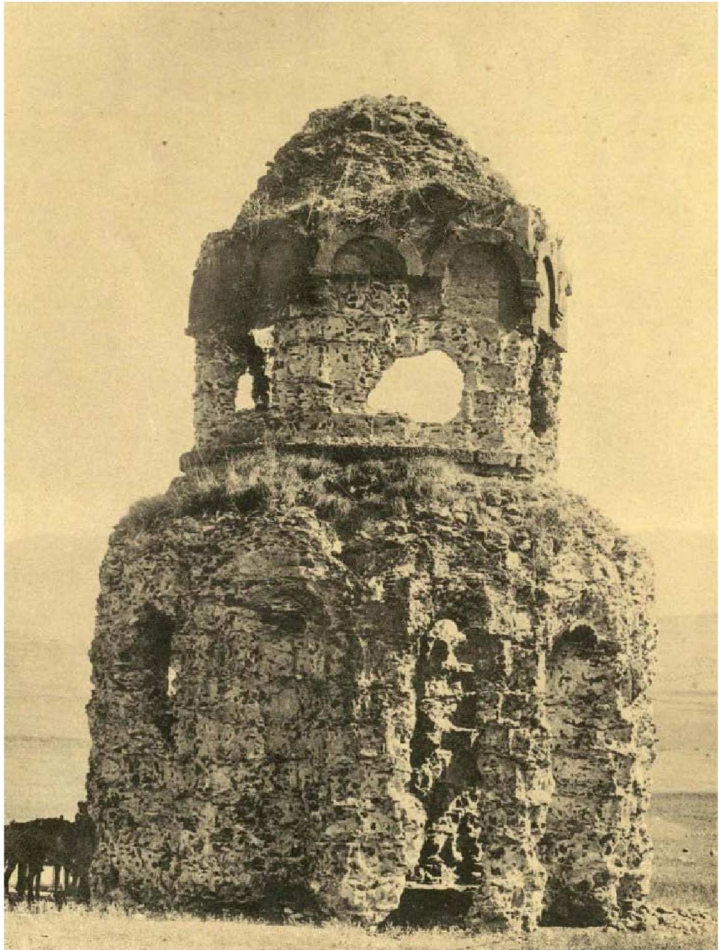
⁴¹ მ. ხუბუა. საქართველოს მუზეუმის სპარსული ფირმანები და პოქმები. I. გვ. 26.

⁴² საქართველოს სიძველენი. ტ. II, გვ. 359.

⁴³ ეახუშტი ბაგრატიონი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 487; ქართული სამართლის ძეგლები. საეკლესიო საკანონმდებლო ძეგლები (XI-XIX სს.). ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ. ტ. III. თბ. 1970, გვ. 694; აღ. ხახანაშვილი. გუჯრები. ქუთაისი. 1891, გვ. 24-25; Грузинские церковные гуджари (грамоты). составитель Д. П. Пурцеладзе. Тфл. 1881, გვ. 10; Грузинские крестьянские грамоты, крепостные и судебные акты. составитель Д. П. Пурцеладзе. Тфл. 1882, გვ. 10.

⁴⁴ ქართული სამართლის ძეგლები. სასამართლო არზა ოქმები. ტექსტები გამოსცა, წინასიტყვაობა და შენიშვნები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ. ტ. VII. თბ. 1981, გვ. 659; ქართული სამართლის ძეგლები. სასამართლო არზა ოქმები და კერძო-სამართლებრივი აქტები. ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ. ტ. VIII. თბ. 1985, გვ. 740, 776-777; საქართველოს სიძველენი. საისტორიო და საეპოგრაფიო საზოგადოების გამოცემა. ექ. თავაიშვილის რედაქტორებით. ტ. I. ტფ. 1899, გვ. 401.

⁴⁵ შემორჩენილია იოანე დოლენჯიშვილის ასულის – ანას – შხითეის წიგნი, რომელშიც უამრავი ნივთია ჩამოთვლილი (იხ. საქართველოს სიძველენი. ტ. I. ტფ. 1899, 403-408).

გუგუბოს, იგივე უგუბოს ეკლესია

(ექვთიმე თაყაიშვილის 1902 წლის ექსპედიციის დროს გადაღებული ფოტო, ეკლესია ამჟამად მთლიანად დანგრეულია)

Alexander Boshishvili

MESKHETIAN NOBLE FAMILY OF DOLENJISHVILI

Summary

Article deals with the history of Meskhethian noble family of Dolenjishvili whose traditional first name was Kandurali. They owned the estates in the provinces of Ardahan and Erzurum. In the 16th century one of the Kanduralis provided certain help to the Ottoman Sultan against Iran and he received the land with the revenue of 300 akchas.

Dolenjishvilis were distinguished as the confidants of the princes from Jakeli dynasty. In 1576 during the feudal war in Meskhethi, next Kandurali Dolenjishvili assisted the members of Jakeli family. Other nobles had planned to annihilate the Jakelis, but Kandurali informed them about that danger. One of the Dolenjishvilis accompanied Manuchar III Jakeli when he moved to Kartli in 1624.

Finally, they established themselves in Kartli in 40-50-ies of the 17th century and received the rank of “tavadi” (prince). Their principedom was located in the gorge of Dmanisi and in Kaikuli near the border of Akhaltsikhe pashalic and existed up to the end of the 18th century.

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის
საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. სპეციალური გამოშვება:

კლარჯეთისა დიდებულია უდაბნოთა
თბილისი. 2012

ნიკო ჯავახიშვილი

ოსმალეთში დაბანაკებული „ქართული ლეგიონის“ ფულის ნიშნები

I მსოფლიო ომის პერიოდში ჩამოყალიბებული გერმანულ-ქართული სამხედრო-პოლიტიკური ალიანსისა და იმხანად შექმნილი საჯარისო შენაერთის – „ქართული ლეგიონის“ – ისტორიის ცალკეული საკითხები შესწავლილია როგორც ქართულ,¹ ასევე უცხოურ² ისტორიოგრაფიაში. ამ საკითხის ირგვლივ საყურადღებო ცნობებია დაცული ასევე მემუარულ ლიტერატურაშიც.³

¹ გერმანელი ოკუპანტები საქართველოში 1918 წელს, დოკუმენტებისა და მასალების კრებული. შეადგინა და დასაბუჯლად მოამზადა მ. გაბრინიძემ. თბ. 1942; რ. გრაქელიძე. საქართველოს დამოუკიდებლობის ეროვნული კომიტეტი. თბ. 1995; მ. სვანიძე. 1914 წელს „ოსმალეთსა“ და საქართველოს განთავისუფლების კომიტეტს შორის დადებული საიდუმლო ხელშეკრულება. „ქართული დიპლომატია“. ტ. II. თბ. 1995; მ. სვანიძე. ქართული ლეგიონი ოსმალეთში I მსოფლიო ომის დროს. გაზ. „სამშობლო“. თბ. 1992. № 7-10; ა. სონღულაშვილი. გერმანელები საქართველოში. თბ. 1995; ა. სურგულაძე. ქ. სურგულაძე. ქართული ლეგიონი თურქეთში. ბათუმი. 1994; ნ. ჯავახიშვილი. თამარ მეფის ორდენი (გერმანულ-ქართული სამხედრო-პოლიტიკური ალიანსის ისტორიიდან). თბ. 1998; ნ. ჯავახიშვილი. ქართული ფაქტებისტიკა (ჯილდოთმცოდნეობა). თბ. 1995; N. Dshawachischwili. Aus der Geschichte der militär-politischen Allianzen zwischen Georgien und Deutschland. Teil I-II. "Kaukasische Post". Tb. 1996, N 8-9.

² W. Bihl. Die Kaukasus-Politik der Mittelmächte. Teil I. Ihre Basis in der Orient-Politik und ihre Aktionen 1914-1917. Wien-Köln-Graz. 1975; K. G. Klietmann. Das "Abzeichen" und der "Orden der Königin Thamar" in Georgien 1916 und 1918. "Ordenstunde". Verlag "Die Ordens-Sammlung". Berlin. 1964. N 23; K. G. Klietmann. The Badge and the Order of Queen Thamar. The Medal Collector. Official Publication of the Orders and Medals Society of America. September-October 1957; D. M. Lang. War Medals and Paper-Money of Georgia in Transcaucasia (1915-24). The American Numismatic Society Museum Notes. VII. New York. 1957; V. Mericka. Faleristik (ein Buch über Ordenskunde). Prag. 1976; O. Neubecker. Orden Georgiens und Türkische Kriegsauszeichnungen. Uniformen-Markt. 3. J. Berlin. 15 X. 1936; J. Risk. Georgia: Order of Saint Tamara (from the collection of A. A. Miller). The Medal Collector. II. 1952.

³ ზ. ავალიშვილი. საქართველოს დამოუკიდებლობა 1918-21 წლების საერთაშორისო პოლიტიკაში. ნაწილი I. თბ. 1990; რ. გაბაშვილი. რაც მახსოვს ქართული ემიგრანტული ლიტერატურა „დაბრუნება“. გ. შარაძის საერთო რედაქციით. ტ. III. თბ. 1992; დ. ეანნაძე. სამშობლოს სამსახურში (მოგონებანი). I. ჟურნ. „ივერია“. თბილისი-პარიზი. 1992. № 1; კ. ხალია. საქართველოს დამოუკიდებლობის კომიტეტი პირველი მსოფლიო ომის დროს. ჟურნ. „ბედი ქართლისა“. პარიზი. 1962. № 39-40; ქართველები გერმანული დროშის ქვეშ მებრძო მსოფლიო ომში. მასალები გამოსაცემად მოამზადა, წინასიტყვაობა და შენიშვნები დაურთო ე. რცხილაძემ. თბ. 1994; გ. შაორისპორელი (კობახიძე). I მსოფლიო ომის დროს მოქმედი „საქართველოს დამოუკიდებლობის კომიტეტის“ მოკლე ისტორია. გაზ. „საქართველო“. ბერლინი. 1944. № 109-110; მ. წერეთელი უკანასკნელი ქართული ეპოპეია. გაზ. „ქართველი ერი“. ნოვ-იორკი. 1955-1956. № 1.

ზემოხსენებულ აღიანსთან არის დაკავშირებული „ქართული ლეგიონის“ სამხედრო ჯილდოსა და იმპერატორულად – პირველი ქართული ორდენის – „თამარ მეფის ორდენის“ დაწესებისა და არსებობის ისტორია, რომელიც მონოგრაფიულად გვაქვს შესწავლილი.⁴

წინამდებარე სტატიაში განხილულია ოსმალეთის ტერიტორიაზე დაბანაკებული „ქართული ლეგიონის“ სახელით გამოშვებული ქალაქის დროებითი ფულადი ნიშნები – ბონები, რომლებიც 1916-1917 წლებში მიმოიქცეოდა. ამის პარალელურად მოკლედ არის გადმოცემული ისტორია „საქართველოს დამოუკიდებლობის კომიტეტისა“ და „ქართული ლეგიონისა“, რომლებთანაც ხსენებული ბონების გამოშვება და მიმოქცევა მჭიდროდ არის დაკავშირებული.

* * *

1914 წელს შვეიცარიის ქალაქ ჟენევაში თბილისის სათავედაწნაურო გიმნაზიის ყოფილი მასწავლებლის, შემდგომში ეროვნულ-დემოკრატიული პარტიის წევრის, პეტრე სურგულაძის, მესვეურობით ჩამოყალიბდა „საქართველოს დამოუკიდებლობის კომიტეტი“, რომელსაც „განმათავისუფლებელ კომიტეტსაც“ უწოდებდნენ. მისი დამფუძნებელი წევრები გახდნენ ლეო და გიორგი კერესელიძეები და ნესტორ მაღალაშვილი, ხოლო შემდეგ მათ შეუერთდნენ: გიორგი მაჩაბელი, მიხეილ წერეთელი, შალვა ვარდიძე, ზია ბეგ აბაშიძე, მელიტონ ქარცივაძე და სხვები.⁵

ეს კომიტეტი იყო დამოუკიდებლობისათვის მებრძოლი, იმ ჯგუფის საქმიანობის გამგრძელებელი საზღვარგარეთ, რომელიც საქართველოში 1909-1910 წლებში არსებობდა. ამ ჯგუფში შედიოდნენ ქართული ინტელიგენციის თვალსაზრისით წარმომადგენლები: იაკობ გოგებაშვილი, ნიკო ლორთქიფანიძე, მიხეილ წერეთელი, გიორგი გვახაია, ვალერიან გუნია, ფილიპე გოგინაიშვილი, ალექსანდრე ყიფშიძე, სვიმონ ყიფიანი და სხვები. ისინი გამოსცემდნენ ყოველკვირეულ ჟურნალს „ერი“ (რედაქტორი პეტრე სურგულაძე), რომელიც მტკიცედ იცავდა საქართველოს ეროვნული დამოუკიდებლობის იდეას. ამის გამო ჟურნალი ცენზურის მიერ იდევნებოდა და სხვადასხვა სახელით გამოდიოდა.⁶

1910 წელს ქართველ ეროვნულ-დემოკრატთა ეს ჯგუფი რუსეთის ჯანდარმერიის მკაცრი მეთვალყურეობის ქვეშ მოექცა. ამიტომ პეტრე სურგულაძე თავის თანამოაზრეებთან ერთად იძულებული გახდა საზღვარგარეთ წასულიყო. ჟენევაში მათ შექმნეს ეროვნულ-დემოკრატიული ორგანიზაცია „თავი-

⁴ 6. ჯაფახიშვილი. თამარ მეფის ორდენი.

⁵ კ. საღია. საქართველოს დამოუკიდებლობის კომიტეტი პირველი მსოფლიო ომის დროს, გვ. 17.

⁶ მ. წერეთელი. უკანასკნელი ქართული ეპოპეია.

სუფალი საქართველო“ და დაიწეს ამავე სახელწოდების კურნალის გამოცემა. ხსენებული ორგანიზაციის აქტიური წევრები იყვნენ: პ. სურგულაძე, მ. წერეთელი, ვარლამ წერქესიშვილი, გერონტი ქიქოძე და სხვები.⁷

სწორედ ორგანიზაცია „თავისუფალი საქართველოს“ წევრებმა შეადგინეს „საქართველოს დამოუკიდებლობის ეროვნული კომიტეტის“ ბირთვი, რომელიც შემდგომ თანდათან ივსებოდა და ომის განმავლობაში ნაყოფიერად მოღვაწეობდა ბერლინსა და სტამბოლში (ყოფილ კონსტანტინოპოლში).

1 მსოფლიო ომის დაწყებისთანავე მოვლენათა მსვლელობაში აქტიურად ნაება საქართველოს დამოუკიდებლობის კომიტეტი, რომელიც ქვეყნიდან ბერლინში გადავიდა. კომიტეტმა გერმანიის მმართველ წრეებთან მჭიდრო კონტაქტი დაამყარა.

მაღე გერმანიის შეიარაღებული ძალების გენერალური შტაბის მეთაურის, ერის ლუდენდორფის, ხელშეწყობით კაიზერმა ეილჰელმ II-მ მიიღო საქართველოს დამოუკიდებლობის კომიტეტის დელეგაცია. კომიტეტის შეხედულებებით, გერმანია-საქართველოს ურთიერთობათა სამომავლო პერსპექტივებით დიდად დაინტერესდა კაიზერი, რომელმაც დააველა თავის შესაბამის დიპლომატიურ უწყებას სათანადოდ მოემზადებინა „ქართული საკითხი“.

კომიტეტისადმი დახმარების აღმოჩენა შედიოდა თვით გერმანიის ინტერესებში. ამ ქვეყნის ხელისუფალნი სათანადოდ აცნობიერებდნენ საქართველოს გეოპოლიტიკური მდგომარეობის უნიკალურობას და ცდილობდნენ, რომ გერმანიაზე ორიენტირებული ქართული სახელმწიფოს წარმოქმნით რუსეთისათვის ახალი პრობლემა გაენიხათ. იმავდროულად საქართველოში დამკვიდრებით გერმანია აზიაში წინსვლისათვის მნიშვნელოვან პლაცდარმს იქმნიდა. ამდენად, გერმანელთა ინტერესები საქართველოსადმი მრავალმხრივი, ხოლო მისნები შორსმომავალი იყო.⁸

1914 წლის შემოდგომაზე საქართველოს დამოუკიდებლობის კომიტეტი შეუდგა მუშაობას ოსმალეთის იმპერიის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში, ისტორიული ჭანეთის ანუ ლაზეთის ტერიტორიაზე (ეიწეში) ეროვნული საჯარისო ფორმირების, „ქართული ლეგიონის“, ჩამოსაყალიბებლად.

ლეგიონის შექმნის საპასუხისმგებლო საქმე იტვირთეს ლეო კერესელიძემ და გერმანელმა ოფიცერმა კიშკემ. ეს უკანასკნელი ითვლებოდა დამოუკიდებლობის კომიტეტის სამხედრო ატაშედ, ხოლო პოლიტიკური ატაშეს როლს ასევე გერმანელი, მოხელე, ასრულებდა.

ლ. კერესელიძემ ქართველთა და მუსლიმ კავკასიელთაგან შექმნა მომავალი ლეგიონის ბირთვი, რომელიც 70 კაცისაგან შედგებოდა.⁹

გარკვეული სირთულეების მიუხედავად, ლეგიონის ჩამოყალიბების სა-

⁷ რ. გრძელიძე. საქართველოს დამოუკიდებლობის ეროვნული კომიტეტი, გვ. 5-6.

⁸ ნ. ჯავახიშვილი. თამარ მეფის ორდენი, გვ. 6-7.

⁹ კ. სალია. საქართველოს დამოუკიდებლობის კომიტეტი პირველი მსოფლიო ომის დროს, გვ. 18.

შური საქმე კომიტეტმა მაინც დიდი ენთუზიაზმით განაგრძო.

მ. წერეთლის აგიტაციის შედეგად გერმანიისა და ავსტრიის ტყვეთა ბანაკებში მყოფი რამდენიმე ქართველი ოფიცერი ოსმალეთში ჩაივიდა და ლეგიონში ჩაირიცხა.¹⁰

„ქართულმა ლეგიონმა“ საბრძოლო ნათლობა 1914 წლის დეკემბერში, არტანუჯის აღებისათვის ბრძოლაში მიიღო და მოწინააღმდეგეს მნიშვნელოვანი ზარალი მიაყენა.¹¹

1915 წლის ხექტემბრიდან ლეგიონის ადგილსამყოფელი იყო ქალაქი ტრაპიზონი, 1916 წლის მარტიდან – სამსუნში, აგვისტოდან – კერასუნდი (გიორესუნი), აგვისტოს მიწურულიდან – ტირებოლუ, ხოლო 1917 წლის იანვრიდან – კერასუნდი.

1916 წლისათვის „ქართული ლეგიონი“ უკვე ორი ათას მეომარს ითვლიდა.¹²

ლეგიონს ჰქონდა თავისი სამხედრო ღაზარეთი და სარეკრუტო პუნქტი, აგრეთვე რეზიდენცია, რომელიც ჯერ ტრაპიზონში მდებარეობდა, შემდეგ – სამსუნში, ბოლოს კი, კერასუნდში. მას სათავეში ედგნენ ხან გერმანელი, ხან კი ქართველი სამხედრო პირები: ლეო კერესელიძე, ფრიდრიხ ვერნერ ფონ დერ შულენბურგი, ლეიტენანტი შედუ, მურად ბეი მალალოვი (მალაღა-შედი), ინგურძიუ და უფროსი ლეიტენანტი გრაფი გალენი.

ლეგიონი ექვემდებარებოდა სტამბოლში მოქმედ გერმანიის მთავარსარდლობის სამმართველოსთან შექმნილ „კავკასიის ოფიცერთა კავშირს“, რომელსაც ზემოხსენებული გრაფი შულენბურგი ხელმძღვანელობდა.

1915 წლის მიწურულიდან ლეგიონს წვრთნიდა ლეიტენანტი პორსტ გუსტავ შლიფაკი. მან შეძლო, რომ სამხედრო დისციპლინა და ბრძოლისუნარიანობა ამ შენაერთში სათანადო დონეზე მდგარიყო.

ლეგიონმა თავი კონკრეტულ სამხედრო ოპერაციებშიც გამოიჩინა.

1916 წლის ნოემბრის ბოლოს ექვსი ლეგიონერი საუკეთესო პატრულირებისათვის დააჯილდოვეს ოსმალური რეინის ნახევარმთვარის ორდენით.

მიუხედავად ზემოთქმულისა, ოსმალეთის ხელისუფალთა მოთხოვნით გერმანიის უმაღლესი სამხედრო მესვეურები იძულებულნი გახდნენ, რომ 1917 წლის აპრილში დაეშალათ „ქართული ლეგიონი“.¹³

კომიტეტმა შეძლო ლეგიონის ერთი რაზმის შენარჩუნება, რომელიც 1917 წლის მაისში ოსმალეთიდან რუმინეთში გადაიყვანეს.¹⁴ 100-მდე ქრისტიანი ქართველისაგან შემდგარ ამ ჯგუფს დაევალა ბუქარესტთან მდებარე კოტ-

¹⁰ ნ. ჯავახიშვილი. თამარ მეფის ორდენი, გვ. 16-17.

¹¹ W. Bihl. Die Kaukasus-Politik der Mittelmächte, გვ. 15.

¹² გ. შაოროსპირელი (კობახიძე). I მსოფლიო ომის დროს მოქმედი „საქართველოს დამოუკიდებლობის კომიტეტის“ მოკლე ისტორია.

¹³ მ. სვანიძე. ქართული ლეგიონი ოსმალეთში I მსოფლიო ომის დროს.

¹⁴ რ. გრძელიძე. საქართველოს დამოუკიდებლობის ეროვნული კომიტეტი, გვ. 8.

როცენის ტყვეთა ბანაკის დაცვა.¹⁵ ამასთანავე, ქართული ჯარის გერმანია-ავსტრიაში ჩამოყალიბების მცდელობა „დამკომს“ შემდეგშიც არ შეუწყვეტია.

1918 წლის იელისში ქართველ ლეგიონერთა ეს ნაწილი ღეო კერესელიძის მეთაურობით საქართველოში დაბრუნდა. ისინი ქართული არმიის შემადგენლობაში ცალკე შენაერთის სახით შევიდნენ.

„ქართულ ლეგიონს“ ჰქონდა საკუთარი სამხედრო დროშა, ფორმა და ასევე ჯილდო (თამარ მეფის ორდენი),¹⁶ რომლის შესახებაც ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ.

საგულისხმოა, რომ ლეგიონის საკუთარი ქაღალდის ფულის ნიშნებიც კი ჰქონდა.

საინტერესოა, რამ გამოიწვია მისი გამოშვება?

I მსოფლიო ომის დამამთავრებელ ეტაპზე მეომარ სახელმწიფოებში მიიმე ფინანსურ-ეკონომიკური კრიზისი მიმდინარეობდა. სხვა პრობლემებთან ერთად ნაღდი ფულის დეფიციტიც წარმოიქმნა. ეს პროცესი „ქართულ ლეგიონსაც“ შეეხო.

იმისათვის, რომ „ქართული ლეგიონის“ ოფიცრებისა და უნტერ-ოფიცრებისათვის ხელფასების დარიგება არ შეფერხებულყო, გერმანიის შეიარაღებული ძალების ხელმძღვანელობამ გადაწყვიტა, რომ ამ სამხედრო შენაერთისათვის საგანგებო ფულადი ნიშნები დაებეჭდა.

1916 წლის მარტიდან აგვისტომდე „ქართული ლეგიონის“ ადგილსამყოფელი იყო ქალაქი სამსუნი.

სწორედ ამ პერიოდში ბერლინის სახელმწიფო ზარაფხანაში ლეგიონის სახელით გამოუშვეს ქაღალდის დროებითი ფულადი ნიშნები – ბონები.

მსგავსი შემთხვევები მრავლად არის ცნობილი მსოფლიოს უახლესი ისტორიიდან. საჭიროების შემთხვევაში საკუთარი ფულადი ნიშნები არაერთი ქვეყნის არმიის, ანდა მისი ცალკეულ შენაერთისათვის იქნა დაბეჭდილი. ამ კატეგორიის ფულის ნიშნებს „სამხედრო ფული“ ეწოდება.

ცნობილია „ქართული ლეგიონის“ ბონების ორი ნომინალი: 5 და 10 პიასტრის (ოსმალური ფულის ერთეულის სახელწოდება) ღირებულებისა. ისინი დაბეჭდილია მოცისფრო ქაღალდზე.

ბონებზე დაფიქსირებულია შემდეგი წარწერები გერმანულ ენაზე:

“Georgische Legion. Samsun 1916” („ქართული ლეგიონი. სამსუნი 1916“);

“Gut für 5 Pstr” („5 პიასტრი“) ან **“Gut für 10 Pstr”** („10 პიასტრი“);

“Fünf Piaster” („ხუთი პიასტრი“) ან **“Zehn Piaster”** („ათი პიასტრი“).

ეს ბონები მიმოიქცეოდა 1917 წლის აპრილამდე, ოსმალეთის ქალაქებში: სამსუნში, კერასუნდსა და ტირებოლუში დაბანაკებულ ქართულ ლეგიონში.

აღსანიშნავია, რომ „ქართული ლეგიონის“ სახელით გამოშვებული ბო-

¹⁵ K. G. Klietmann. Das “Abzeichen” und der “Orden der Königin Thamar” in Georgien 1916 und 1918, გვ. 215.

¹⁶ ნ. ჯავახიშვილი. თამარ მეფის ორდენი.

ნები, გერმანიის იმპერიის სახელით გამოშვებულ ქალაქის ფულის ნიშნებთან ერთად, წარმოდგენილი იყო 2006 წლის აპრილში გერმანიაში გამართულ საერთაშორისო ბონისტიკურ აუქციონზე.¹⁷

ამრიგად, „ქართული ლეგიონის“ ბონების გამოშვებისა და ფუნქციონირების ისტორია გადაჯაჭვულია I მსოფლიო ომში გერმანიის მხარეს მებრძოლი საქართველოს დამოუკიდებლობის კომიტეტისა და ოსმალეთის ტერიტორიაზე დაბანაკებული „ქართული ლეგიონის“ ისტორიასთან.

ვინაიდან ეს ბონები ბერლინში დაიბეჭდა, მათზე მხოლოდ გერმანული წარწერები გვხვდება. მიუხედავად ამისა, ისინი „ქართული ლეგიონის“ სახელითაა გამოშვებული და ამ სამხედრო შენაერთში ტრიალებდა. ამიტომ ეს ბონები თანაბრად განეკუთვნება როგორც გერმანულ, ასევე ქართულ ბონისტიკასაც.

¹⁷ Frühwald auktion 71 freitag, 7. April 2006, გვ. 7-8.

ქართული ლეგიონის ბონი. 10 პიასტრი

ქართული ლეგიონის ორდენი

Niko Javakhishvili

PAPER MONEY OF “GEORGIAN LEGION”, CAMPED IN TURKEY

Summary

The article is about temporary paper money (bonds), issued in the name of “Georgian Legion” which combated for the Germany and its allies during the World War I. These bonds circulated in 1916-1917 in the military camps of Georgian Legion in Turkish towns of Samsun, Kerasund and Tirebolu.

The bonds were printed in Berlin and we can find only German inscriptions on them, but, anyway, the bonds are issued in the name of Georgian Legion and circulated in above mentioned military unit. Therefore, those bonds equally belong to German and Georgian bonistics.